

અતરની વ્યથા

અજલિ ગ્રથમાળા

ગમડાં મારકેટ

અમદાવાદ

વપ નીલુ]

[પુસ્તક ખીન્નુ

અમારાં પ્રકાશનો

પલટાતાં તેજ
 પ્રતિબિંબ
 દરિયાના મામલા
 અંતરની વાતો (જમ)
 વેરાનમાં
 કાળા પાણીને પેલે પાર
 ધૂપદાની
 સજીવની
 પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ
 પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧ લો
 „ ભા. ૨ જો
 એ પત્ની કોની?
 લગ્ન-એક સમસ્યા
 પંચાસ વર્ષ પછી—
 અંતરની વ્યથા
 ઘરભણી
 ઝાઝવાનાં જળ

શ્રી. ઇન્દુલાલ ગાધી
 શ્રી. ચંદુલાલ ત્રિવેદી
 શ્રી. ચારુદત
 શ્રી. સોપાન
 શ્રી. જવેરચંદ મેઘાણી
 શ્રી. રા. ના. પાઠક
 શ્રી. વિનોદ ભટ્ટ
 શ્રી. સોપાન
 શ્રી. રામચંદ્ર શુક્લ
 શ્રી. સોપાન
 શ્રી. સોપાન
 શ્રી. ઇંદીરા સહસ્રબુધ્ધે
 શ્રી. સોપાન
 શ્રી. રા. ના. પાઠક
 શ્રી. સોપાન
 શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડા
 શ્રી. સોપાન

શ્રી સરસ્વતીજીય જ્ઞાન મંદિર, વડવૃંદ

અંતરની વ્યથા

લેખક
મો પા ન

પ્રાપ્તિસ્થાન
નૂતન સાહિત્ય ભંડાર
રમકડા મારેડ
અમદાવાદ

૩૧

શુભાષ]

[૧૯૩૭]

ઉત્ક્રાંતિના વિચારો કેલાવતું
ખારસો ઉપરાંત પાનાતુ
સાહિત્ય આપને ઘેર બેઠાં
નીચેના લેવાજ્ઞે મળી શકશે

દેશમાં
રૂપિયા ત્રણ
,, ચાર

—કાચું પૂઠું—
—પાકું પૂઠું—

પરદેશમાં
શિલિંગ છ
,, આઠ

છટક કિંમત

કાચું પૂઠું
એક રૂપિયા

પાકું પૂઠું
સવા રૂપિયા

: પ્રકાશક :
અન્તિલાલ મણિલાલ શાહ
અમદાવાદ
અમદાવાદ

: મુદ્રક :
નાગરદાસ મોહનલાલ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય
રાણપુર

સ્વ. ડેવીડભાઈને

નિવેદન

અમારી અધમાળાના ત્રીજા વર્ષનું આ ખીજું પુસ્તક આપેલા સમયે જ અમે પ્રગટ કરી ગઈએ છીએ તેથી અમને આનંદ વાય છે ત્રીજા વર્ષના આરંભના નિયમિતતા અને વ્યવસ્થા માટે અમે જે વચન આપ્યું હતું તે યથાશક્તિ અમે પાળી રહ્યા છીએ પહેલું પુસ્તક વખતસર બહાર પડ્યું જ હતું, ખીજું પણ પડે છે અને એ જ ગીતે હવે પછીના પુસ્તકો પણ બહાર પડશે જ

નીચું પુસ્તકે 'આવર્તીકાલ' એક નવીન દાયે જ આલેખાયેલી નવલકથા છે. એકટોબરની શરૂઆતમાં એ પ્રગટ થશે.

ગ્રાહકો જાણીને આનંદ પામશે કે ગ્રંથમાળાના પ્રકાશનોમાં 'પ્રાયશ્ચિત્ત' અને 'લગ્ન-એક સમસ્યા'નો અત્યારે મરાઠી અનુવાદ થાય છે અને 'સંજીવની' તેમ જ 'પ્રાયશ્ચિત્ત'ના હિંદી અનુવાદની માંગણી લેલી છે. હિંદી અનુવાદની મંજૂરી આપવાનો વિચાર ચાલતો હતો એ દરમ્યાન જ હિંદી ભાષામાં ગ્રંથમાળા પ્રગટ કરવાનો અમારો જૂનો વિચાર દૃઢિભૂત થયો છે અને ઇશ્વરકૃપા તો 'ગાંધી જયંતિ' એટલે એકટોબરના આરંભમાં નવસર્જન ગ્રંથાવલી શરૂ થશે. આ માળામાં 'અંજલિ ગ્રંથમાળા'ના પુસ્તકોમાંથી અમુક પુસ્તકો અનુવાદ કરીને અપાશે અને અમુક સ્વતંત્ર લખાશે. વિસ્તૃત યોજના થોડા જ સમયમાં પ્રગટ કરવામાં આવશે.

અમારા ગ્રાહકોને અમારે જણાવવાનું છે કે આપના સહકારથી જ અમારી સંસ્થા આટલી પ્રગતિ કરી શકી છે, અમે એ સહકારને યોગ્ય થવા અમારાથી બનતા બંધા પ્રયત્નો કરીએ છીએ અને કરીશું જ, પણ તમે આપણી માળાનો ફેલાવો ઇચ્છતા હો અને એને પરિણામે આ નવીન વિચારોનો પ્રચાર કરતું સાહિત્ય જનતાને આપી આ માળા હલ્લુ એ વધુ સસ્તી, સુંદર અને સમૃદ્ધ કરવા ઇચ્છતા હો તો તમારા સહકારને વધારજો અને જ્યાં જ્યાં તમારી

ઓળખાણ પડેએ ત્યા ત્યા ગ્રાહકો નોધને તમારા ગામમાં
 કે શહેરમાં આપણી માળાના ગ્રાહક થઈ શકે એવા ગૃહસ્થો
 હોય તો એના નામ સરનામાં પણ મોકલવળે, જેથી એમને
 આપણું સાહિત્ય મોકલી આપણી માળાનો ખ્યાલ અમે આપી
 શકીએ. ડોઠ પણ અથમાળાએ પહેની વળત તો ઓળ-
 ખાણથી જ પ્રવેશ કરવો પડે ત્યાર પછી એના પ્રકાશનોમા
 ફેવલ હોય તો જ એ જીવે અમારી તો એ આતરિક
 ઈચ્છા છે કે આ માળા એના વસ્તુ અને વિચારથી જ
 જીવી શકતી હોય તો જીવે, નહિ તો મુઠ્ઠાની પેઠે જીવવા
 કરતા મૃત્યુશરણ થાય આજ મુઠ્ઠાનો અનુભવ એમ કહે છે કે
 આ માળા પ્રત્યેક વર્ષે પ્રગતિમાન રહી છે અને આશા છે
 કે લાખો ઝાળ મુઠ્ઠી રહેશે જ

એક બીજી વાત અથમાળા ઉપરાતના પ્રકાશનો પણ
 અમારી મસ્તિષ્ક તરફથી થાય છે એ પ્રકાશનોમાથી ડોઠ
 ડોળમાં અમે ગ્રાહકોને રાહત પણ આપીએ છીએ, પરંતુ જેમા
 રાહત આપવાનું અમે જાહેર નથી કર્યું એવા પ્રકાશનો વિષે
 અમે હવે એક ચોક્કસ નીતિ નક્કી કરી લીધી છે એવા
 પુસ્તકની જે ડિમન હશે તેમાથી કપિયે જે જ્ઞાના લેખે
 ગ્રાહકોને કાપી આપનામાં આવશે અને પોન્ટેજ માફ કર-
 વામાં આવશે આ રીતે ગ્રાહકો લગભગ પોલી ડિમતે
 પુસ્તકો મેળવી શકશે લોકારે આવીને લઈ જનારને પણ
 કપિયે જે જ્ઞાના જ કાપી આપવામાં આવશે.

અમારા તરફથી બે પુસ્તક ભંડારો ચાલે છે તે અમારા ગ્રાહકોને સુવિદિત છે. એ વિષે પણ અમે એવું દરાવ્યું છે કે ગ્રાહકો તરફથી કોઈ પણ પુસ્તક મગાવવામાં આવે તો એમને ચોખ્ખા કમીશન કાપી આપવું. જુદી જુદી સંસ્થાના પુસ્તકોમાં કમીશનનું ધોરણ જૂઠું જૂઠું હોય છે તેથી કમીશનનું એક જ ધોરણ જાહેર કરી શકાય એમ નથી.

અંતે ગ્રાહકો પોતાનો સહકાર આપી આ પ્રવૃત્તિને વિશાળ બનાવે એ જ આશા.

અમદાવાદ.

સચાલકો

તા. ૨૧-૬-૩૭

પ્રસ્તાવના

‘અંતરની વાતો’ પ્રગટ કરતી વખતે મેં જણાવ્યું હતું કે જો આ કથાઓ શુદ્ધશત્રુને ગમશે તો મારા પાને છે તે કથાઓ પણ પ્રજા સમક્ષ મૂકીશ. બરાબર જો વર્ષોએ પ્રજા મને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રવચનની જે કથાઓ પ્રજાને જ નહિ, પણ સરકારને ચીંતી છે. બીજા પાતાની એ ચોપડીમાં જો સ્વરા વાધાભર્યા હયાં અને ‘અંતરની વાતો’ જમ વધે આ ‘અંતરની વ્યથા’ જમ નહિ જ થાય એવું માનુ માનવું છે, થઈ તો પરમાત્મા જાણે.

‘અંતરની વાતો’ વાંચ્યા પછી એના ઉપર અપાયેલા અભિપ્રાયો મેં ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા છે ને સાંભળ્યા છે. એ ચોપડી માટે મને જે અભિનંદનો મળ્યાં છે તે અભિનંદનો સૈનિકમિત્રોના લાગે જાય છે. જે ટીકાઓ મળી છે તે ઉપર મેં પૂરતો વિચાર કર્યા પછી જ આ કથાઓ પ્રગટ થવા દીધી છે. ‘અંતરની વાતો’ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. મેઘાણીએ એક સૂચન કરેલું કે ‘જુદી જુદી વ્યક્તિઓને એક જ કથામાં ગૂંથવાથી અશાસ્ત્રીયતાનો દોષ નહિ આવી જાય?’ મને આ સૂચન સાચું લાગેલું. એ પછી શ્રી. કિશોરલાલ, નરહરિલાલ જેવા ચિંતકો પાસેથી પણ એવી જ મતલબનાં સૂચનો આવ્યાં. એ બધાં ઉપર વિચાર કર્યા પછી પણ આ કથાઓ એવા જ સ્વરૂપમાં મૂકું છું એની પાછળ એક અર્થ રહેલો છે. આ કથાઓના લગભગ બધા પ્રસંગો સાચા છે પણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓના જીવનમાં બનેલા છે. જો બધી જ વ્યક્તિને જુદી પાડીને એક વ્યક્તિના જીવનપ્રસંગો એક યાત્રામાં જ મૂકું તો એ કથા સાચી જીવનકથા બને, પણ એમ કરવા જતાં મને બે ભય રહે છે. એક તો એ કે મારાથી અબજુતા પણ એ વ્યક્તિને અન્યાય થઈ જાય તો? બીજો ભય, નજીકના જાણકારો એમાં ઊંડો રસ લેવા માંડે તો? આ બે ભયને કારણે જ આ કથાઓ પણ ‘અંતરની વાતો’ની પેઠે જ ગૂંથી છે. ‘અંતરની વાતો’ની વખતે આ કથાઓ એના સાચા પ્રસંગોને લઈને સાચી છે એમ મેં જાહેર કરેલું. આજે હવે એમ કહું છું કે આ કથાઓ કથારૂપે

સાચી નથી, પણ વાન્તવિક દુવનમાવી ઊઠાવેલી જે આ કથાઓને હવે એ દૃષ્ટિએ જ તપાસાય એવી મારી ઇચ્છા છે

આ સૂત્રહની પાંચ ઠથાઓમાની પ્રથમ બે 'નવચના'મા પ્રગટ થઈ ગઈ છે, પરંતુ બીજી ઠથા-'નવજ્ઞાન' ને મે સુધારી છે અને લખાની છે બાકીની ત્રણ તો અપ્રમિદ્ધ છે આ કથાઓ જેમ જેમ લખતો જાઉં છું તેમ તેમ એવી અનેક કથાઓ જાગૃત થાય છે અને કયાંકેક કયાંકેક તો મન્યાગ્રહ મઆમનાન્નીત અનેક ભ્રમ-પ્રમગો તાન્ત થઈ આવે છે જે અનુકુળતા મળે તો એ અધુ કાગળ ઉપર મુદ્ધાની ઇચ્છા છે "

મિત્રો, વાચકો અને વિવેચકો પાને આ કથાઓ તટ થ અભિપ્રાય માટે રજુ કરી માર્ગદર્શનની આશા ગણુ છું

અમદાવાદ

તા. ૨૧-૬-૭૭

નોપાન

અનુક્રમ

કથા	પાત્રું
જીવતનો મર્મ	૧૩
નવજવાન	૬૬
અહિંસાતું રહસ્ય	૧૧૧
એ વૃદ્ધ પુરુષ !	૧૫૫
આશાને અજવાળે.....	૧૮૭

જીવનનો મર્મ

જેલની બેરેખના બાણા બધે થયા પછી વ્રજમોહને પોતાની વાત શરૂ કરી એના અરાજમા બાર સાગનો હતો પોતાનું હૃદય ખુલ્લુ કરતા જે જાનનો સંકેત મેંને થાય કે તેવો સંકેત વ્રજમોહનના મો ઉપર હતો.

વ્રજમોહનની ઉંમર બારીસ રેનીસ વાની હતી એ ઉંમરની ઝસ્ટી અને મથા એનામા હતા બધા એમ માનના કે વ્રજમોહન તો દેશનો માયમી મેનિષ થઈ ગયો સડન દોષ કે ન દોષ ખરું એના જીવનમા દર નદિ પડે શાંતિના દિવસોમા એ ગરીબોને રોટનો મેજવાની શમ્પિ અને જ્ઞાન આપવામાં રોમરો અને યુદ્ધમગમા મેદાનમા નેરો એના અતરની ઊંડી વાતો કોઈ જાણુ નહોતું, પણ એમા કુખરી સિવાય બીજુ મલ ન દોષ એવો મેંને વિશ્વાસ હતો સાચા નાખુમ તરીકે વ્રજમોહનને મો ઓગળના.

"જાનો મને રેવેલ્સિયુ વા ચાને છે વ્રજમોહને શા ક્યું"
"રાજકોટની પડખેના એ ગામમા એક સામાન્ય ગિનિના જન માનાપને ત્યાં મારે જ મ થયો છે ગામજાનો વાગિરો કેવો દોષ તેનો તમને ખ્યાલ હતો નાનખજુમા જ્ઞાન ગુજગાનીનો અભ્યાસ કરી મેં કાળજી ઊંચુ એવી વધુ જાણવાની અમા. ગામમા સમ્પદ ખરું નહોતી. આ દિવસોમા મારા બાપા સાથે દુ કીંગીઆરુ

પૂરવા જતો, દેરાસર દર્શન કરવા જતો, સાંજ સવાર સામાયિક કરતો અને હું ધર્મ કરી રજો છું એમ માનતો.

મારા બાપાને દુકાન હતી. થોડી વણી જમીન હતી. કાંઈક ધીરધાર કરતા. અમારા કુટુંબનું ગુજરાન મુખેથી ચાલે અને બાર મહિને એકાદ દાગીનો કરાવી શકીએ એટલી કમાણી હતી.

હું બાર વર્ષનો થયો ત્યાં મુંબી કીડીઆર, ચખુતંગે, અપાસંગે અને દહેરાસર એ ચાર ધર્મકાર્યો હું હમેશ કરતો. એથી આગળ જવાની ઇચ્છા પણ નહોતી અને સમજણ પણ નહોતી. નિશાળ છોડ્યા પછી દુકાને બેસવા લાગ્યો. મારા બાપા મને ઉધરાણીએ મોકલતા ત્યારે 'ન્યાં જતો ત્યાં બાપાએ કહ્યા હોય તેટલા શબ્દો કહી આવતો. તે દિવસે ખેડૂતો તરફ મને દયા પણ નહોતી તેમ દેવ પણ નહોતો.

મને તેરમું વર્ષ ચાલતું હતું ત્યારે અમારે ગામ મુનિ ચંદ્ર-વિજયજી એમાસુ કરવા આવ્યા. મહારાજ અમારી જ્ઞાતિમાં બહુ જ જાણીતા હતા. હું દરરોજ એમનું આખ્યાન સાંભળવા જતો. મને એમા બહુ જ રસ આવતો. એમની લગ્ન કાયા, બોલવાની છટા અને વચ્ચે વચ્ચે આવતા શાસ્ત્રોના માગધી અને સરકૃત શબ્દો મને આકર્ષવા લાગ્યા. મારું મન વૈરાગ્ય તરફ વળવા લાગ્યું 'સસારમા કાંઈ નથી. મા, બાપ, લાંબ, મિત્રો બધી સ્વાર્થની માયા છે. કર્મોને લઈને સુખદુઃખ આવે છે. કર્મને લઈને જન્મ મરણ છે, નર્કની વેદના છે, સ્વર્ગના પિલાસ છે, કર્મ બધનકર્તા છે, એનો નાશ કરવો જોઈએ. દેહાસક્તિ છોડવી જોઈએ અને આ બધું કરવા માટે ધર, કુટુંબ, સંસાર છોડીને દિક્ષા લેવી જોઈએ.' આવું મારા મન ઉપર ઠસાવા લાગ્યું.

દુઃખનના મમ ઉપરથી મન ઉઠી ગયું છે પણ મુ ગમે નહિ હું તે સૌ વર્તનો હતો પણ ભારેખમ મની ગયો કોઈની સાથે હમુ પણ નહિ મને લાગવા માયું કે “સસાર દુખની ખાણ છે માટે એમાંથી નીમ્યા ને છએ”

માગ બાપા મા ! નન ઉપર થી અમ પાગખી ગયા એનજો મને મના ૧૪ પામે જતો અટક્યો દુખ મુ ગયો એ દિવસ ખાતુ પણ નહિ પણ માત્ર ૧૪ ન ચાલ્યું માગ બાપા આટલેથી જ ન અગરા એમજો મા ! સગપણની તારાગી મરવા મારી નને મામા ઘણું ચે થાય કે બાપાની સામે થઈ જઈ અને મદા ૧૪ સાથે ચાલ્યો જઈ પણ એ દિવસ કોઈ વિસ આવી જ નહિ એમાંય પૂરું થતા મદા ૧૪ તો ચાલ્યા ગયા

મજારાજ ગરા પરી નગમગ ૮ મદિના નુંરી મા ! મન ઉપર એ અમ ન્દી હું અમાગ ગામની પાધ્યાગમા જવા લાગ્યા વર્મનું શિશ્ય નેવા લા ૧૧ પણ મને પદમુ વા મે ત્રા તો એ અમ કોણ જગે કેમ પણ પ્રયાગનવ જવા લાગી ત્યાં પરી મુમૂગ ન ખાવાની ગરિમોજન નહિ મગાની ગમે બાપા મિયા ચાતુ રી ૧૧ અતરમા સસાર છા રાની જે હજી હતી ને મોતી પાવા મારી

એ વા જ મા ! બાપ એ માતું અમજુ મુ માનુના એ ગામના લગમગ અનાગી જ ધિનિના એક વાગિપાને ત્યાં માતુ અમજુ મોતીયુ તે દિવસે હું ખૂબ નો, ૧૧ આ સગપણ એ વા વાંતુ મુ હોત તો મદાય હું ના ૧૧ જન

૫૧ તો ૧ ૧ ૧૪ દુખને લેસગ નાગો મમમાજને મને ને વજી વિને ના નજકોટ જગાતુ થતુ ત્યાં ત્યાર જઈ ત્યારે બાપા બાપા વાતુ ૧૧ મર્મ બદુ સ ન બારે અમાજ એક

દિવસ પેલા હિંમતલાઇને મને ભેટો થઇ ગયો. એ મને ખાદી લાંડારે લઇ ગયા. એકાદ કલાક બેઠો. તેઓ મને બધું પૂજવા લાગ્યા. હું તારે ખૂબ શરમાતો હતો, પણ હૃદય તો એમના તરફ ખેંચાતું જ જતું હતું. મારે કાંઈ કામ નહોતું, પણ એક કલાકથી વધારે મારાથી ન બેસાયું. મને એ બેચી જતા હોય એવું લાગ્યું. ‘બે ત્રણ દિવસ પછી આવીશ’ એમ કહી હું ચાલ્યો ગયો.

ઘેર આવ્યો. દુકાને બેઠો. હવે તો હું સોળ વર્ષનો થયો હતો. જૈન ધર્મના વૈરાગ્યપ્રેરક થોડાંધણા પુસ્તકો મેં વાંચ્યા હતાં. હિંમતલાઇએ મને સસ્તા સાહિત્યની ગીતા વાંચવા માટે આપેલી. હું વાંચવા બેઠો પણ મનને ગોઠે જ નહિ. ન સમજાય એવી મૂઝવણ થવા લાગી. મારા નાનકડા હૃદય ઉપર કોઈએ પહાડ મૂક્યો હોય એવું થવા લાગ્યું.

રાત્રે સૂતો પણ ઉઘ ન આવે. કોણ જાણે શા માટે પણ ન. પરણવું જોઈએ એવું થવા લાગ્યું. ‘આત્મશુદ્ધિ કરવી જોઈએ, મોહ માયા છોડવા જોઈએ’ આવું આવું મનમા થવા કરે.

બે દિવસ પછી હું રાજકોટ ગયો. મારી ઇચ્છા હતી કે નહિ તે હું નથી જાણતો પણ પરજારો ખાદી લાંડારે જઈને, ઉભો રહ્યો. હિંમતલાઇ ‘યોગવાસિષ્ઠ’ વાંચતા હતા. એમના મોં ઉપર મને અપાર શાંતિ જણાતી હતી. મને જોઈને ‘યોગવાસિષ્ઠ’ નીચે મૂકી તેઓ ઉઠ્યા. મને આવકાર આપીને બેસાર્યો હું તો પૂતળા જેવો બની ગયો હતો.

‘કેમ વ્રજમોહનલાઇ ! આનંદમાં છો ને ?’ જરા જરા હસતા હિંમતલાઇ બોલ્યા. હું તો ‘વ્રજમોહનલાઇ’ સાલુણી બહુ દબાતો,

સાંજના પાંચ વાગે હિમતલાઇના ઘેર ગયો. એમનું ઘર બેઠા ઘાટનું સાદું હતું. કુળીઆમા એક ગાય બાંધી હતી, ઘરમાં એમના પત્ની અને વૃદ્ધ ડોસીમા હતા. હિમતલાઇની વય ત્યારે ૪૦-૪૨ વર્ષની લાગતી, પણ શરીર સરસ હતું. એમને એકદમ બાળક નહોતું. ઘરમાં શાંતિ લાગતી હતી. આ મકાન એમનાં પોતાના હતાં. મેં સાલજ્યું હતું કે હિમતલાઇ પાસે થોડી ધણી મૂડી છે, ગામ બહાર એક ટુલઝાડની વાડી છે, તેઓને આજીવિકાની ચિંતા નથી.

અંદરના ઓરડામાં હિમતલાઇ બેઠા હતા. શાનાક લોકો ગાતા હતા. મને બોધ આવકાર આપ્યો. હું બેઠો ઓરડામાં ત્યારે બાળુ બોલ્યું. ભીત ઉપર ગાંધીજી, વિવેકાનંદ, દયાનંદ, રામકૃષ્ણ, રામતીર્થ, અરવિંદ ઘોષ વગેરે આત્માર્થીઓની છબીઓ હતી. આજીવનના કપાટોમાં પુસ્તકો ભર્યાં હતાં. હું બેઠો હતો ત્યાં હિમતલાઇ ઉઠ્યા, કપાટ ઉઘાડી મને પાસે બોલાવ્યો. કેટલાં જે પુસ્તકો ખતાવ્યા અને એમાં શું છે તે કહેવા લાગ્યા. મારા સામે નવી જ દુનિયા ઉઘડતી હતી, પણ એ દુનિયામાં આત્મદર્શન, આત્મશાંતિ અને આત્મશુદ્ધિ સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. એ દુનિયામાં પ્રવેશ કરવા માટે એકાંત, મૌન, ઇદ્રિયનિગ્રહ, નપશ્ચર્યા, બોધએ એમ હિમતલાઇ સમજાવતા હતા તેઓ જેમ જેમ સમજાવવા લાગ્યા તેમ તેમ તેમના મોં ઉપર તેજ આવતું મને જણાયું અને તેઓ અદ્ભૂત જણાવા લાગ્યા. હું નીચે બેસી એમને નમી પડ્યો.

તેઓ હસી પડ્યા.

‘અરે ! ગાંડા થયા કે શું ? મારા જેવા પામરને વધુ પાપમા ન નાખો.’ તેઓ બોલ્યા.

દુ મેદા થયો મા, લાગેલું હવે જનમાં આમુની ધાગ
છત્રી મને ખોનવાની કળા થઈ પણ અવાજ ધાઈ ગયો
હિમતલાલ્યે મારા હાથ જાગી મને રોજી ઉપર ખેસાયો
તેઓ પણ ખેદા

“નમોદનભાઈ, ગ્રામી ગામડેથી વાત સાંભળી
છે ? તેઓ ત્યારે સુખાત્ત જેના ત્યારે પોત્ર મૂળને
ગડી પડતા અને ખોતી ઉઠતા, ‘અરે ! દિવસ તો
આથમી ગયો પણ આત્મદશન ન થયું’ નમાગ અતઃમા પશુ
એવો જ દીવો પ્રગટ્યો છે આ આનુથી આત્માનો નેલ ધોવારો,
આત્મા નિમજી થશે અને તમે પરન રાતિ અનુભવશે

માગ મનમા હલોજન અશાંતિ ભરી હતી, દુ શાંતિ મટે
વલખા મા તો હતો મને થયું ‘ખરેખ શ દુ પન્નશાંતિ
અનુભવીશ ?’ અતઃમાથી ગ્યો જનામ ન મળ્યો

એટલાના હિમનભાઈના વદ્ધ માતૃશ્રીએ આવીને પીરસેન
ચાળી મૂખી અમે હાથ મો ધોના ઉઘ્યા મને તો જેમ હિમનભાઈ
કહેતા હતા તેમ દુ મનો હતો અને જમવા ખેડ માજાનો
રોટ્યો અને ફન હતું માઈ પણ ખોલ્યા નિના અમે જમી થીડ
જમવાનું શ-પ્રતા પરના હિમનભાઈએ મને ન શ માનાનું હી
દીધું હતું

‘હવે ગામ મહાર આપણી વાડીએ શ નશુ ?’ મને તે
કાઈ પૂછવાપડ હતું જ નહિ આજે ત્યજી જતી મામનમા મે
‘હા જ વાડી દીધી હતી હિમનભાઈ દેડ ધાતીઉ અને વાડીઉ
ખરેખ હતા ગ્યારે રોપી પરેખતા, અત્યા તો ઉવાડે માથે જ
નીચ્યા એમની રાથે દુ આમાન્ય વાણિયાનો ઉખેડ પડે એવા

મીલના લગડાં-ઘોતીઉં, ખમીસ, કાટ ને માથે ફૂલવાળી ટોપી-પહેરીને નીકળ્યો. ત્યાં સુધી ગામ હતુ ત્યાં સુધી અમારી વચ્ચે કશી વાતચીત ન થઇ. રસ્તામાં એક ફેરીઆ પાસેથી હિંમતભાઇ એ ‘નવજીવન’ લીધું. મારી નજર એના ઉપર પડતાં મથાળે ‘ગુજરાતમાં જળપ્રલય’ એમ લખેલું તે વાંચ્યું.

ગામ બહાર સડક ઉપર આવતાં જ હિંમતભાઇ ખોલ્યા. તમને ગામડામાં તો ખૂબ મજા આવતી હશે. આ શહેરી ઘોંઘાટ, ગદગી કે ધમોલ નહિ. સાદું ને સરળ જીવન.

હું જવાબ દેવાને બદલે એમના સામું જોઇ રહ્યો. હવે મને સોળમું વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું હતું. દુકાનનો ઘણો ખરો ભાર હું ઉપાડતો ગામની ઘણી યે વાતો હું જાણતો. ગામડાની દુનિયા મેં જોઇ હતી. મને આ ‘સાદું’ અને સરળ’ ખોટું લાગ્યું. પણ હું કાંઈ ખોલ્યો નહિ. હિંમતભાઇએ ફરીને કહ્યું.

એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે ‘પ્રભુએ તો ગામડાં જ સરળતાં હતાં પણ માણસે એને ભાગી ભાંગીને એકદા કરી આ શહેરો ધડ્યાં.’

હું આમાં કાંઈ સમજ્યો નહિ. મને ‘આત્મદર્શન’ તરફ ખેંચાણ થયેલું પણ આ શહેર અને ગામડાંની વાતમાં રસ ન પડ્યો. મેં ધીમેથી પૂછ્યું.

‘હિંમતભાઇ, એ છાપું શેનું છે?’

‘એ તો ‘નવજીવન.’ ગાંધીજીનું નામ તમે સાંભળ્યું છે ને ? તેઓ લખે છે. દર અઠવાડીએ પ્રગટ થાય છે. તમારે વાંચવા જેવું છે. હો’ કહી મારા હાથમાં આપ્યું.

એમા જળપ્રલયના સમાચાર હતા ગામના ગામ, દોર, મિલકત

અને માણ્યો તણાઈ ગયાના સમાચાર હતા હુ તો ગડી જ પડ્યો
મારુ હૃદય એ દિવસોમા એવુ થઈ ગયેનુ કે હુ કોઈ અકારનો
આવાત સદન જ ન કરી શકું

‘એ તો હૃદયરી કોપ માણ્યુ કેટલો પાનર છે તેની આવા
વખતે જ ખમર પડે

મે આખો લૂગીને પૂછ્યુ

‘પ્રભુ આનુ શા માટે કરતો હશે ? લોહો કુખી થાય, પીડાય,
લૂગાઈ જાય, મરી જાય એમા એને શા રસ આવતો હશે ?

‘એ તો કોણ કહી શકે ? આ દુનિયા જ શા માટે છે ?
આખો જ શા માટે છીએ એ કોણ જાણે છે ?’

‘અત્યાર સુરીમા કોઈએ આ નદિ ગોધી કાઢ્યુ હોય ?’ મારી
ચકા નંદી સાથે વાચા પળ્ય વધી

‘છણાએ એની ગોધમા હાડમ ગાળી નાખ્યા અને મોજમ
તની અચ્છતાને જગતગ દર મરતા ગયા આજ લગી પૂરો બે
કોઈ પામી શક્યુ નથી જૂના શબ્દો તો એમ મહે છે કે ‘દધાગીથી
પૂરી પા ખ થાય જ નદિ પૂરી પાગળ ચાત તો દેહ છૂટી જાય’

હુ સમજ્યુ એટલુ સરેનુ મી દિમનખાલ જોલ્યા ખ્યુ મને
મૂઝ ન પડી

અમે વાડીએ પાગ્યા વાડી મુ દતી વાડીનો મોખા ર
આગો દિમનખાલ નમસ્કાર કરી ઉતો અ્યો દિમનખાલએ
નમસ્કાર ત્રીરી એને જ આપી અમે વાગીમા હ્યા દિમનખાલ
મને ત્રાડ રિંદે સમન્વતતા મદગતની-છપત્તી-મત્તાનો ખ્યાલ

આપવા લાગ્યા. હું સાલળતો હતો પણ મારું મન તો જળાપ્રલય, મશ્વરનો કોપ અને એની અરપટતામા જ ગૂંચવાયુ હતું.

એકાદ કલાક ફરી અમે પાછા આવ્યા. ઘેર આવી હિંમતલાઇ પ્રાર્થના કરવા બેઠા. હું એમના પડખે આપો મીચી બેસી રહ્યો. થોડીવાર પછી એમણે તંબુર લીધો અને 'પાયોળ મેંને રામરતન ધન પાયો' એ લજન ગાયું.

પ્રાર્થના થઇ રહ્યા પછી હું જવા માટે ઉઠ્યો. હિંમતલાઇએ પૂછ્યું.

‘પાછા ક્યારે આવશો ?’

‘કાઇ કહેવાય નહિ.’ મેં કહ્યું.

‘ઠીક, પણ રાજકોટ આવો ત્યારે હવે મારે ત્યા જ ઉતરવાનું રાખજો હો.’

મેં માથુ હટાવી ‘હા’ કહી.

૨

એમના ધનની બહાર નીકળ્યો ત્યારે હું હળવો થયો એવું મને લાગ્યું. પણ તુરત જ મગજમા વિચારો ધૂમવા લાગ્યા. મારે શું કરવું જોઇએ એ સમજાય નહિ. ‘કાઇક કરવું જોઇએ,’ એમ તો ચતુ જ હતું. જે ચાલે છે તે બરાબર નથી એટલું દીવા જેવું દેખાઇ ગયું હતું. વિચાર કરતો કરતો મારા સગાને ઘેર ગયો. ત્યાં પથારીમાં પડ્યો પણ ઉંઘ લૂંટાઇ ગઇ હતી. પડખા ધસવા લાગ્યો. ઘડીમા પથારીમા બેસુ, ઘડીમા ઉંઘો પડી મો દાકી ફૂંકે, ઘડીમાં રહું, પણ કાઇ એન પડે નહિ.

રાત તો જાગી જ નીતી હતી અધાગિયુ હતુ-
આકાશ તો વીંધી બંધર હતુ હું બાગીમા જઈને ઉભો હતો
આગલી ઉઠ માં એ વિશે જ મેં ૧૪ અર્થ સાગીપુત્રક
આકાશ સામે જોયુ દુનિયાના તમામ ધમરાળાઓ આકાશ
સામે જોતા કેમ દીન બની જાય છે તે મોં તે વિશે
કાશ સમગ્રયુ મને કોઈ પાતું પાતું આશ્વાસન આપતું હોય એવું
લાગ્યું આકાશ ઉપરથી નજર ફેરવી હું ગામ જોવા લાગ્યો મધે
રાત્રિ હતી દિવમગ્ન અવિશ્વાસ ખીને અનઢાગ ચલાવતી દુનિયા
અત્યાગ ક્રોધા વિશ્વામે સૂતી દશે એ વિચાર આવ્યો સાથે જ થયું
કે મારી પેરે અત્યાગ દેહલાયે પોતે ઉઘરા મારુ માથા નહિ પડા
જા રોય ! ત્યાં તો નવજનનમા વાયેને જળપ્રવાસ યાદ આવ્યો
ઉઘ સાન દગમ થઈ ગઈ હું જોતી ઉભો 'મારે પ્રાર દુખ દુખ
અને દુખ આવો નહિ ઉપાય જ નહિ હોય ? મને કોઈ આ બે
સમજાવો. આ ન મધુ શું છે ?' હું તુલ જ સાન થયો હું ખીજની
મેળીમા જો હતો અને અત્યાગ મરતાન હતી હું ચૂં થયો જનુ
મારું મન ચૂપ ન થયું મને વિચારા આવવા લાગ્યા 'આનને આમ
નહિ ચાને હું ગણિ બની ઝૂરી ઝૂગિને મરી જઈશ, માર ૧૪-
સમાધાન મેજરવુ જ જોઈએ, જૂની પાતો તો એમ સાબળી છે કે
આરી મજવકુમા પેરા માલુમે જગનમા કે ૧૪ પડા ઉપર
જતા અને ત્યાં જઈને મોઢા ના અને માંનિ પામતા હું જઈ ?
ધો છાડી દઉં ? સગપણ તોડી નાખું ? જનુ આમ મું તો થના
સૌ દુખી ન થય ? દુનિયાના દુખમા જોતો રસારા ન થાય ?
મારી બા તો જિયારી પાતી મુગી કમિને મરી જ જાય ને ! અને
નારી નાનડી બેન ! ખીજુ કોઈ શા મારે ? આ ના ! ગાપા જ
આવા આ ! હાને જનુ વિચા ! આ પોચા કે મારો વિચાર
એ મદદ જ ન કરી શકે ! જનુ ત્યારે શું મું ? વિચા મા નારુ

માથું લમવા લાગ્યું. ‘મહાવીર મહાવીર’ ગણગણતો પથારીમાં પડ્યો અને થાકેલું શરીર આખરે ઊંઘી ગયું.

સવારે ઊઠી, લેવો હતો એટલો માત્ર લઈ હું મારે ગામ ઉપડ્યો. ઘેર જઈ ત્યાં મારા પિતા માંદા પડેલાં. મારા હૃદય ઉપરનો ભાર વધ્યો. માંદગી દિવસે દિવસે વધતી ગઈ. દુકાનનું કામ ને આપાની ચાકરીમાં ત્યારે તો ખીજા વિચાર સહેજે ભૂલી ગયો. ક્યારેક આવે પણ કામમાં પડું ને ભૂલી જઈ, ઉપરાંત રાજકોટ જવાનું નહોતું એટલે નવું સિયન થતું નહોતું. આમ એક વર્ષ વીતી ગયું. મને અદ્વારમુ વર્ષ એકું. હવે તો હું જીવાન દેખાવા લાગ્યો મારા આપા પણ માદગીમાંથી ઉઠેલા. હવે કશો રોગ નહોતો પણ અશક્તિ સારી પેઠે આવી ગયેલી. એમણે મારા લગ્નની વાત કરવા માડી. આ દિવસોમા જ આરડોલીની લડત ચાલતી હતી. અમારા ગામમા એક છાપું આવતું. એમા ક્યારેક ‘ક્યારેક હું એના સમાચાર વાચતો. પણ હું ધરનાં ને દુકાનનાં વ્યવહારમા એટલો ડૂબી ગયેલો કે માથું ઊંચું ન કરી શકું. પણ આ લગ્નની વાતે મને આચકો આપ્યો. પાછું તોફાન શરૂ થયું. મને રાજકોટ જઈ હિંમતભાઈની સલાહ લેવાનો વિચાર થયો. ઘરમાં તો ધમાલ ચાલતી જ હતી. મને કયાય બહાર ન જવા દેવા માટે પૂરી ગોઠવણ હતી. પણ જેમ તેમ કરી હું રાજકોટ ગયો. એક વર્ષ પછી હિંમતભાઈને મળ્યો. એતો એવા જ લાગતા હતા. એવા જ પ્રેમથી એમણે મને સત્કાર્યો. મને પૂછ્યું કે “આ એક વર્ષ ક્યાં સંતાઈ ગયા હતા ?” મેં મારા આપાની માદગીની અને દુકાનના કામની વાત કરી. છેવટે આ લગ્નનું પણ કહી નાખ્યું.

“એ સવાલ તો એવો છે કે તમે જ વિચારી શકો. તમે ન જ પરણો એમ તો હું ન કહું, પણ આપણા જીવાનો વહેલા

બેલા પગીને જીવન ધૂળાણી કરી બેમે છે શા માટે પરણવું છે એ સલાહનો જવાબ તમાગ અત માથી મળતો હોય તો પછી તમને યીં લાગે તેમ કરો” હિમનભાઈનો આવો જવાબ સાંભળી દુ નિગમ થયો મે કહ્યું “જો મારી મેજેજ નિર્ણય કરવાનો હોત તો તો અહીં આવત જ શા માટે / લગ્નનું કારણ તો મારે માઈ નથી, મારા બાપાને હોય તે ખરું”

આ સાંભળી હિમતભાઈ હચ્ચા, “તો તો તમારે જગ પ્રણય થતુ જોઈએ બાપાને મ્હી દેવુ કે હમણા નહિ પણાય મારી કબ્જા થશે ત્યારે પરણીશ”

“એમ તો મ્હું પણ માનતા જ નથી” મે જવાબ આપ્યો

“તમારો નિશ્ચય અડગ હોય તો એ માને ન માને એની માઈ હિંમત નથી, પણ શા માટે ન પરણવું એ પણ વિચારવું જોઈએ- અત્યારે તો આખો સમાજ એવી રીતે ચાલે છે કે એમા માઈ નહ નથી પાડતું માતાપત્ની એવી માન્યતા છે કે જોમ બાગમ પીએ, પછી મોટું થાય તે શરૂઆત ખાય, જગ વચારે મોટું થાય તે બંને કામ કરે એવું ચાલે એટલે પ્રભાવ અને આટલું થઈ જાય એને પરણે એમને મન ખાતું, પ્રભાવને પણવું એ જનુ સગવડ જ છે અને આવું માન તાર માન તમારા જ માબાપ નથી લગભગ જ્યાં જ માબાપ એમ માને છે એટલે તમને પગલાનું મગ મગ્ગ ન મળતું હોય એવાથી નહિ ચાલે તમારી પામે ન પગલાનું પણ પ્રેમ કારણ હાવું જોઈએ” હિમતભાઈ આશ્ચર્ય બોલી મારી સામે જોઈ રહ્યા હતા તે વળી ગૂંચવણમાં પડ્યો મારી પામે તો આખા જીવનનો સલાહ કબો થશે દુ વિચારતો હતો ત્યાં જ હિમનભાઈ ખાસ-

અબુમાંથી પાણી પીધું. અને પછી શરૂ કર્યું. અમે આજા અન્-
વાળામા બધું જોઈ રહ્યા હતા.

“પછી મારી બાએ આવી નાની બહેનને મારા બોળામાંથી
ઉપાડી લીધી. હું પણ ઉઠ્યો અને દુકાને જઈને બેઠો. બે દિવસ
સૂઈ ઘરમા કોઈએ અનાજ મોંમાં ન નાખ્યું. ના, મારી બહેને
પણ નહી. ઘરનું વાતાવરણ પથરને પીગળાવે એવું હતું. મારો
નિશ્ચય ઝોગળી ગયો. આંસુના પ્રવાહમા તણાઈ ગયો. ઘેર જઈ
તો કોઈ કોઈની સાથે કરું જ બોલે નહી. આ ભીષણતા મારાથી
સહન ન થઈ. ત્રીજે દિવસે સવારમા મેં કહી દીધું કે “ભલે પર-
ણીશ. પણ આટલું કરવાનું કે લગ્ન ખાદીના લગડામા. કોઈ જાતનું
ખર્ચ નહો. સાવ સાદી રીતે.” માતાપિતાએ કબૂલ રાખ્યું.

ત્રીજે દિવસે સવારે ચૂલો સળગ્યો. ઘરમાં નવો પ્રાણ પ્રકટ્યો.
મારી નાની બહેન કલ્લોલ કરવા લાગી. જેમ ત્રીજે દિવસે ઘરમાં
ચૂલો સળગ્યો. એમ જ મારા દિલમા સગડી ધખવા લાગી હું અંદર
બળતો હતો. આ સ્થિતિ જોઈ ભોગવી હશે તે જાણતું હશે. આનો
નિર્ણય કે નિવારણ બુદ્ધિ ન કરી શકે છતાં એની મદદ વિના તો
ચાલે એમ નહોતું જ. મેં અંતરથી કોઈકને મદદે આવવા પ્રાર્થના
કરવા માંડી.

દિવસ ઉઠ્યો અને રોજની માફક આથમી ગયો. રાત્રે પથા-
રીમા પડ્યો. ને મારી છાતી ઉપર આ વિચાર ચડી બેઠો. હું
ક્યારેવા લાગ્યો. રાત્રે જ આવું કેમ થતું હશે ? આખી દુનિયા
સુખે સૂતી હશે ત્યારે હું ખૂં નવરુ પડતું હશે ને મારા જેવા
દુર્ભાગી પાસે આવતું હશે ? મનમાંથી સવાલ ઉઠ્યો : “શા માટે
નિશ્ચય ફેરવ્યો ? પરણીને શું કરીશ ? આ બધાય જેમ ખાય છે,

તમને આશ્ચર્ય થશે પણ ગાડીમાં હું ઉઠી ગયો. સવારના સાઝાચાર વાગે જેતલસર. જ કશન આવ્યું ત્યારે હું નીચે ઉતર્યો. મેં બહુ મુસાફરી કરેલી નહીં એટલે જરા ગભરાતો હતો. દરવાજો ટિકિટ આપી સ્ટેશનની બહાર નીકળ્યો. હજી અંધારું હતું. કંઈ સૂઝતું નહોતું. હું તો સ્ટેશન બહાર નીકળી ડાબી બાજુ થોડુંક ચાલ્યો અને એક ઝાડ નીચે બેસી ગયો. મગજમાં વિચારો દોડતા હતા. હું ક્યા આવ્યો ? ક્યાં જવાનો છું ? આ બધું શા માટે ? કંઈ જવાબ મળે નહીં. થોડીવાર તો દાત કચકચાવીને બેસી રહ્યો. પણ એમ વખત શે જાય ? અચાનક એક વિચાર ઉદ્ભવ્યો. મારા ડબ્બામાં કેટલાક બાવો બેઠા હતા. તે ગિરનાર જવાની વાતો કરતા હતા. જેતલસરથી જૂનાગઢ ઉતરી ગિરનાર જવાય છે એ મને ખબર હતી. હું તુરત ઉઠ્યો. સ્ટેશને જઈ જૂનાગઢની ટિકિટ લીધી ને ગાડીમાં બેસી ગયો. ગાડી ઉપડી. ગાડી કરતાં અસંખ્ય ગણા વેગથી મારા મગજના વિચારો દોડતા હતા. હું કોઈ અંધારામાં ફેફફે મારતો હોઉં એવું લાગતું હતું. મને મારી બા, બહેન, ભાઈ, બાપા, હિમતભાઈ બધા ય યાદ આવ્યા. પણ મારું મન કંઈ ચમક ગયું હતું. આજ લગી રોષરોષને મેં બધા આંસુ ખલાસ કર્યા હતા. હવે તો જાણે અદરથી બીજો જ કોઈ વ્રજમોહન બહાર આવવા મથતો હોય એવી સ્થિતિ હતી.

એક ક્ષણ મને મારા સગપણનો વિચાર આવ્યો અને સાથે જ મારી સાથે લાગ્યો જેડવા ધમ્મનાર કોઈ અજાણ દુર્ભાગી કન્યાનો ખ્યાલ આવી ગયો. ઘેર આ વિચાર તો મને આવેલો જ નહિ. મારા માતાપિતાને પોતાની આબરૂનો ભય અને એ કરતાં યે વધારે તો હું ન પરણું તો જરૂર આવે બની વચ્ચે કે ક્યાંક નાસી જઈશ કે કોઈક કરી બેસીશ એ ભય હું ખ આપતો હતો, એટલે જ મને

ખ્યાત આવતો હતો આ વિચાર આવ્યો અધાગમા દુઃકો
માગ્યા જતા અત્યંત એને પાછો કાઢ્યો પણ ફરી આવ્યો મને
થયું કે માગ માતાપિતા તો પ્રભુ જાગે શું કરશે પણ આ
કન્યાનો જાપ તો એને બળતી વસ્તુ હોય એમ મેં ના પાડી
એને મીઠાને આપો એ વિચારીના દિનમા માગ જેવું કે એવું
માથ નહિ હોય ? મેં તો આટની ધમાલ કરી અને ના પાડી
એ વિચારી શું કર ? ગમ જશે આ તે કદી ચ્યના છે ।

જૂનાગઢ નેશન આની ગયું હું ઉતર્યા મારી માથે મો
સામાન નહોતો દુધાનના થોડાક પૈસા પાસે હતા ગામમા કાઢને
જોળખનો નહોતો રેશન બદાગ નીચા મેં લેન ધમસાળાની
પૂર્વરૂ કરી ગાડીવાળાએ મને હાક મારી કહ્યું “ જો, ગિરનાર
આવતું છે ? જરા વિચાર કરી લાડુ મરાવી હું ગાડીમા ચડી
જે’ ગામ વાઘાને ગાડી મને ગિ નારની તળેમીમા લઈ ગઈ મેં
નીચે ઉતરી મામે પગે ગિરનાર જોયો લગ્ય અને ભ્યાનમ્ ।
મને થયું આમા કેમ રહેવાશે ? પણ શ્રવ ! હવે તો આવ્યા છો
તો જાન, જે હોય તે તુ તો ચૂકાવી દે તળેમીએથી થાડું ખાવ તુ
હીતુ ખાઈ, પાનુ પીને ઘોડીક વાર ધમસાળામા જે’ મનને
સમજાવી દીકરાક મધુ

બીજા યાત્રાગુઓને મેં ગિ નાર ઉપર શું છે, ” એ કે કટનો
ઉચ્ચ છે, ઉપર નદી વધાય છે કે નહિ, કોઈ સાધુ સત શકે છે કે
નહિ-એ મધુ પૂજ્યા માન્યુ ચિત્ર વિચિત્ર જવાનો મત્યા પણ
એવું તો સમજાયું કે ઉપર જવા જેવું છે ” તુ હશે તો
ગટેવાશે પણ ખરું

ગિનારનાં પાંદિયા મન્યા લાગે તેમ તેમ બળના વિચારો
શમવા લાગ્યા અને જાણુઆતુ બેઠાં ચિખરો ચામું જેમ બીજા

જ વિચારે ચડી ગયો. વિચારમાં ને વિચારમાં પડેલી ટૂંકે પહોંચ્યો. મંદિર જોયું. અંદર ગયો. મને બહુ શ્રદ્ધા તો નહોતી પણ કાંઈ બાળવાનું મળશે એમ ધારી સ્નાન કરી પૂજા કરી. બીજા યાત્રાળુ-ઓને જોઈ મને કાંઈ કાંઈ વિચારો આવી જતા. મારા જેવું કાંઈ ગમગીન નહોતું દેખાતું.

પૂજાથી પરવારી થોડું ખાવાનું લઈને ખાધું. પછી મંદિરના ઓટલા ઉપર બેસી વિચાર કરવા લાગ્યો. હું અહીં શા માટે આવ્યો ? હા, આત્મદર્શન કરવા-જીવવાનો હેતુ શોધવા, અંતરની શાંતિ પામવા. આ પ્રાપ્ત કરવા માટે મેં સગપણ તોડ્યું, ઘર અને મા'બાપ છોડ્યા, કોઈ દિવસ એકલો નથી રહ્યો છતાં આ પહોંચ ઉપર લાગી આવ્યો. પણ હવે શું કરવું ? આ ગિરનાર તો ઉભો છે.

દહેરાસરના એક મહેતાજી મારી પાસે આવ્યા ને હું ક્યાનો છું, શા માટે આવ્યો છું, કેટલો સમય રોકાવાનો છું, સીધું સામાન પાગરણ પથારી જોઈએ છે કે નહિ વગેરે નક્કી કરેલા પ્રશ્નો મને પૂછી લીધા. મેં પણ મોઝે આવ્યા તે જવાબો આપી દીધા, અને છેલ્લે પૂછ્યું કે “અહીં કોઈ ખ્યાતિ પામેલા મહારાજ છે ?”

“લલા માણસ, ખ્યાતિને શું કરવી છે ? આ ચાર પાંચ મહારાજ બેઠા” એક ઓરડી તરફ આગળી ચીધી બતાવ્યું. ને હળવેથી પૂછ્યું : “આટલામાં કોઈ આત્મદર્શન માટે સાધના કરતું હોય એવું છે ?”

મહેતાજી હાથવાર મારી સામે તાકી રહ્યા, અને પછી બોલ્યા, “પડિત આનંદવિજયજી” નામ સાલજીયુ છે ?”

મેં ડોકું ધૂણાવી ના કહી.

“જુઓ, આ આમેતુ દરેરાસર છે ને । એની બાબુમા એક ઓગડી છે એમા એ ધ્યાન વગતા અત્યારે બેસા છે હવે અર્ધા મ્નામ પડી એ ધ્યાનમાથી ઉઠે જાઓ એમના દશન ક ના હોય તેા દર્શન મ્મે પાપ ધોનાય એવા પુરુષાત્મા છે એ તા આવક છે પણ મોગ મોગ માધુ મદાત્માઓ મૂઝાય ત્યારે એમની પાસે આને ,” મહેતાએ એળખાણ આપી

હુ તો પાંચો ત્યા હવે તો મારે નવી દુનિયા જ નિર્માણ વાની હતી ઓગડીના બાના ઓગના ઉપર બેગી અધેા મ્વાક ડાગી નાખ્યો મને દહાસર અને એની કલા જેવાની હાથ ન હતી

૪

અર્ધા ક્લામ પૂરે થયો બાના ડમ થયા ને પડિતજ બગાર આત્મા માનુનગુ સરીગ, એક સ ધોતિયુ પહેતુ અને એ ઓતુ મો ઉપર તપશ્ચર્યાનુ તેજ હતુ ચાતની ગતિ ધીમી હતી નજર જમીન ઉપર જ હતી હું નમઝર મરતો ઉનો થોા મા । સામુ જેયુ નમઝર કીત્યા મ્થુ બોલ્યા જ નહિ, માત્ર ઉના ત્યા હું તો મૂઝારા મરામડનને આટલુ બોની સમ્મો

“આપ જ પડિત જાન વિગતમજ ?”

એમો માનુ દલાવી હા મ્મી હું ચૂપ થઈ ગયો એકાદ રાજ્ય જાનિ આપી હી

“મ્મ બાઈ, માનુ મ્મ મમ છે ।” કીમેથી પડિતજ બોલ્યા મે મ્થુ, “હાજ, મારે આપની પામે રહતુ છે” નમ્મ હું વધુ ન બોલી સમ્મો

“માની માથે ! શા મારે ?”

“હું મૃંગાયો છું, કટાળ્યો છું. મને કાંઈ સમજતું જ નથી. મારે શાંતિ જોઈએ છે.” હું જેમતેમ કરી આટલું બોલી ગયો.

“આવો આવો, ચાલો, ઓગડીમાં બેસીએ.” આટલું બોલતા તેઓ ઓરડી તરફ ચાલ્યા. હું એમની પાછળ ચાલ્યો.

ઓરડીમાં એક સાદી જ માત્ર હતી, ખીન્નું કંથું નહિ. તેઓ સાદી ઉપર બેઠા. મને પણ બેસાડ્યો. હું બેઠો ને મારી ગભરામણ કાઢક ઓછી થઈ. અદરથી થયું કે હવે તો અંતરનાં કમાડ ઉઘાડી નાખું. અહીં નહિ ઉઘાડું તો ખીજે ક્યાં ઉઘાડીશ? તેઓ મને કેટલું યે પૂછવા લાગ્યા. એમના અવાજમાં માધુર્ય હતું. મેં તો જેમ આવે તેમ કહેવાનું બધું કહી દીધું. અંતે તેઓ બોલ્યા.

“ચિંતા ન કરશો. અહીં તમને શાંતિ મળશે. કુદરત સાથે તમે એકતાર થઈ શકશો તમારા આત્માનો મેલ દૂર થશે. તમે નાસી આવ્યા તે સાડું ક્યું. લગ્નની જાળમાં ફસાયા હોત તો કદી ન છૂટી શકત. તમારા બધા મનોરથો પૂર્ણ લેખા યાત. અહીં તમને જીવનનું પરમતત્ત્વ સમજાશે. બધું આનંદમય લાગશે.”

પછી મને ઓરડીમાં બેસવાનું કહી તેઓ ભોજન લેવા ગયા. મારા મનમાં જરા ટાટક વળી. મને હિંમતલાઈ યાદ આવ્યા. પણ ત્યાના કરતાં, મેં મને અહીં વધુ ગમવા લાગ્યું.

તમે કોઈ ન માનો એવું છે, પણ આ ગિરનાર ઉપર હું જે વરસ રહ્યો. દોઢ વરસ તો પંડિતજી પાસે જ. ત્યાર પછી એક દિવસ આબુથી પંડિતજીને તેડું આવ્યું ને તેઓ ગયા. છ મહિના હું એકલો રહ્યો. આ બે વર્ષની ઇતિહાસ અદ્ભુત છે. આરંભમાં તો પંડિતજી શીખવે એમ ધ્યાન ધારણા યોગ એવું બધું કરવા

લાગેા ઉપનાસ એ ટાળાં કરી માતૃ રાગી ગાગી નાખ્યું પછી
શાસ્ત્રનું ચલણ કરના માણ્યુ એમાથી હુ એક જ માખ્યો કે
‘દુનિયાથી દૂર ગયે તારી જાનો પવિત્ર રાખ એ પશુ કમ’ અને
તો ન મ’ દોઢ વાં સુની યથારામિ આતુ જીવન ’ એા આ
દોઢ વાંમા એ કે પશુ રખત ન્યાયે દુ એકયો કાષ્ટ શિખર કે
એકાત જઆએ જતો તારે ધર માયાપ, દુનિયા સાબરેલા પગ
એ બનુ મિથ્યા છે એમ ધરી હુ પતિજની આગડીમા આવી
મેમી જતો

પવિત્ર જવાના દત્તા તેના આગના જ વિસ્મોમા મારા
મન ઉપર વળી દુમના આવના લાગ્યા ન્યાયે તમે ‘૩૦ ની લા-
તમા જોસમા બેઠા હોા કે ગામડાં ખૂદતા હશે એ વિસ્મોની વાત
કરું છું

તા પશુ મારા મનમા સાંતિ ન થઈ મારે જોઈતું હતુ તે
મને ધ્યાન ધાગ્યા કે તપમાથી નરોત્તુ મળતુ પવિત્ર બોતતા
તારે ધર્મ સાંતિ લાગતી પા પછી એની એ જ ગિયતિ ધેર
જેમ એમ લાગતુ કે ખાતુ ને દુગને જેમતુ એ જ જીવન ? તેમ
અદી પશુ થવા વાગ્યુ કે આગીમાં બેરી રહીને ત્યાગ અને
વેગમ્મા વિચારો મર્યા કરવા એ જ જીવન ? જીવન આતુ નરોત્તુ
જોઈએ પશુ કેવુ નેતુ જોઈએ એ નો સમગતુ જ નહિ એને
ચાખને પાછા દિવાકાંડમા લાગી જતો

‘૩૦ ની લા’નની વાતો ગિરના પદા ઉપર પશુ આવતી
હતી એ દિ સ મે પવિત્રને દિયુ કે આ શુ વાસે છે ?
પવિત્રએ જવામ આપેતો કે ‘દેશો જન ? મવાની લ ન વાને
છ’ મે પૂછ “એટલે ?” પવિત્રએ કહ્યું, “એ જશુ જશુથી

શે કાયદો ? બાકી, સારૂ થાય છે. અહિંસાની લડાઈ છે. પણ છે તો બધું દુન્યવી લાભલાભ માટે.”

હું મૂંઝો રહ્યો, પણ નવી વસ્તુ તરફ અસ્થિર થએલું મન ખેંચાયું. એ અરસામાં પડિતજી આજુ ગયા. ગિરનાર ઉપર રહેના ને આવના સૌ પડિતજીને ઓળખતા. એટલે હવે મને પણ સૌ ઓળખતા હતા. હવે ત્યારેકોઈ આવતુ ત્યારે તેમને હું સત્યાગ્રહના સમાચાર પૂછતો અને જાણવામાં રસ લેતો. ધીમે ધીમે હું એવું સાલજવા લાગ્યો કે આ તો આત્મશુદ્ધિની લડાઈ છે. મહાત્મા ગાંધી તો મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે લડતમાં પડ્યા છે. મને થયું કે ‘આ શું ? આ ધમાલમાં આત્મદર્શન ? મોક્ષ ? જીવન શાંતિ ?’ એ જાણવાની મને ઇચ્છા થઈ. પણ ગિરનારની નીચે હું ન ઉતર્યો.

પડિતજી ગયા પછી હું ગિરનાર લમવા લાગ્યો. પહાડી સૌદર્ય જોઈ હું તૃપ્ત થયો. જેમ જેમ હું લમવા લાગ્યો તેમ તેમ મારાં ધ્યાન ધારણા ઓછાં થવા લાગ્યાં. પછી તો મને વરસાદ વરસતો હોય ને મોટા મોટા પથરો ગગડતા હોય એમા મજા આવવા લાગી. ઉડી ઉડી ખીણોમાં અને જાા ફાવે ત્યાં હું ફરવા લાગ્યો. ક્યારેક ગિરનારને પાછલે ગરતે જતો. ત્યાં લાડડાં અને ઓપધિ લેવા આવતાં ચીથરેહાલ માણસો મળતા હું એમની સાથે વાતો કરતો. એમાના કોઈએ મને કદિ આત્મદર્શનની વાત ન કરી. ફરી ફરીને હું પાછો મારી ઓરડીમાં આવતો. દહેરાસરમાં જતો. હવે તો હું બહુ સમજણો થઈ ગયો હતો. દહેરાસરમાં દર્શન અને પૂજન કરી પૂજ્ય કમાવા માટે અમદાવાદ, મુબંઈ અને મારવાડના શેઠિયાઓ આવતા. તેઓ સો-હજારનાં દાન કરી જતા, કોઈ મદિર સમરાવતા, કોઈ નવું બધાવી દેતા. સાધુ મહારાજો વૈરાગીના વ્યાખ્યાનો વાંચતા. સામાન્ય લોકો ને ગરીબો ત્યાં આવી પૂજન કરી દહેરાસરમાં કાંઈક પૈસા મૂકી મહા-

રાજને વત્તા ફરી પ મનમા મળે એવી આશાને ગાડે માની યાત્રા કરી જતા આ લોકોને હવે તું મળવા લા થો તેમનું વનન જોયું ને વાતો સાંભળી મહાગજને પામે ત્યો દેરેરામને પણ નીગખી નીગખીને જોયું છેવ્ના ચાગ મળિના મુધી મે આમ મ્યું મારે આડે બાધેનો પડો ઉચકાઈ ગયો વીગ મહિના મુની અર્ધા ગલા છતા મે નંદોનું જોયું તે હવે જોયું ત્યાગ અને વૈગય એ કેવળ સમ્મો જ હતા હહે ભગેમા મોના પ્રાણ દગના જોયા વીનગગ પેવની પૂનમા વૈભવવિતાસની ડાળો ઉ ની ને) ધનવાનોને પૈસા હાનની હાનની અગની પૂજ એમી ક તા જોયા અને મસાગ ત્યાગી જોલા મળાગજને આ જવા પ્રપચોમા ભાગ ભગનતા જોયા ત્યાગી વરાગી મનાતા મહાગજના હાથમા સવની અને મદિગની હકુમત હતી તેમની આખ નીચે શાલ ર આરંકો હતા આ મનુ જોતાં મારી આખ ફરી ગઈ મને તો એમ જ થયું કે આત્મ શન અંતે વૈરાગ્યની વાત મ છે એનામા જ ન્હુ નરી અને જે મિયાગ એ વાતોમા મ્મ સમજતા નથી એ મિયાગ માફક કરી ગલા છે ત્યારે આત્મ શા, મોક્ષ પ મશાનિ એ તે કે શ ? હુ અર્ધી મ્યા મુધી મેમી ગીશ ? હુ મેનુ દનવાનો છુ એની મને ખમ ન હતી એને વળી મને વડુ ચિતા થવા લાગી નેકાઈ ખમ પમા પડેના જ હું મરી જઈશ તો ? અને પત્રી શુ થશે ? આ પ્રતો અનુતર જ લા

મારી વે ના પાત્રી નવા લાગી હવે તો હું એમીશ વાનો જીવન થો હતો મારુ સગી દુમનું પણ મગ થઈ ગયું હતું મારું મન અસ્થિર પણ મે તેરા ધા જીને એવું થઈ ગયું હતું ગિન્દાસ્તી વીરચુના મે જે વ મ અને ખાસ તો છેનાં છ મહિના અખ પીગી હતી પહાડી દવા મારા મગજમા હવે ભાઈ હતી

મને કંઈક કરી નાખવાનું મન થતુ હતુ, પણ શું કરું ? ને સવાલ તો ગિરનાર જેવો જ મૂગો-અનુતર હતો.

એક દિવસ અંધારી પાછલી રાત્રે ચંદ્રના અજવાળામાં હું ઉપર ચડ્યો. બીજી, ત્રીજી, ચોથી ને પાંચમી ટૂંકે જઈને ખેડો. હજી સૂર્ય ઉઠ્યો નહોતો. ચારે બાજુ ધુમ્મસ વ્યાપેલું હતું. આજુ-બાજુનું કશું દેખાતુ નહોતુ. છતાં યે હું આખો ખેંચીને ચારે તરફ જોયા કરતો હતો. મારા હૃદયની પણ ત્યારે એવી જ સ્થિતિ હતી. મેં ત્યાં ખેંચી બુલંદ અવાજે પ્રાર્થના કરવા માંડી. પ્રાર્થના તો હું સાતમી ગૂજરાતીમા ભણેલો એ જ ‘અસત્યોમાંથી પ્રભુ પરમ સત્યે તુ લઇ જા’ આખું કાવ્ય કેટલીયે વાર બોલી ગયો. મન સહેજ હળવું થયુ. સામે સૂજી ઉગવાની તૈયારી થતી હતી. ધીમે ધીમે બધું સ્પષ્ટ થતુ હતુ. આજુબાજુનાં શિખરો દેખાવા લાગ્યાં ધડી બે ધડીમાં સૂર્ય આવી ગયો અને આખી દુનિયા ઉઘાડી થઇ ગઇ. મારી નજર પરચારી જુનાગઢ શહેર પર પડી. જુનાગઢ ખોખા જેવડુ લાગતુ હતુ. મને મારુ ગામ યાદ આવ્યુ, નાનપણ યાદ આવ્યુ, આખું ભૂત બધું થઇ ગયુ. કોઇ અકથ્ય ભાવો મારા હૃદયમાં રમવા લાગ્યા. મને ઘરમાં રહેલા એકે દુખનું સ્મરણ ન થયુ. એકલું માધુર્ય જ લાગવા માંડ્યુ. આત્મદર્શનમાં શું આના કરતાં વધુ મીઠાશ હશે ? એક સવાલ ઉઠ્યો. ધડીક હું બધું વીસરી ગયો. પહાડનો પંથ ફેડી હું મારે ઘેર પહોંચી જઈ એવી ઇચ્છા થઇ ગઇ. હું સારાં માઠા સ્વપ્નાં રચવા લાગ્યો. જાણે હું ઘેર ગયો છું, મારી બા બિચારી મારા વિયોગે ખાટલે પડી છે. મારા બાપા અશક્ત છતાં દુકાનનો ભાર ખેંચે છે. નાનો ભાઇ રખડુ થઇ ગયો છે. નાની બેનનો કોઇ ભાવ પૂછતુ નથી. હું જઈ છું ને સ્મશાન જેવા ઘરમા નવજીવન આવે છે. મારી બા સાજી થવા લાગે છે. પિતા

ગજ ગજ થઈ જતો છે અદાદા ! મમ, કેવું સ્વપ્ન ! હું વિચારના
જ હું ત્યાં જ રહીએ પાંચમી દૃષ્ટિ આવી દેવતા વાડી હું
વિચારમાંથી જાગી ગયો

દેવતાની ટોચે ખેંચનાર એ પાંચ વાની છોરી હતી,
એના માતાપ સાથે હતા માતાપ અને દીકરી રહેવાના મો ઉપર
એકનો ઉત્તમ જ હતો હું એમના સામુ જ જોઈ લ્યો તેઓ તો
ગુરુ દત્તાત્રેય ॥ પગનાં પગે લાગી પેસો, ચોખા ને ચોપાગી મૂળ
હસતા હસતા નીચે ઉતરી ગયા માત્ર હવે ઉપાગા મારવા લાગ્યા
ત્યાં તો રાખ કુટુંબ એ માતાનું ટોળું ઉપર આનંદ 'જ્યે' ગુરુ
સ્ત્રીની મુખ પડી 'જોમ જોમ ગીતનારી'ના પગ પાંચ એ
બચાવ આપ્યા પગનાં નમસ્કાર કરી ઘટા વગાડી ચાલ્યા ગયા
સામે નગર મુ તો ચોથી દૃષ્ટિ ઉપર હાથમા ઝડો ને પાછળ
કાળીઆરી કરતી ગાંધીની જન યોનાતરી એના પાની આવે આ
બધું શું થવા માડ્યું ? ક્યો નટગજ આ મરા ખેત દેખાડે છે ?
હું જોતો હતો, વિચારતો હતો ત્યાં તો એના ઉપર ચડવા માડી
ધંકીનામ—' પડેન વહેલું જ મેં સાંભળ્યું આ રુ ? ત્યાં તો
'ભારત માતાજી ને' 'મદારમા ગાતીજી ને' આપ્યા ગાજ ઉપર
કોઈ જોયું 'જોમ જોમ ગિતનારી' મોંએ ઝીંટી નીધું આ દૃશ્ય
અદ્ભુત હતું હું ખર્મને એ ખૂતે જઈ મેં જટલા સમાઈ શમ્યા
તેટલા ઉપર આપ્યા બોંએ તો મોંવા ને ફાવે ને ॥વા એમના
ક્યાં તોફાન મચાવી સૌ પાગ વચ્ચે હું તો આજો ફાગી આ
બધું જોઈ જ રહ્યો હતો

એ વાન મનમા જોવાના લાગી "આ પહાડ ઉપરથી તો
નીચે ઉતરું જોઈએ આવડી મોગી કુનિયા શું મર છે એ જાણું
જોઈએ હવે મારે લાગીને વલ ધનુ નહિ પાવળે મન મોજો

રાખીને મારે બધું બગાડતું તપાસવું જોઈએ. અત્યારે જે નવું જોઈ છે તે મને અદ્ભૂત લાગે છે અને જ્યાં ત્યાં હું અથડાઈ પડું છું. જગતનું દર્શન કરવા નીકળું. બધું જોતા જોતા મારું સ્થાન મને મળી આવશે ” અહીં બે વરસ રહ્યો પણ ‘આવા ત્યાંના ત્યા.’ નાનપણમાં માયાએ કહ્યું તેમ કર્યું. મુનિ મહાગજ આવ્યા ત્યારે એમણે કહ્યું તેમ કર્યું. હિંમતભાઈ મળ્યા ત્યારે વળી તેમણે કહ્યું તેમ અને આ પંડિતને મળ્યા ત્યારે એ જોડ્યા તે સત્ વચન ગણ્યું. હવે મારે પોતે કાઈક નક્કી કરવું જોઈએ. એક વખત તો ઘેર જઈ આવું, નહિ તો જ્યાં જઈશ ત્યાં એ ઘર મારી પાછળ છાયાની જેમ આવશે અને હું જરા ગાંઢેલ થઈશ કે મારી ઉપર ચડી બેસશે. ઘેર જઈ, સૌને મળું, મારા વિચારો એમને કહું. એમની વચ્ચે થોડાક દિવસ રહું અને પછી જે કરવું ઘટે તે કરું.’ આમ વિચારતો હું નીચે ઉતર્યો. ઓગડીએ પહોંચતાં સાંજ પડી ગઈ. થોડું દૂધ પી લીધું. અને ઓરડીમાં સાદડી ઉપર બેઠો. કશા ચે કામ વિના રાતની ગાંઢ જોઈને બેઠો. રાત પડી. અચાનં થવા માડ્યું. મેં મારા બ્રગડાનું પોટકું બાંધ્યું. હું પડિતજી પાસે ગયા પછી તો બાદીનું પહેરણું ને ઘોતીયું પહેરતો. એ એક જોડ સાથે બાંધ્યા. મારા પૈસા પડ્યા હતા તે લીધા અને કાઢને કહ્યા વિના નીચે ઉતરી ગયો. રાત ધર્મશાળામાં રહ્યો. સવારે સ્ટેશને ગયો બે વગ્સ પછી આ જોયું. બધું વિચિત્ર લાગતું હતું પણ આવ્યો ત્યારે જેવી મૂઝવણમાં હતો એવું હવે નહોતું. રાજકોટની ટિકિટ લઈ ગાડીમાં બેઠો. ‘હિંમતભાઈને મળીશ. એમને કેવું લાગશે ? ઘેર જઈશ, બે વર્ષમાં કેટલા ફેરફાર થઈ ગયા હશે ? મારા ગયા પછી શું કર્યું હશે ? મને જીવતો માન્યો હશે કે મરી ગયેલો ? હું કેવી રીતે લાગી આવ્યો ! જરા બગાડ આપતો આવ્યો હોત તો ? પણ હવે શું થયું ? અત્યાર લગી તો હું જ ક્યાં મારા કાબૂમાં હતો. ગમે તે

લિલાનો વાયુ મારી નામને લ્યા પ્રવે ત્યા ગેરી જતો ઇધરનો
 એનો ઉપકાર કે મારો નામન થઈ ગયો ' આમ વિચા તો હતો
 ત્યા જોતનન આન્યુ મે રોડન બદાગ નીકળી પેતુ ઝા- જોયુ
 ને એમ્મે એમ્મે જગ દસ્યો પાડો ગાડીમા ઘેરો ગાડી ગજ
 ૧૫ ત ગેલી હતી એ પડી એ મૃગનો પમાર થના લાગ્યા
 જેમ જેમ રાગકોટ પામે આનતુ ગયુ તેમ તેમ વળી મનમા નાઈ-
 થના વાયુ જાણે જાનીમાથી પેમ્મા પ્રાઈ નીચે ઉત્તન હાય । હુ
 સ્વ થ થના પ્રયત્ન ના લાગ્યો મારી આમે ધર છો-તુ એ ગત-
 આખો પ્રાસ-ગિનાના એ વ મો-એના લાખ લાખ ચિત્રો
 ખ । થના મે ૧૫ ૩૫ ૬૫ ૧૫ પોતે જ આવર પામના
 લાગ્યો વ્યત જેતુ મતુ નિચિન લાગ્યા માન્યુ પગ હુ
 જાણતો હતો કે એ સત્ય હતુ એને એની લાગ પીની પગ નહોતો
 થઈ રહતો

૫

રોજગાર જોમન આનો ગયુ ગાગી ઉડી ની ગઈ હુ તો
 ગાડી સામે જોઈ જો મુમાફગ એ પડી એ બદાગ નીખગરા
 લાગ્યા હુ તો ગાગી ઉપગી જન પડી નીખગરા એન વિચારી
 ઉમા જ જ્યો ગાડી ઉપનાની ઘોડી વાગ હતી ત્યા એ ગામ
 નો રાણિયો-લાયુ શા માટ મુ રમારા ગાપા જ ગાના દો-તા
 પ્લેટ્ટામ ઉપર આગ્યા મે જોયા, એમલો મો જોયો એમના લાય-
 માથી સામાન પડી ગયો એમના પગ પૂજવા લાગ્યા મને થતુ
 દમખા પગી જગે હુ દોગીને પ્રેમને વળગી પ યો પિતાની આખો
 ખસાઈ ગઈ હુ આગન પૂજ જોઈ જ્યો એણ ઉપર ગાલી નજર
 અના । ઉપ નહોતી

અમે પિતા-પુત્ર બોલ્યા ચાલ્યા વિના બહાર નીકળ્યા. મેં ગાડી લાડે કરી લીધી. બેઠા પછી ધીરવી મારા પિતાને મેં કહ્યું: 'હું નિરાતે બધી વાત કરીશ, હવે તમે મૃજાશો નહિ, હું તમને સળવા જ આવ્યો છું.' પિતા મારી સ્થિતિ સમજી ગયા તે કાંઈ બોલ્યા નહિ. ગાડી હિંમતભાઈના ખાદીભંડાર પાસે ઉભી રહી. હિંમતભાઈ તો બે વર્ષ પછી પણ આખાદ એવા જ. મને જોયો એનો આનંદ એમના મોં ઉપર સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. મારા પિતાએ અને એમણે સામસામા નમસ્કાર કર્યા. હું સમજ્યો કે મારા ગયા પછી આ ઓળખાણ થઈ જાય છે. જમરાનો વખત થયો હતો એટલે અમે બધા ઉઠ્યા. હિંમતભાઈને ઘેર ગયા. એ જ ગાય. એ જ ફળીયુ. એવી જ શાનિ. પણ થોડો ફેર હતો. જે ઓરડામાં હું બે વરસ પહેલા બેઠો હતો તે ઓરડાની છત્તીઓમાં સરદાર વલ્લભભાઈ અને જવાહરલાલની છત્તી વધી હતી. એક ખાલુ ખારડોલી પીજણ અને બે કાળકા ટોગાતા હતા. હિંમતભાઈના વૃદ્ધ માતૃશ્રી ઓસરીમા બેઠા રેડીયો કાતતા હતાં. આ કેરકાર તુરત જ મારા ધ્યાનમાં આવી ગયો.

અમે જમવા બેઠા, મારા પિતા પણ બેઠા. જમવામાં તો એનો એ જ દુધ રોટલો હતો. જમીને અમે બેઠા. હિંમતભાઈએ મારી તળીયતના સમાચાર પૂછી મારા પિતાને કહ્યું: 'જૂઓ, આવી ગયાને ! ઇશ્વરની કળા અકળ છે. વ્રજમોહનભાઈ સત્યને શોધવા માટે ઘર છોડી લાગ્યા હતા. આજે કદાચ એમને એમ લાગ્યું હશે કે સત્ય તો જગત્તમા કે પહાડ ઉપર નથી એ જે સમજાય તો અંતરમાં છે, નહિ તો ત્રિલોકમાં ક્યાંય નથી. એ ક્યાં હતા, શું કરતા હતા વગેરે તો એ કહેશે એટલે આપણે બાળશું.'

મારા પિતા ગળગળા થઈ બોલ્યા: "હિંમતભાઈ, મને માફ

ડરો, મેં અણમગનમાં તમને દોર નીચો, તમને ન્હા વેણ નીચા,
સાને જ હું એ પાપમાથી ન્યારે છીંચી”

“એનું માગ મનમાં કાંઈ નથી માટે એકેય માગ નથી
પણ હું પિતાનું દુખ સમજું છું મને મા જ લાગ્યું નથી ત્યા
માફ ક્યાં તું હાથ ? હું તો તમને એની નિનિ કંટુ છું કે
તમારે હવે નવો જમાનો ઓગળવો જોઈએ વિગતે ધરમાં ખૂબી
રાખશે તો કાંઈ દિવસ એ મારણ તોળીને લાગી જશે તમે આ
ગયે વોર જોયું ને ! કેટલા જીવંતીઆ આપણા ગાંડકોટમાંથી જ
જેવમાં ગયા ! કુલ જેના બાગકોએ કેવી લાહીઓ ઝીની ! અરે !
૫૬૭ ૫૮૨ વધતી ડોરીઓ ગઠસ જેવા લાડીનારી પોતિઓની
સામે ઉભી રહી આપો આપણા આખા દેશની વાતો સાલણીએ
તો તો મોમાં આગળી જ ધારી જઈએ માયાપોએ હવે સમજવું
જોઈએ” દિમતભાઈ અચમતા અચકાતા પણ ખાટું બોલી ગયા
હું આ સાલણીને પિયા મા પડો ? દુન્યની લાભાનામની આ
લડન દિમતભાઈના હાથમાં આપ્યું ધ્યાન ભોગવે છે ? એમાં શું
એમણે આત્મચર્ચનનો માર્ગ જોતા હો ?

માગ પિતા બોલ્યા “દિમતભાઈ, અમે ગધું ૫ સમજીએ
હીએ પણ માયાપનો જીવ છે ને ! નાનપણથી એ ધર્મીએ આને
આપો નથી શ્યા”

“એ હું સમજું છું પણ હવે તમારું કંઈ થઈને નના જમાના
સારે લગવું જોઈએ ત્રમોહનભાઈમાં તો ચમ્પીરીતો જ મ થયો
છે તમારે એને ત્યા જવું હોય, જે તું હાથ તે ક વાતી છૂટ
આપવી જોઈએ આવા દીકરા તો કાકના જ હોય એ તમારું
આપું ફળ ઉભવળ રો હીક, હવે આપણે ત્રમોહનભાઈને

તો પૂછીએ કે એ ક્યાં જઈ આવ્યા ? હિંમતભાઈએ મારાં સામું જોયું.

મેં વિસ્તારથી વાત કરી. માત્ર એમાં મારા પિતાને આઘાત ન થાય એટલું ધ્યાન રાખ્યું. વાત પૂરી થયા પછી મારા પિતાએ મને પૂછ્યું: આપણે અત્યારે ઘેર જશું ?

હિંમતભાઈએ કહ્યું: “ હવે સવારે જ જાએ. એક રાત મારા ઘરને પાવન કરો. જોયુંને વજમોહનભાઈ કેનાં પગકુમ કરી કરી આવ્યા ? તમે આ બધું પહેલાં સાંભળ્યું હોય તો આભા જ બની જાયોને !”

“મારી તો છાતી જ ફાટી જાય હિંમતભાઈ !” મારા પિતાના અવાજમાં અત્યારે પણ ભયની થથરાટી હતી.

“છાતી તો લોઢાની મનાવીએ લોઢાની. દુનિયામાં પોત્તી છાતી રાખ્યે ન ચાલે. ધા મારનાર મારી મારીને ઘાકે. આપણે તો રામને આશરે ળેસી રહીએ આપણે ઘેર જન્મ્યો એટલે દિકરે કાંઈ ગૂનો કર્યો ? આપણને ફીક લાગે ત્યારે એને ખવડાવીએ. ફીક લાગે ત્યારે કામે લગાડીએ અને ફીક લાગે ત્યારે પરણાવી દઈએ માઆપ જીવતા રહે ત્યાં લગી દિકરાએ શું ધરના દોરતી જેમ જ રહેવું ? માઆપે છોકરાને પેદા કર્યા તો પછી એને ઉછેરે, કેળવણી આપે અને પછી દુનિયામાં વહેતો મૂકી દે. એનાના હીર હોય તો કાંઈક બહાર તો આવે. ધરમા ને આજામા પૂરી રાખીએ તો એનું હીર ગુગળાઈ જાય. દિકરાને સાચી કેળવણી આપી હશે તો ધરડા માઆપને ભૂખ્યા કે દુખ્યા નહિ રહેવા દે. અને એમ છતાંયે રોટલો ન આપે તો ય શું ? રોટલો આપનાર દીકરો કે બાપ કાંઈ નથી. એ તો એકલો રામ જ છે.” હિંમતભાઈના શબ્દે શબ્દે હું મનમાં હરખાતો હતો.

“માનો, ત્યારે પ્રાર્થના કરી લાઈએ” આટલું બોલી દિ મન
લાઈએ તબુ રહ્યા, “આજ મીન સુન મીન ગયો. ઉમ અમકે
ધન્યવાદ” એ બજન લગાવ્યું અને પિતા પુત્ર પાળ્યા દુખો
ધીમી જૂની ગયા મા. પિતા માટે આ જંદુ નન હતું છતાં એ
જીવનના સામે એમના દૃષ્ટિમા જાયો જાગ્યો દા. એવું અને
ન લાગ્યું

“નજમોદનસાઈ, તમારી પાદમપદ્મા તો અમે લાખ્યા જયુ
તથા. મયા જગી અદો રા થયુ એ તમાગ પિતાથી પાલેથી
સાચ્યુ!” દિ મનવાઈએ અને દુ પુ રાજ માગ પિતા બોલી
ઉઠ્યા ‘હું તો તમાન બનાવ મૂકી આવના એક અદાઈ થ નથી
બોલો મે તો નજમોદનને જોયો ને મારી વાચા જ ગયુ થા
મહ જયુ હને જૂની વાન ગ્ર ઉઘેજાલી. મે તો બાગમા આટલા
દુખ લખ્યા દમે જયુ અતે જમવાની દૃષ્ટા તે નજમોદન પાડા
આવી ગયો.”

“લો, દુ જ મી રહિ જુઓ,” મારી સામે જોઈ દિ મન
લાઈ બોલ્યા “તમારા રા જગી ખી / જ દિ મન મા. પ ઉપર
માડ અ રી તથા. પિતા નો તમા. ખીન અગવદાવાઓ અદો
આજ્યા, મો રૂદ ‘તમે જ મ્યાં જમાયો છે’ આગચના ને
જાણેશમા જોઈ તમ જોણી ગ્યા મે તો દાપ જોઈ ફરી ફરી રમુ
કે અને મહ ખજ નથી જયુ મારું કામુ મારો. આપા જામના
રોલ મચાલી દોરી જમના નીકળ ને દુગનના વેપારીઓ મારી
સામે આજ્યા નામી ને અદર અદર રાનો મે. ‘જે. ૧. મરી.
વાર્તાબાના મારગન સુજાજુ તમારી નાખ્યુ અને જોડાને આરો
જમલી રજા કરાગી મુખદ’ દુ રખનુ નામ રી આ જંદુ
જ ખી રહો રતે નમગ આપ અ જ, મ દામે તપમ રાલી

પણ તમે ગિરનારની ગુફામાં બેસી ગયા હશે એ કાણ જાણે ?
અતે થોડા દિવસ પહેલા કો'કે કહ્યું કે વખતે અમદાવાદમાં
મહાત્મા ગાંધીના આશ્રમમાં હશે હમણાં હમણાં જુવાનીઆ ત્યાં
બહુ ભાગી જાય છે. તમારા બાપા તો મરણ ખાટલે પહેલા દર્દીની
પેઠે જે કાંઈ બતાવે તે પ્રમાણે કરે એટલે તમને લેવા એ અમદા-
વાદ જતા હતા. પણ પ્રભુ છે ને ! એ સૌની પત રાખનારો છે,
સ્ટેશન ઉપર જ તમને ભેટાડી દીધા.”

આટલું હું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી ગયો પણ એમા મારા સગ-
પણની કશી વાત ન નીકળી. મેં પૂછ્યું “પણ પછી મારા સગ-
પણનું શું થયું ?” મારા પિતા બોલ્યા : “બીજું શું થાય ? કુટુંબની
લાખ રૂપિયાની આબરૂ લંડાઈ ગઈ. સગપણ તૂટી ગયું અને કન્યાના
બાપે તો ચાર હજાર લઈ આ રાજકોટમાં જ તારા જેવડા એક
છોકરાને કન્યા પરણાવી દીધી.

આ સાંભળતા મને ધાં લાગ્યો. “ચાર હજાર રૂપિયા
લીધા ?” હું તુરત બોલી ઉઠ્યો.

“હા, એ તો આપણું ખાનદાન કુટુંબ તે હજારની કાચળીમાં
જ પતી ગયું હતું, નહિ તો આપણી નાતમાં એવી કન્યા મળે ?”
મારા પિતાનો આ જવાબ સાંભળી હું તો આભો બની ગયો.
મારા સગપણના હજાર રૂપિયા આપેલા એ મને ખબર પણ ન
હતી. હું ધર્મરતો ઉપકાર માનવા લાગ્યો કે લોહીના વેપારમાંથી
મને અણસમજીને બચાવી લીધો આ વિષે હવે મારા પિતાને પ્રાંધ
કહેવાનો અર્થ નહોતો. હું હિમતભાઈ સામું જોઈ મૂગો જ બેસી
રહ્યો. તેઓ મારું હું બ સમજ્યા. એમને પણ આ નવાઈ જેવું લાગ્યું.

“વજમોહનભાઈના સગપણના તમે હજાર રૂપિયા આપેલા

એ એમને ખચર પગુ નહિ હોય” આપુ ખોરી દિમતભાઈએ માગ સામુ લેયું

“મને ખચર હોત તો એ એ જ મગ્ય માડુ સગપણુ તોળી નાખવા માટે બસ હતુ હુ બહુ લાગ્યો ગળ્યો નથી, તેમ દુનિયા પણુ મે લેઈ નથી જતા ન્યાયથી સમજાવો થો છુ ત્યારથી અભાગી નાતમા ચાલતા આ નિદય ગિવાજ મામે માડુ દિવ ઉં જ્યા જ મ્યું છે મને હમેશ એ લયકુ જ લાગ્યુ છે પ્રભુએ કેવો મને ઉગારી રહ્યો! નહિ તો આપુ જાતર એ મભારી અભાગીને હુ બધા કુત’ માગ અનાજમા ખૂમ પ્રપત્ત જતા ઉરકેરાવો કપ આવી ગયો મારા પિતા મારી સામુ જ તાકી રજા હતા

દિમતભાઈ બોલ્યા

“સત્યને માટે ચાનનારને મુખની મેજ નથી મળતી, પણ કાઈ ને કાઈ રીતે એ પડતો તો બરી જ જાત છે અને સત્ય ચોરકને એવુ જ બસ હોય છે દુ ખથી એ કડી ખીતો નથી, મુખની તમા મરતો નથી, એનું પગમ મુખ સત્યના પાલનમા હોય છે એનુ ઘોર દુ ખ સત્યના લગમા હોય છે” મે આશ્વાસન મંગળુ અને અમની અદસ્ય શક્તિ અતરથી નમન મ્યું

ચોરીસાઝ કાઈ બોલ્યુ નહિ, મારા પિતા કાઈ નાજા વિચારમા ડૂબી ગયા હતા મે એમના તરફ જોયુ એમની આખોમા પશ્ચાતાપ જેવુ લાગ્યુ હુ વિચાર્યા લાગ્યો કે ‘તે દિનમે જ્યારે માડુ આપુ ધ રડ્યુ હતુ, બે દિવસ મુઠ્ઠી ઘરમા કાઈએ અના જતો દાખો નહોતો લીધો, અમચાન જેવી બીજાનુ પાચી દી રી હતી એ શા માટે? હુ લખની ના પાડતો હતો એનુ આટલુ બહુ

દુઃખ ? પોતાની આજ્ઞા ભયનું એ દુઃખ હશે ? કે હું લગ્ન નહિ કરું તો સમાજ છોડી આવો બની ગમે ત્યાં અથડાઈ મરીશ એનું દુઃખ હશે ?” મને એમા સમજ ન પડી. એ દોગ તો ન જ હોય, દોગ શા માટે કરે ? પણ આટલું જાણ્યા પછી મેં મારા માતૃપિતાને જે દુઃખી કર્યા હતા એનું દુઃખ મારા મનમા હતું તે નીકળી ગયું. મારા પ્રયત્ન વિના આ પાપમાર્થી અમે સૌ બચી ગયા.

“હવે સૂઈ જશું ?” હિંમતલાઈએ વિચાર અને શાંતિ બંને તોડ્યા. હું અને મારા પિતા તૈયારજ હતા. પથારી થઈ અને અમે સૂતા.

મારા પિતા માટે ગાંઠનું નાખ્યું હતું. હિંમતલાઈ અને હું સાદડી ઉપર સૂતા. હું રાતના લગભગ બાર વાગ્યા સુધી વિચારમાં ઝોલાં ખાતો હતો. અંતે ઉઘી ગયો. મારા પિતા હું જાગતો હતો ત્યાં સુધી વડી ઘડી પડખા બદલતા હતા એટલે જાગતા જ હશે. હિંમતલાઈ ધસધસાટ ઉઘતા હતા.

સવારે પાંચ વાગે હું જાગ્યો. મારા પિતા અને હિંમતલાઈ તો સવારના ક્યારના જાગીને એમ હતા. પિતાની આખો જોતો મને લાગ્યું કે તેઓ ઉઘ્યા નથી. પણ એમનાં મોં ઉપર કંટાળો નહતો, શાંતિ જણાતી હતી.

એકાદ કલાકમાં અમે પિતા પુત્રે તૈયાર થઈ હિંમતલાઈની વિદાય લીધી અને અમારે ગામ ઉપડ્યા. રસ્તામાં અમારે ખૂબ વાતો થઈ મારા પિતાના સ્વભાવમા ઘણો ફેરફાર પડી ગયેલો મેં જોયો. દુઃખને લઈને આમ થયું હશે કે હિંમતલાઈની જાદુઈ હવા લાગી હશે તે હું કંઈ ન શક્યો.

૬

ઘેર પહોંચતા મારી માતા આનંદનો પાર ન રહ્યો, મિયારી
 મારા ગયા પછી માવ મૂકાઈ ગઈ હતી થોડીવાર રહીને મારો
 ભાઈ પણ દુકોથી આવી ગયા આતુમાતુના પાડોશીઓ અને
 સગાવહાલા આનંદ અને મીઠા વચનો ઉચ્ચારી ગયા મારી
 આખા આ બધાની વચ્ચે મારી નાની જેનો ગોપની હતી, પણ એ
 ન દેખાઈ મેં મારી બાને પૂછ્યું એનું મોં સોજ નીચું થયું હું
 સમજી ગયો કે આનંદ ત્યારની માગ મનમાં એ અત્યંત
 શરૂ જ થી હતી મારા ગયા પછી એક વા મારી નાની
 જેને માતા નીકળ્યાં અને ચાર દિવસમાં દુનિયાનું
 બધું કામ પૂરું કરી એ ચાલી ગઈ મ્હા ગઈ એ કોને
 ખબર છે? ત્યાં જ એમ બોલ્યા કે છે કે ભાઈ સૌએ એ વિચાર
 મરતાનું છે પણ કોઈ એમ માનીને જીવતું હાથ એમ નથી લાગતું
 મને મારી જેન ઉપર અપાર વદાન હતું એ ધરના ખસા જાણતા
 હતા એને મોં ગાંઠિ આપવા વગરના શરૂ બોનના માનમાં
 પાંડુ હવે કોઈ નાનો નામતો નું રહ્યો નહિ પણ આ વેરાનના
 શબ્દોની નાં ઉપર કશી અગત્ય ન થઈ મને તો ઉત્કૃષ્ટ એમ થયું
 કે મારી જેનો એક વામાં બધા જીવી જ ગયા? એ જીવી હતી
 ત્યારે તો બધાં જ ખૂબ વદાન મનાવતા હતા, એ દોષ હતો? પણ
 હું આ મેં વચ્ચે ગયો એનું હું ખાતો નહિ જાણ છે, તો પછી
 મારી જેનું ત્યાં માટે નહિ? હું જીવતો દોષદોષો જીવતો મોં શ
 તો પાછા આવીશ એવી આશા હશે માટે? હું હવે મ્હાં જીવે
 અને પાછો નથી જ આવવાનો એવી એમને ખાતો થઈ જાય તો
 થોડા દિવસમાં હું જ જીવતો જીવ? મને મારા મનમાંથી તો મારું
 જીવન ન મળ્યો પણ મને યાદ છે ત્યાં મુઠી તે વિચારે મને

એટલું લાગ્યું કે આ દુનિયામાં સુખ દુઃખના પણ કેટલાક અદ-
સ્ય નિયમો પ્રવર્તે છે. કોઈ વીગ્લા જ એ નિયમોમાંથી બહાર
નીકળી શકે છે, નહિ તો કાંઈ આમ થાય ? આપવાન કરવાનું મન
થાય એવો આઘાત પણ સમય વીતતાં ભૂલાઈ જાય છે ને ધા
રૂઆઈ જાય છે.

હું આવ્યો તે દિવસે મારા ઘરમા કંસાર થયો. મેં સાંભ-
ળ્યું કે મારા ગયા પછી આજે મિષ્ટાન્ન ખવાય છે. પણ મારે
તો કસારમાથી મીઠાશ ઉડી ગઈ હતી. છતાં જે ચાર ટ્રાણીયા
ખાધા. મારું દુઃખ પ્રગટ કરી શકું એવી ઘરની હવા જ નહોતી.
મેં બધું ય છાતીમા સંઘરી રાખ્યું અને માખાપને આનંદ
આપવા, પાછલું દુઃખ સાવ ભૂલાવી દેવા અલક મલકની વાતો
કરવા માંડી.

આમ ને આમ દસ પંદર દિવસ વીતી ગયા. હું દુકાને
જતો પણ હવે દુકાનનું કામ મારે નાતો લાઈ ચલાવતો. મારા
બાપા એ ઉપર દેખરેખ રાખતા. હજી સુધી મને સૌ મહેમાનની
માફક રાખતા. હું સમજતો કે મારું મન થાળે પાડવા માટે આમ
થાય છે, પણ મનહું ક્યાં થાળે પડે એવું હતું. ગિરનારની ગુફામાં
યે નહોતું પડ્યું. મારા ધર્મવિચારોને અહીં નવો જ ઝોક મળતો
હતો. 'ડૂંની લડત તો ઊંડા ઊંડા ગામડા સુધી પહોંચી ગઈ હતી.
મે સાચી ખોટી લોકઆવૃત્તિ જેવી સત્યાગ્રહની કથા આ ગામ-
ડામા સાંભળી. મે જાણું કે લોકોના વિચારમા જ કાંઈક ફેર પડી
ગયો હતો. કશું કરતા નહોતા પણ દુઃખ ને દુઃખ તરીકે ઓળ-
ખતા થઈ ગયા હતા.

ગિરનાર ઉપર યાત્રાળુઓ પાસેથી જે વાતો સાંભળેલી તે બધી
મને તાજી થતી હતી. હિ મતભાઈના ઘરમા એની ડોશીમા રેડિઓ કાતતાં

હતાં એ પગ મોઝા ગુ હનુ અને એણે તો આજે ખાલુથી સાબળને
 કે “આ તો સતની લડાઈ છે આના કોતને મારવાનું કે દુખ
 દેવાનું ન હોય પોતાની જાન ઉપર જ જોડલા દુ મો આવી પડે
 તેટલા ઓગી લેવા જોઈએ આ વિચારો નાજે નાજે સાવ નવા
 હતા માગમા તો નાનગથી એ જ સરખાર પડ્યા હતા કે
 “સમાજ દુખની ખાણ છે એનાથી ભાગજો” આ મરુસો ઉપર
 સિચન થયું ને દુખ ખરખર આ પો પગ ગિત્તાગ માઈ સસારની
 બહાર નહોતો અને બહાર હોય તો એ જ અને બીજા સસાર
 બેળો લઈને જ ત્યા ગયા હતા

નારા હૃદયનાં આ ની, હજી ગપટ નહિ થયેલી વસ્તુ ઉજ્જવી
 એનામા એ પ્રિય સુ ગજજાટ ગમે જઈને હિમતબાઈ ને
 મન્યો હવે પડેવાના જોડથી ગનરામજી નહાંતી મે એમને ‘ડોની
 લડત વિ’ બધું પૂરું એમજો વિન્ના ની વાત મી દેસેલેલુ
 દુખ, દેશની સ્વતંત્રતા, આપણો ધર્મ આ જ્યા વિચારો મને
 આશ્વ પમાડનાગ પણ સુખ લાગતા માગ્યા એ વખતે જ મે
 જાણ્યું કે ત્યારે મોકુરી આવતી હતી અને દેશમા કેટલે કેમજો
 લોકોને તાલિમ આપવાનું મમ ચાનતું હતું મારા મનમા અને
 શકાઓ ઉઠતી હતી ‘આથી માઈ આ મ વન ચાય ? પરમશાંતિ
 મજે ? આ તો પ્રતિમા પડારાની-ધાધત મચાવવાની નથીવાન છે”

હિ નતલાઈએ મારા હૃદયનું ઉઘાડા, એમજો મને
 સમજાવ્યું કે ‘માણસ નિર્વાથી જીવે. થઈ શકે જ નહિ અને ત્યા
 આલુઆલુ દુખ પ્રવર્તનું જ ત્યા લાખો ટાંગે માઈ સુખે તરી
 શકે નહિ માણસના હૃદયના જ એટલે ટાઈ ગોઈનું છે કે એ
 બીજાના દુખનો વિગત જ આ ને ટાઈ છે તેને ગોઈ
 જ્યા પ્રેમ મદ છે, એ પ્રેમનો વિસ્તાર કરવો જોઈએ એ પ્રેમને

લધને જ માતા બચ્ચાંને જન્મ આપે છે, દૂધ પાય છે, જીવની જેમ જાળવીને ઉછેરે છે. એ પ્રેમથી જ તમે તમારી ગેતના મૃત્યુથી દુખી થયા. આ પ્રેમને તમારા ગામ ઉપર ફાલવી, કાઠિયાવાડ ઉપર ફાલવો, દેશ ઉપર અને આખા જગત ઉપર ફાલવો. તમે જેમ જેમ બીજાનું દુખ દૂર કરવા માટે દુખી થતા જશો તેમ તેમ સુખ અનુભવશો. દુનિયા એમ જોશે ને માનશે કે તમે બીજાને માટે ભારે દુખી થઈ રહ્યા છો પણ તમે તો રસના કુંડા પીતા હશો.'

આવી તો ઘણી વાતો થઈ, એમણે મારી પાસે 'નવજીવન'ના પુસ્તકો મૂક્યાં, હું એ પુસ્તકોનું પોટકું ઉપાડીને મારે ગામ આવ્યો. મારા બાપાએ આ જોયું, તેઓ સમજી ગયા કે હવે હું ક્યાં જઈ રહ્યો છું પણ તેઓ કશું ન બોલ્યા. આ પુસ્તકો હું જેમ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ નવું જ અજવાળું પામતો ગયો. મારી આભુઆભુ જે દુનિયા જીવતી જાગતી રોજ ઉભી હતી તેને હું જૂદી જ રીતે જોવા લાગ્યો. આ બધું કરતા મારી આત્મદર્શનની ધૂન કાંઈક મોળી પડી, પણ હવે પગ વાળીને કે હાથ જોડીને ખેસી રહેવાય નહિ એમ મને લાગી ગયું. હું ત્યારથી નિયમિત કાંતવા લાગ્યો. ખેતરમાં ને વાડીમાં, દુકાનને ઓટલે કે ચોરે ન્યાં જાઉં ત્યાં ખેડૂતો દેખાય. એમને હું બધું ય પૂછું અને મનમાં કાંઈકને કાંઈક ગોઠવતો જાઉં. અંત્યજ્ઞેની દુખકથા વાંચ્યા પછી મારા ગામના દેવવાડે જવાનું ખૂબ મન થાય પણ મારા પિતાને આઘાત થાય એ ભયથી હું ન જતો, પણ શેરીમાં કે દુકાને બ્યારેકોઈ દેઢ, ચમાર કે લગીઓ મળે ત્યારે હું અપરાધી હોઉં એમ તેના સામું જોઈ રહેતો.

આમ છ મહિના વીતી ગયા. ગાંધીજીના ગોળમેજીનાં ભાષણો

હું વાચતો પણ એમા નુ સમજતો નહિ, મારા મન હિપર એક જ
ઝાપ પડતી હતી કે આપણો દેશ અરોર દુ ખમા પડ્યો કે

૭

એક દિવસે મારા બાપાને મે ધીરજથી મા । મનની
અધી વાત કહી મારી બા હાજર હતી

છૂતી છૂતી વાત તો ફરેજ થતી હતી પણ એક દિવસે
હવે ખોલીને મે એમને કહ્યું -

“તમને કાલે દુ ખ થશે પણ માર તમારી પામે મારા
મનમા શુ છે તે કી દેવુ જોઈએ મને દિવસા એમ લાગી ગયુ
છે કે આપણા પાડોશમા-ગામમા-જમા ને આપ્પા દેશમા
માણુઓ બહુ દુ ખી છે, મે બધાય ત્યા સુતી દુ ખી છે ત્યા સુતી
માગથી મુખ જોગવાન નહિ મારુ મન જ એવુ થઈ ગયુ છે કે
ધ મા ને નુખમા મને ચેત જ પડતુ નથી મે મારા મનને મના
વના ધણ કયુ કે ‘તુ શા માટે ચિતા કરે કે, બીજા દુ ખી ચાપ,
બુખે મર કે મરી જાન એમા તારે શુ’ પણ મને શાંતિ ન થઈ
જેમ દુ માટે પુ ને તમારા મુખ દરમિયાં જાય એમ મને થયુ છે
દુ જાણું સમજતો નથી પણ માણુઓને રાદતો ન મગતો હોય ત્યા
હમી આપણાથી મુખે ન ખનાય નાણુમને આમડ દાકવા જોના ચે
હુગા ન હોય ત્યારે આપણાથી પરા । ન લગાય, માણુમ મિયારા
સાથ અભય-અનાન-નિપાતી શુધશુધ મિનાનો હોય ત્યા મુધી
ધમના કે વાર્તાના પુસ્તક વાચી આપણાથી ગમ ન નેનાય એમને
મારે તો હવે કામે વગગતુ કે દુ ગામડાઓમા ભગીશ, લોગતુ
દુ ખ કેમ જ ચાલે એ એમને સમજાવીશ અને માગથી થગે તેટલુ
હુ કી છીશ”

આટલું બોલી આસુના ધારમા ધા ઝીંકવા હું તૈયાર થઈને બેઠો. પણ કોઈ કશું બોલ્યું નહિ. મેં આગળ ચલાવ્યું.

“હું બાવો થઈ જવાની વાત નથી કરતો, નથી ધર છોડવાનું કહેતો, હું પરણીશ જ નહિ એમ પણ ન માનજો. પણ હવે બધું ય આ કામ કરતો કરતો, આ કામને વાંધો ન આવે એમ કરીશ.”

મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મારા પિતા બોલ્યા, “અમારો જીવ તારા જેવો જોરાવર નથી. અમે તો સસારી સ્વાર્થી માણસો છીએ, પાચ-પંદર દિવસે ઘેર આવતો જ અને તારા શરીરને સાચવી કામ કર તો અમને જરા યે વાંધો નથી. તું તારા આત્માનું સારુ કરતો હો તો અમે અંતરાય નાખી શા માટે પાપમાં પડીએ?”

મારા હર્ષનો પાર ન રહ્યો આવું મેં ધાયું જ નહોતું. આજ લગી મને સમજાયું નથી કે આ પરિવર્તન કરાવનાર કોણ છે ? પણ જે હોય તેને મારી હજાર વદના છે.

આ દિવસોમાં જ ‘ના કર’ની લડત ઉપડી. મને જોડાવાની ઇચ્છા થઈ, પણ મેં પોતે જ મનને રોક્યું. હું ગામડાં ફરતો હતો. લોકોને કાંતતા શીખવું—જે સમજ્યો હતો તે સમજાવું, છોકરાઓને બેળા કરી રમાડું, દેઢવાડે જઈ જરા બેસી આવું, ગામમા કોઈ માદુ હોય તો બે ચાર દિવસ રોકાઉં ને સેવા ચાકરી કરું. આદેશ દિવસે ઘેર તો જઈ આવતો. બેક મહિનામાં તો મારી બા પણ કાતવા લાગી ગઈ, આ દિવસોનો મારો આનંદ અપાર હતો. ગામડાઓ કરતા ગાઉના ગાઉ મુસાફરી કરતા હું થાકતો જ નહિ અને જેમ જેમ જોતો ગયો, તેમ તેમ દુઃખનો સાચો ને ભયંકર ખ્યાલ મારા મનમા આવતો ગયો. મારા હૃદયમાં એ દસી જવા આવ્યું

કે આ લોકોની વચ્ચે દેવામાં જ જીવનની સાચી રાશિ છે આત્મ-
જનની ભાવના હવે મને જ । તારા ધેનજા જેની સાચવા માડી,
ખીજના દુ ખે દુ ખી થયું, એની સાથે એમ્મ માધવ મેજ આ મ
દુન અને એ કમતા જુઝ જ માઈ આત્મજન દાય તો તે નારે
નથી લેવું

હવે તો મારે અવા નવાગ ૧૪૭૫૮ જવાનુ થયું ત્યાની
સન્ધાઓ જોતો, માર્ગ રોને મ જો, ના । મમની મુઠા રીઓ એમની
પાંચે મૂકો જોટી મલ્લ ત્યારી મો ત્યાથી મેજવનો અને આમ
મરતો મા । ખાએચિયામાથી દુ જગતના વિદ્યાગ પ ૮૫૪
આવવા સાચો

હવે મારુ મારાનું હમાણા પૂરું થો ગામવા દે તા એમ
જિમ મને લા પુ કે ૧૭ અનુસરીની નીચે મમ કુ તો રીક પડો,
એમ વિચારી દુ ગ-૪૫૪ આ-નો, દિનલભાદને નયો અને મારી
દમ્પ્ત જણારી નિમનભાઈ મા । હમેશના મનામગ દતા દુ જેમ
જેમ મમ મ નો ગો તોમ તેન ખીજની સતાદની અને ધયુ ધયુ
જાણવાની મને જ ૨ પની ગલ આ મારી ગિતના ની મ વળા
દે તા મ્યા ચે માણુ મન હતું આ મમમા તો દગ્ગર અવાય ઉમતા

દુ ખેટનને રેલિયો આપી બાગ મનિને ૨૫-૩૦ પીઆ
વધારી દલિ ત્યા વાનીઓ એમનુ ત્યાજ લઈ જાય કે અમતલગ
સાય લઈ જાય, ખીજુ મલ ન દાય તો જીવદ નાન દે કોમને
જાગ ધ ૧૦ મહના વિવાદમ જઈ આવે દું નન્યજ્યાડે - ૬,
એના ઉમરને લ, ૧૨ કે નાનાધાના ગિખવા તો ગાનના મોદા
મ્મો જાય ધમને નાને ને તેના વડના આવે, પેસાને દુ-૫ થાય
અને કેટલીક વાર તો સુ-૪ જગરીપડ અને નિ વનાનુ જ મ-
દમ, થાય તો ૫ મારથી મમ બોલાય નલિ ખેલના જુઝ તો

લોકો મારો રેડિયો ઉઘાડી નાખે અને મારી એકેય વાત સાંભળે નહિ. છતાં આ મુશ્કેલીથી હું કોઈ ફિવલ લાગતો નહોતો. ગૂંચ પડે ત્યારે કોકડું કાપતો નહિ, પણ કોઈ ડાહ્યા માણસની સલાહ લેતો, મનમા ઊંડો ઉતરી, ફરી ફરીને વિચારતો, પણ અતે મને એમ થયું કે જો બની શકે અને મને ફાવે એવું હોય તો કો'કે અનુભવીની નીચે કામ કરું આ બાબતમાં સલાહ લેવા હું હિંમતભાઈ પાસે બેઠો હતો ત્યાંજ બગલમા બિસ્તો ને હાથમા થેલી લાઇ એક જુવાન દુકાનનું પગથીયું ચડ્યો. હિંમતભાઈ એકદમ ઉભા થઈ ગયા. મેં જોયું તો હિંમતભાઈ આ જુવાન તરફ આદરની દૃષ્ટિએ જોતા હોય એવું લાગ્યું.

હિંમતભાઈ બોલ્યા, “બસ જાઓ છો ! મારા જેવા નબળાના આશીર્વાદમાં શું જોઈ હોય ? છતાં આપુ છું. હું નથી આવી શકતો, પણ મારું હૃદય તમારી સાથે છે.”

આ સાંભળતાં જુવાન હસતો હતો. એ બીજું કોઈ નહિ, આપણા દીપકભાઈ. એ તે દિવસે સંગ્રામમાં આવતા હતા. એમના મોં ઉપર એકલો આનંદ જ હતો. કશી ચે ચિંતા કે મૂંઝવણની નિશાની નહિ. એ બોલ્યા “હવે મને શરમાવો મા, તમે તો ૪૫ વર્ષના થયા. હું તો બાવીશ વર્ષનો જુવાનજોધ છું. હું ઘેર રહું તો તો ધરતી લારે મરે ને !”

મને એકવીસમું પૂરું થવા આવ્યું હતું. મેં વચ્ચે જ પૂછ્યું : “હિંમતભાઈ આ ભાઈની ઓળખાણ કરાવશો ? કોણ છે ? ક્યાં જાય છે ?”

“નથી ઓળખતા ? દીપકભાઈનું નામ નથી સાંભળ્યું ? એ તો લડવા છે. અત્યારે બીજો ક્યાં જાય ? લડાઈમાં, ત્યાંથી જેલમાં.

હું તમારી પામે ગમે તેની ડાહી ડાહી નાનો કરું પણ આનું તેજ મારામાં નથી ધરનારને કુદરત છોડવાની શક્તિ મારામાં નથી. જેતમાં જવાની, લાડી ખાવાની અને મોત આવે તો મોતને બેટવાની હિમત આ દીપકભાઈમાં છે હું તો મોગી મોગી વાતો કરી જાણુ બહુ તો કોઈની સેવા ચાકરી કરું કે ગેરિયો કરું”

હિમતભાઈનો જનામ સાબળી મારી જુનાની ઉજ્જવા લાગી મારા સામું જોઈ જાણે મને ઓળખના જ રોય એમ દીપકભાઈ એ પૂછ્યું “આનું છે?” મેં જનામ આપ્યો, “એ જ વિચારમાં છું”

“એમાં વિચાર શું આવે હતો? મારા માથે આનવાનું નથી ભગવાનના મારે માથું જોઈએ અને બવા ય હું ખો સધ વા મારે છાતી જોઈએ એ જે હોય તો ચાલો”

મેં હમના હસના પૂછ્યું “ખીજી કાઈ નથી જોઈતું? અમરજી વિના ચાલશે?”

દીપકભાઈ ઘુમત જ જોવા “રોય તો સસ ન રોય તો અટકવાની જરૂર નથી એ તો આવી જશે”

આ જવાબોએ મને ખેચી લીધો મેં કહ્યું “દીપકભાઈ, એ દિવસ રોમાઈ ન જાવ? હું જરાક વિચાર કરી લઉં”

દીપકભાઈ મારા સામું જોઈ ધડીપ ચૂપ ગયા અને પગી બોલ્યા “ભલે, પણ કાને સાંજે તમે નહિ આવો તો હું નહિ રોમાઉ” મેં કહ્યું રાખ્યું હિમતભાઈ તો જોઈ જ રહ્યા એમની જાણમાં આ મારા જવાબો વેત હશે!

હિમતભાઈએ કહ્યું, નજીવોહનભાઈ, હવે તમારું મનમાં

જેટલી શંકાઓ હોય તેટલી આમને ખૂંટી લેજો. દીપકભાઈ ખરેખર દીપક છે. તમારા દિલમાં અજવાળું કરશે. ફરીથી આવો અવસર નહિ મળે ”

મેં કહ્યું, “હું એ જ ગોઠવણમાં છું. દીપકભાઈ, અત્યારે તમારે કશું કામ ન હોય તો ચાલોને ફરવા જઈએ ”

દીપકભાઈ તૈયાર હતા. આ દસ પંદર મિનિટની ઝોળખાણે મારુ દિલ જીતી લીધું. મેં જોયું કે દીપકભાઈને પણ મારા તરફ મમતા ઉપજી હતી.

અમે જરા દૂર નીકળ્યા પછી વાત શરૂ કરી, મેં ટૂંકમાં મારુ છેલ્લું કામ અને એની મુશ્કેલીઓ જણાવી. સાથે એ પણ જણાવ્યું કે ‘એ કામમા મને ખૂબ ગ્સ આવે છે, એનો ચોક્કસ લાભ પણ હું જોઉં છું. પણ આમ હોવા છતાં યે મારે લડતમાં આવવું જોઈએ એમ તમને લાગે છે ? લાગતું હોય તો શા માટે એ મને સમજાવો. મારે ગળે ઉતરે તો હું બળતી આગમાં ઝંપલાવવા પણ તૈયાર છું.’

દીપકભાઈ બોલ્યા, “તમે જે કામ કરો છો એવું જ કામ હું કરતો હતો. ઘણાય કરતા હતા. પણ હવે તો લડાઈ સળગી એટલે આપણું કામ મૂકી આપણે ત્યાં પહોંચવું જોઈએ. કારણકે આ સ્વરાજ્ય મેળવવાની લડત છે. અને આપણી આબુમાબુ જે દુષ્ટ છે તેનો પૂરો નિકાલ સ્વરાજ્ય વિના આવવાનો જ નથી. એવો અનુભવ લગભગ બંધા કામ કરનારાઓને થયો છે. તમે પણ કામ કરતા જોયું હશે કે સ્વરાજ્ય વિના લોકોનાં દુઃખોનો અંત ન આવે કાંઈ કર્યા વિના એને સમજ નહિ પડે. આપણું કામ એના દિલમાં અસતોષ પ્રગટાવવાનું છે.”

મે કહ્યું 'અરાજમા શ આલે એ મને નથી મમજનું, પણ આપણા કામના અનુભવ ઉપરથી ૫ એનું તો પ્રી શકું કે આ બધું થાગડ થીગડ છે લોકો ઉપર કમના જાડ ઉપા છે બાગ મહિના કાળી મહેનત ૫ તોયે પેટ ભરવા જોડના માણા પામતા નથી આમા મિયાગને ખેતી સુસારવાની શાની દોશ ગે ? ૬ એમના છોકરાઓને ભણાવવા જાડ છુ તો યે લોકો પ્રયવાય છે ગ્રામર નિગાગે જાય કે ગમના જાડ એથી ૧૪ ખેતરમા પાક વધે કે ખેતરનુ કામ એમ ને એમ થઈ જાડ ? નાનના રિવાજે દર કરવાની તો હિમત જ નથી રહી વાત કરીએ એટલી વાર 'હા હા' ૫ પણ મગાનુ તો ને કમના દના એ જ'

દીપ બાલએ કહ્યું "સાચુ છે તમામ કાયકર્તા એનો આવો જ અનુભવ હશે હિન્દુસ્તાનની ધર્તી તો આ ખેડૂતોથી જ ભરાયેલી છે આપણા જેવા તો કેમના દોશ ? એને આપણુ પ્રામ એ છે કે આ ખેડૂતોને એના ૬ ખેતો નિ ૧૧ અરાજમા છે તે મમજાવીએ અને અરાજ થાપનાના અનેકવિધ ઉપાયો બતાવીએ આ બધુ આપણે કરવા જઈએ તો અગ્રા સાખી શકે નહિ, આપણને લોકો વચ્ચે રહેવા દે તો અન્યાયનો અત આવે એટલે આપણને જેનમા પૂરો અથવા અનેક પ્રકારનો નામ આપી થમ્વના પ્રયત્ન કરીએ આ બધા જુનમે સામે આપણે ટકી રહેશ તો જગ આ ખેડૂતો જાગરાના કે, આપણી સમજાવટ અને કેળવણી એમના હલ્યમા તો તે રિએ જ વાસ મશી કે જે વિમે એ જેરો કે આ વાતો મરનારા ને નોજ માણનાગ નથી પણ દેખીતા પ્રશ્ન યે અવાધ નિના આપણા દિન માગે પ્રાણ પાથમનારા છે જે વિમે આપણા આપમોગ ને એ ઓગખશે તે દિવમે એનાથી બેમી નહિ હેવાય" મે પૂછ્યું તો પગી આ

વાનું મન નથી ગાડીતો હું પણ હવે માનુ હ કે ચારેયાનું આનું
 હું ખ વ્યાપેનું હાય ત્યારે થાગડથીગડ ન ચાને, મૂળમા જ કાષ્ઠ
 ફેર મરવો જોઈએ હું ખોનું મૂળ આપણી પતત્રતા છે તે જ
 કતવાનો એક જ માર્ગ છે તમે જાઓ તમારો ગસ્તો સાચો છે
 આત્મશાંતિ માટે તમે ખુશ ફાફા માયા પણ અતિ તમને સતોષ
 મળે એવો માર્ગ મળ્યો કે હું પણ ડોની સાલ જુની બમમા
 હતો લગત વખતે જ મારી આખ ઉડી કે ખીજાને માટે સનગ
 ફૂલ ક્યાં વિના આત્મસાધનાની કે ત્યાગ વૈરાગ્યની વાત મરી એ
 મિથ્યા છે આત્મસાધકનો પ્રધાન ગુણ તો પ્રેમ અને પ્રેમ એને
 સ્વાપણ ગાંડીજીએ પોતાના જીવનથી આ મનાની આપ્યું છે તમા
 રામા એ મેળવવાની શક્તિ ખીજાએ પડેલી છે હું તો માયામા
 લપડાયેનો છું અહીં બેઠા થશે એનો કમયોગ મીઠા અને સતોષ
 મેળવીશ

હા મતભાઈના આશીર્વાદ લઈ અમે મારે ગામ ઉપડ્યા એ
 રાતમા દીપકભાઈએ મને પોતાનો મનાની લીધો હતો દિમનભાઈ
 અને ગિંગના ના પડિજી મને એવી શમ્યા હતા એમની આખ
 અને એમની વાણી મારા હૃદય ઉપર ગજ બોગમની પણ દીપક
 ભાઈના પ્રેમ મને એમનો મરી મૂક્યો એ પ્રેમનો ભાર મો ૧૭
 દિવસ ન લાગ્યો હું એમનાથી ઘેર નિસ ન્યાયો નહિ અજનો
 નહિ પૂર્વના કાષ્ઠ પણ અબધ ક્રાંતા આ ગિયતિમા વડુ શ્રાભા
 નિકતા અને એટલે જ વડુ માધુય ૧૭

ઘેર જઈ મારા માતપિતાને મે દીપકભાઈની ઓળખાણ
 કરાવી અને ૧ એમની સાથે જવા મારું છું એમ જણાવ્યું મારે
 એ નિશ્ચય છે એમ ગ્રાહ કયુ માત્ર આશીર્વાદ લેવા આગે છું
 આપણો તો હજીવે હવે જઈશ, હિ આપો તો ભારે દેવે પણ

જઈશ તો ખરો જ. માતાપિતા મારો નિશ્ચય સમજ્યા. તેઓ ગળગળા થયા પણ રગ્ન આપી. કાગળ લખવા અને જેલમાંથી છૂટ્યા પછી ઘેર આવવાનું કહ્યું. હું જેતો હતો કે મારા માતાપિતા ક્યાં તો નવાયુગનું તેજ ઝીલવા લાગ્યા છે અથવા મારા વિયોગથી ટેવાવા લાગ્યા છે, અથવા તો બન્ને વસ્તુની કાંઈક અસર છે.

ભીની આંખે મારી બાએ અમને બનેને કસાર ખવડાવ્યો. અમારા કપાળમાં તિલક ડ્યાં. અમે ભક્તિપૂર્વક નવ્યા અને આશીર્વાદ લઈ રાજકોટ પહોંચ્યા. હિમતભાઈ આ જાણીને ખુશ ખુશ થઈ ગયા. એ તો આ બધામાં ઈશ્વરની કૃપા જ જેતા હતા.

દીપકભાઈ સાથે હું જાવણીમાં આવ્યો અને ત્યારપછી તો તમે બધું જાણો છો.”

નિરંજને પૂછ્યું: “તમને જાવણી પહેલવહેલી કેવી લાગી? એણે કહ્યું. “મારી કલ્પના તો કાંઈક અજબ હતી. સત્યાગ્રહની લડતમાં જતો જ દુઃખ ખમવાનું અને મરવાનું એટલે મેં તંબુ ડેરાની તો કલ્પના નહોતી કરી, પણ મેં એમ માન્યું હતું કે ત્યાં તો બધાય ધીરગંભીર ભેળા થયા હશે પણ મેં તો ઉલટું જ જોયું. સૈનિકાના તોફાન, ધીંગામસ્તી જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું કોઈ પોલિસોના માર ખાઈને કે ત્રાસ સહન કરીને આવ્યો હોય તો વળી જોગ તોફાન જાગે. એ ચાર દિવસ આ મસ્તી સાથે મારા મનનો મેળ ન બેકો, પણ હું સમજી ગયો કે લોકો જેને દુઃખ અને ત્રાસ માને છે તેને સૈનિકા મોજ માને છે અને એની જ આ મસ્તી છે. દુઃખની વાત છે કે મારામાં હજી લગી એ મસ્તી નથી આવી, પણ મને એ ગમી છે તો કોઈ દિવસ એ આવી જ જશે. બસ હવે કાંઈ ગે છે?”

નિરંજન પાછળ લાવ્યો હતો. “જાવણીથી માંડીને આજ

સુધી તમે માર ખાધો અને જોલમા આપ્યા વગેરે અમે જાગીએ છીએ પણ તમાગ ભારી જીવન વિશે તમે શા વિચારો કર્યા છે તે વાધો ન દોષ તો જણાવો "

"જાવગીમાથી અને જોલમાથી મેં ધણુ મેળવ્યું છે, આખી ઉમરમા નહોતું જાળ્યું તેવું છેલ્લા દેઠ વખતમા જાળ્યું, એનો ઇતિહાસ કયા આપના ખેસુ ! હું અહીં આસીને થોડું અગ્રેજી, ઉડું કે મસ્કૂત શિષ્યો હોઉં તેની નજીવી કિંમત છે, પણ હું મારા જીવનો માગ નહીં કરી શક્યો છું મારા મનમા આજે શાંતિ છે એમ ન માનશો, પણ એટલું તો ચોક્કસ થઈ જાય ગયું છે કે પરમશાંતિનો આજ માર્ગ છે મારું ચાનગે તો આ માર્ગ હું કદી નહિ છોડું આજે તો હું સમજું છું કે લગાઈ અથવા અંગજી કામ હું મરીશ ત્યાં સુધી ચાલગે 'હું મારું આખું જીવન એમા જ હોમી દેવા માગું છું મારું નાચન-વિચાર કે ચિંતન એ કામને મ્મ વધુ ને વધુ લાય થાઉં એ માટે છે, જા. વડુ ચોકખું કરું, ગાવીજના માર્ગમા મને અપાર નિશ્ચાસ છે મારા જીવનની શુદ્ધિ મ્હો, દેશની સ્વનતતા કહો કે જગતની શાંતિ મ્હો બધું એ માર્ગે જ થનાનું છે એમ મને લાગી ગયું છે તમે એમ ન માનજો કે જીવનનો ઉદ્ધાર, એનો પેતુ અને અતે એની નિયતિ મને સમજાઈ ગયા છે એ તો હલુએ નથી સમજતો, પણ હું એવું સમજો છું કે હું હું છું એ સાચી વાત છે, મત્તાનો છું એ પગ સાચી વાત છે મારે આપનાત મ્મ વે નથી એટલે જોલમા વગેરે જીવનાં હોઉં તેના વગેરે સુપ્રોગ કે ના માગું છું અને જીવતા જીવનમા જ શાંતિ મેળવના માગું છું મા. નાતિ અત્પ અનુભવમા મેં એવું જોયું છે કે એવજાએ વીકા રેના સંગેમા કાઈ અજ્ઞ મીઠાશ રહેતી છે એ મીઠાશ બાગવના

જ ઉપલા સવાલોના જવાબ હું કો'ક દિવસ મેળવી શકીશ એવે મને વિશ્વાસ છે.

મિત્રો, ધાર્યા કરતાં મેં લાંબુ કહી નાખ્યું છે, પણ આથી દૂરેકું થઈ શકે એમ નહોતું, લગ્નની વાત અંગત ગણાય પણ એ અસંગ ન આવ્યો હોત તો હું ગિરનાર ન લાગત અને તો પછી અહીં આવત કે કેમ એ પણ શંકા જ. એટલે મેં એની ચર્ચા કરી છે. હવે તો તમારા બધાય પાસેથી એટલી આશા રાખું કે હું જોટે માર્ગે જઈ તે દિવસે તમે મને ચેતવજો—ન ચેતુ તો ખેંચીને સાચે માર્ગે લાવજો.”

વ્રજમોહનની કથા પૂરી થયા પછી થોડીક પળો ગંભીર શાંતિ છવાઈ ગઈ.

ન વ જ વા ન

જ્યતની ઉમર માત્ર વીસ વરસની હતી મૂળો ગેરો હજુ
 દુખો નહોતો મો ઉપર લ પૂર નિખાલસતા અને આખમા છાત્મા
 તરવની હતી દુઃખનને ફગ વહાત ઉપર એવો સુખ ચલેગો હતો
 નમીને માથડે ચડ્યો તેમ તો ગોની ઉરે એવું ધાગીતું શરીર હતું
 જ્વાનચંદ્રેવીને પ્રચ્છન્ન મરે એવો પ્રત્યે અગમા ત વગટ હતો એની
 બલિદાનચંદ્રિત અને જગતામા ઝપનાવવની મન્ની માને આખવા
 હતા જ્યત માનો વહાનો હતો મો કોઈ એના ઉપર મુન્ન હતા

એ જાતુ આછું જ મોવતો મિત્રમહિમા વાતોનો સુખમ્યો
 તેમ ત્યારે એ મૂળો મની માને જોયા મ તો અને ધ્યાનપૂર્વક
 સાલત્યા મતે એવું માન ધણને બ્રમમા નાખતું મટવા એને
 બાળક જેવો નિદોર અને સાથે જ આગી બુદ્ધિનો સમજ મેસતા
 જ્યત એનો ખેડો તેમ ત્યારે એની નજર મ તો ઝાડી તેમ
 ઉપર તેમ અથવા જેની દીવાનની પેપેપાટ દેખાતા નીચરગી
 આખા ઉપર તેમ એની મ મરેખાઓ લાગે જ મ વાતી એ
 મ્યારે રોડમા તેમ છે ને ક્યારે પ્રમત તેમ ઉ તે કળી શાય એમ
 નહોતું મુખ ઉપર મોમ્ય તેજ અને આગી પ્રસન્નતા હમેશા લાગતા

જ્યતે મોવવાનું શ મરતા પડેલા જ મહી દીકુ કે 'માગ
 મોલવામા કંઈ અગપ્ટ રહે તો પૂજી લેજો મને મજામા મોલવાની

ટેવ નથી' અમે બધા પણ એમ જ માનતા હતા કે ઝોછા બોલો જ્યંત પાંચ દસ મિનિટમાં એનાં કુમારજીવનની કથા પૂરી કરશે. પણ અમારી ધારણા ખોટી પાડતો હોય એમ ધીર બની એણે પોતાની વાત શરૂ કરી.

“આજે મને વીસમું વર્ષ ચાલે છે. એ મહિના પછી પૂરું થશે. હું મને નાનો નથી લાગતો, પણ અહીં રહ્યો રહ્યો દરરોજ સાંભળું છું કે ‘તું હજી નાનો છે, તને દુનિયાનો અનુભવ નથી. જીવન ભાવના જેવું ઉજ્જવલ કે આલ્હાદક નથી. જીવન જીવવું એ તો લોહાના ચણા ચાવવા જેવું કપરું કામ છે.’ મને આમ શા માટે કહેવામા આવે છે તે હજી હું સમજ્યો નથી. ત્યારે ને ત્યારે એક યા બીજા રૂપમા હું આવા જ શબ્દો સાંભળ્યા કરું છું. મને તો એમ થાય છે કે એક વખત એ લોહાના ચણા મારા દાંત નીચે આવે તો ખબર પડે કે હું, એનો ભક્ષો કરી શકું છું કે નહિ ! બીજી વાત કહું : હું લડતમા નહોતો આવ્યો ત્યારે એવું સાંભળતો કે ‘ભાઈ, એમા તો વજજરની છાતી જોઈએ. ત્યાં છાણમાં પાકું નથી મારવાની. ભલભલાના પાણી મપાઈ ગયાં છે.’ હું ચાર વરસ થયા મનમા ને મનમા પ્રશ્ન પૂછું છું કે મારા પાણીનું માપ કેટલું આવ્યું ? નથી મનમાથી જવાબ મળ્યો, નથી બહારથી કોઈએ આપ્યો. પણ એવી વાત તો આવ્યા જ કરે છે. એક દિવસ મને કોઈએ પૂછ્યું : ‘પરણ્યા છો ?’ મેં ના પાડી. તુરત ફરીથી પૂછ્યું : ‘પરણવાના છો ?’ મેં ફરીને ના પાડી. પેલા શબ્દો તરત જ નવું રૂપ લઈ ને આવ્યા : ‘રહેવા દેજો, એ તો ખાડાની ધાર છે. મોટા મોટા મુનિવરો પણ ચળી ગયા છે.’ એક સાવ નજીવી વાત કહું : નાસિક જેલમા અમારે ઉપવાસ કરવાના આવ્યા. તુરત જ અમારી આંખુઆંખુ ભારેખમ મોઢાઓ ફરી

વત્સા 'આ માગીના ખેન ન હોય આમા તો જાનિની માફ
કનીએ કુળીએ મનુ પડે મે ક્યુ 'તો મગી' 'જવાબ
હાજ ન હતો ? 'એ તો અત્યાર ખોનાન છે' મા ઈથી ન-હેવાયુ
'તો ખીનુ શુ ચાર ? તમને વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો હમણા
મળી દેખાડુ' સાલજનાર ભાઈ ને માડુ સાગી ગયુ એ મો
અજાણીને ચા-ચા ગયા

મારા જીવનમા મને આ શબ્દોનો મખત અણગમો રહ્યો
જે બધા અનુભવીઓ અને નાવા પુરુષા પોતાનુ જ્ઞાપયુ પોતા
પામે જ ગણના દેતે તો કેનુ સારુ ? અમને જ્યોતી મારનાગને
ચા માટે રોમતા હશે ? હુ તો જ્યાં જઈ છુ ત્યાં જ્યાં ઉપદેશ
દેવા જ મહી પડે છે । જોગ ખોનો છુ એને અનાન પયુ
રોમશ વાત ક્યા નિના વાત સાલગુ છુ એટને મૂર્ખ પયુ રોમશ
એમ માની વેવાની રી જ ? મને કાંકે ભમાની દીપો હશે
ઉશ્કેળીને સજનમા વડાવી દીધો હશે, એવા જવા અનુમાનો શા
મો કવવા ? મામા વનુ નહિ તો મારી જાતને સલાજવા જોટની
અને ઉપયોગ નવા જોટની બુદ્ધિશક્તિ હશે એમ નહિ માનના
હોય । ઉપદેશ આપનાર બધા એન તો ને જ છે કે જુનાનીમા
અમે પયુ આવા જ હતા ડોલની વાત ધ્યાનમા પયુ ન લેના
હો ? ખાઈ ખાઈને હવે સમજ્યા છીએ માગ મનમા ચાય છે
'તો અમને શા માટે દેગન રો છે દોષ ખાના દો અમે
અમારી મેજે સમજ જવા તમારા અનુભવ અમને શા મમતા ?
અને તમે રોમશે ખાધી એને અમારે પયુ ખાવી ન પડે એમ
પયુ શા માટે માની લેવુ ? અમે આખ ઉનાડી ગખીને ચાનીએ
છીએ નિચાની ચકાય એનુ વિચારીને ઝપનારીએ છીએ એમ
જાગે બૂન થઈ હશે નો એની રિમા ખમગ તંપા છીએ

કાયરતી પેઠે બૂલ થવાની ખીટ જેસી રહેવાનું કે ડાલા ખતી જવાનું અમને કબૂલ નથી.'

-પણ આ તો હું આડી વાતે ઉતરી ગયો. મારે મારી જીવનકથા અહીં કહેવાની છે તે હવે કહી દઉં. મને થાય છે કે હું અહીં-જેલમાં-લડતમા શા માટે આવ્યો છું? જે ચાર જવાબો તો તુરત મોઝે ચડી આવે છે; 'સ્વરાજ લેવા,' 'ગુલામીમાથી મુક્ત થવા,' 'ગરીબોનું રાજ સ્થાપવા.' પણ મને આ જવાબથી સંતોષ નથી થતો. મારા મનમા ઊંડે ઊંડે એક જવાબ પડ્યો છે તે આગળ આવવા મહેનત કરે છે. 'અહીં ખૂબ રસ આવે છે, મઝા પડે છે' તમે માનશો? મને કાંઈ મારતું હોય છે કે દુઃખ દેતું હોય છે ત્યારે મારા અંતરમાં રસની છોજો ઉડે છે. મને તો સમજતું જ નથી કે જોનારાં બધા કેમ મૂંઝે છે! પેલું લજ્જન ગવાય છે એવું હશે!

'માંહી પડ્યા તે મહામુખ માણે, દેખનારા દાઝે જો ને ને!'

આ લજ્જન મને બહુ ગમે છે. હું છાવણીમાં આવ્યો તે દિવસે સાંજે આ લજ્જન ગવાયું હતું અને ખીજે દિવસે સવારે, જ્યારે અમારે દરીઆની ખાડીમાથી મીઠું લેવાં ઉપડવાનું હતું ત્યારે એક લાઠીએ બુલદ સ્વરે ગાયું હતું 'રે શીર સાટે તે નટવરને વરીએ.' બંને લજ્જનોએ મારા ઉપર ઊંડી અસર કરી હતી. એ લાવનામાં મને તરબોળ ખનાવ્યો હતો. આવાં જ લજ્જનો મને ગમે છે. આપણી અહીંની પ્રાર્થનામા 'હું પ્રસિદ્ધ પાતકી.....' 'અને લજ્જન મોરી રાખો.....' વગેરે ગવાય છે તે મને જરા યે નથી ગમતું. આપણે તે શુ સાવ નમાલા છીએ કે રોડડા જ રડ્યા કરીએ! મને તો થાય છે કે જેમ નમાલા લોકોનું સરકાર ન સાંભળે તેમ સગવાન પણ ન સાંભળે.

હું વાત કાનૌ કા તો આડો ઉતરી જાઉં છું, તમે માન્યુ
 હશે કે હું મોતી જ નહિ શકું, ખરું ? હું ઓછામોતો છું એ વાત
 સાચી પણ એનો અર્થ એમ નથી કે મને મોનતા આવતુ નથી
 લાગતમા આત્મા પહેના આપણા એ પ્રિયાકૃતિ મોએથી મે
 સાબળ્યુ હતું કે 'ઈશિયોની પેડે શબ્દો પણ અતિ વપરાશથી નિર્વચિ
 જીવી જાત છે' મને આ વાક્ય હાડોહાડ લાગી ગયું અને ત્યાંથી
 મેં भारी હાથ ઉપર લગામ ચડાવી

હવે મારી વાત રાંડ ડુ આદ વર્ષનો થયો ત્યાં નહીનું
 ખાસ સાબળ્યું નથી મારી મા મહેતી કે હું માફે જ જા કાને
 મારુ આ શરીર જોઈને તમે નહિ માગો, પણ હું સાત મુ દાન લેતો...
 મોં ઉપથી માખી ઉડાવ્યાની પણ માગમા લેમ નહોતી...
 એમાંથી હું કેમ ઉગરી ગયો તે વિચારથી તમને કહેવાનો છું મારી
 વાતમા રજાનું તો આવશે જ નહિ એવી આશા રાખીને મેં
 દસી તો તમે નિરાશ થશો

હું નર કે સ્ત્રી વરસતો થયો ત્યારે અમારી પાડોશમાં એ વૈશ્ય
 કુટુંબ ગૂંડા આ યુ એના ધર્મમાં એ મહેન મહુ જ ધાર્મિક પ્રતિભા
 હતા ત્યાં પ્રસાદ ગમાયલું, મહાભારત અને ભાગવત વચ્ચે હતું...
 ધીમે ધીમે હું ત્યાં સાબળવા જવા લાગ્યો શરૂ શરૂમાં તો મને માત્ર
 પ્રસાદનું જ આમંત્રણ હતું પણ દિવસો જતા મને એ પ્રધાઓના
 ન્હા આવવા લાગ્યો મોળા રાક્ષસોની પગાડો અને જંગનોની વાતો
 મને પ્રિય થવા લાગી લાગતા સતુ તો પ્રજ્વળ જ રુ ? જા
 હું સાત દુનગો હતો મારુ દુનગાપત્ય પહોંચતું મને ત્યાર
 સાતના લાગ્યું

માગ માતાપિતા મા । ઉપર અગાધ પ્રેમ નાખતા આજે

પણ રાખે છે એમના જીવની પેઠે મને જાણવતા. મારા માટે પોતાનું સર્વશ્ર આપવાની એમની તૈયારી હતી. મારું શરીર સારું કરવા એમનાથી અને તેટલી તેઓ મહેનત કરતા. તેઓ બહુ ભણ્યા નહોતા એટલે ‘વિકાસ’ અને ‘સંસ્કારિતા’માં નહોતા સમજતા, પણ જેટલું સમજતા તેટલું મને અચૂક આપતા. એમનાં જીવનની મુરાદ હતી કે ‘હું કાષ્ઠનો ઓશિયાળો ન રહું, આ દુનિયાના વ્યવહારમાં કાષ્ઠથી પાછળ ન રહું. પ્રમાણિક જીવન જીવી મારી જાતની અને કુટુંબની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરું’ તેઓ પોતે સાચા, પ્રમાણિક અને ધાર્મિક હતા, આજે પણ છે. અમારા સર્ગાવહાલાં-ઓમાં એમના સાચની પ્રતિષ્ઠા છે.

આરમે વરસે હું પોતે જ રામાયણ, મહાભારત ને ભાગવત વાંચવા લાગ્યો. મારું શરીર ઠીક થતું જતું હતું અને વધુ ઠીક કરવાની મારી ઇચ્છા હતી, આપાના પ્રયત્નો હતા. આ ધર્મપુસ્તકોએ મારા ઉપર કેવા સન્કાર પાડ્યા તે પણ કહું. મને સૌ કરતાં હનુમાન ઉપર વધુ પ્રીતિ થઈ. એનો હું ભક્ત બની ગયો ભીમની વાતમાં મને રસ પડતો પણ મને એ સાવ ભૂત જેવો જ લાગતો હતો. રામચંદ્ર મને દરેક લાગતા, શ્રીકૃષ્ણની ખંસી ને તોફાન મને ગમ્યાં. ન ગમી એક એમની ગોપીકા મંડળી કાણુ જાણે શા માટે પણ શ્રીકૃષ્ણની એ ‘લીલા’એ મને આકર્ષ્યો જ નહિ. કદાચ અતરમાં વસી ગયેલો હનુમાન એનો વિરોધ કરતો હોય !

ન્યામુંધી પેલાં ધાર્મિક બહેનની પાડોશમાં રહેવાનું બન્યું ત્યાં સુધી આ સંસ્કારો રહ્યા. હું ચૈદ વર્ષનો સમજાણો છોકરો થયો ત્યાં સુધી મારા હૃદયદેવ એકલા હનુમાન જ હતા પણ એવામાં અમે ઘર બદલ્યું. નવા ઘરનો પાડોશ સારો નહોતો ખરાબ છોકરાઓની સંગતમાં હું ફસાયો. હનુમાન પાસેથી ગળડતો ગળડતો ‘બધા લખણે

પૂરો' મની ગયો આ, શ્રીડી ને જેવન મને પ્રિય થયે લાગ્યા
નવા ભાઈનધાની મોગને મને જેટલી જેવો પણ શીખરી આ ભમા
તો એ યસનો અને જેવોમાં મો આનંદની અવધિ જણાઈ, પણ
ધીમે ધીમે શરીર ધસારા લાગ્યું પિતાએ મને પા પી લીધા દરો
એમ માનુ છું કાગળ જે તેઓ મને ઝીણુ ઝીણુ પૂર્યા પ્રતા અને
ચિતા પ્રગટ કરતા એમને માગ ઉપર અપાર હેતુ હતુ એટલે
માગ ઉપર રોપ તો ન ગતા પણ મ્યારે ઉચે સો મને
શીખામણ આપતા

૨

એ વપ આમ વીતી ગયુ મા । પિતાએ મહત્ત્વ બતાવુ
કારને ત્યાંથી ધર બદલાવ્યુ મને એ ન ગયુ પણ એમા માત્ર
આસ્ય નહિ નવા ધ મા આનંદની સારે જ એ પ્રમગ બન્યો અને
મારી પાવમાની અટકી ગઈ નવા ધની પાળ એ મેદાન હતુ ત્યા
એ સમારભ ચાતતો હતો જુદાથી પ્રેમછડું જેના માટે ગયા
એ મોટો મનુષ્ય ચનો હતો પ્રવેશ ૧૨ મોનેરી અનુ વરે લખેનું
હતુ 'શ્રી બજાંગ શક્તિ આશ્રમ' હુ સમજતો કે અપ્પાની
આપના થઈ દી છે સમા ભમા મૂળ્યવે મદાગણી લાઈગહનો
હતા એમનો જ ઉચ્ચ હતો મારી ઉમ ૧૧ છોમગએને પ્રગતના
અદ્ભુત પ્રયોગો ના જેમ છ હુ દીગ થઈ ગયા પીત્ર જ વિગે
મે એ તરફ પગના ભયા, આ વિગ તો રતમાયો પાત્ર મારી
શરમ ભાગનાર અને મા । જેવા અને કુમારોની રા મ બા ૧૧
એમની હૃદયનોમાને ઉગાતાર દિગ ૧૧ આળમ શિખ મને મળી
ગયા એમને મને તારી નીરા

તેઓ અનુભવી હતા. મારી આંખ ઉપરથી મારી ટેવો, કુટેવો એમણે પારખી લીધી એમના પ્રેમને વશ થઈ મેં શરમ, દુઃખ અને સંક્રાંચની સાથે મારુ હૃદય ઉઘાડ્યું. એમણે મારો વાસો થાગડ્યો અને કહ્યું : ‘હું તો તારાથી થે ખરાબ હતો, તું કસરત કરીશ એટલે બધું આપોઆપ સુધરી જશે.’ અને બન્યું પણ એમ જ. કોઈની સલાહ, સૂચના કે પ્રેરણા વિના, મારાં વ્યસનો અને કુટેવો છૂટી ગયા. મને શરીર ઉપર એટલો અનુરાગ પેદા થયો કે શરીર, બગડે એવું મારાથી કશું થતું જ નહિ પ્રથમ છ મહિના સુધી શરીરમાં ખાસ ફેર ન જણાયો. પણ પછી મારુ શરીર વળવા લાગ્યું ખીજ એક વર્ષમાં તો હું અલમસ્ત બની ગયો. અમસ્થો અમસ્થો દીવાલ સાથે અથડાયા કરું એવો થઈ ગયો.

આ એક વર્ષમાં કેવળ શારીરિક સંપત્તિ જ મેળવી એમ નહિ, પણ અત્યારે માગમાં જે અગ્નિ છે તેની ચીનગારી તો ત્યાં જ મૂકાઈ છે અમારા વ્યાયામ શિક્ષક કેવળ માસના લોચા વધારનાર જ નહોતા. તેઓ શિવાજીના વારસ હતા અને સમર્થ રામદાસ અને બજરંગ બલીના ઉપાસક હતા. અમારા કાનમાં તેઓ દરરોજ વીરમત્રો ફૂકતા. જ્યારે તેઓ શિવાજી, રામદાસ કે હનુમાનજીની વાત કરતા ત્યારે અમે પચાસ કુમારો એક ચિત્તે સાંભળી રહેતા અને એમના જેવા થવાના અભિલાષ સેવતા. અમારા અંગે અગમા રાષ્ટ્રીયતાનું ચેતન વ્યાપી જતું. ‘નિર્બળોની રક્ષા કરો’ એ ભાવના મગજમાં ઘૂમવા લાગતી.

હું કયા ભણતો હતો, શું ભણતો હતો એ સંબંધી તો કંઈ કહેવા જેવું જ નથી ત્યાંથી કશું શિખ્યો જ નથી. મને એ સ્થળમાં કોઈ દિવસ આનંદ આવ્યો જ નથી. ત્યાંના ક્લાકો મારે માટે શિક્ષારૂપ હતા. ત્યાંના કોઈ શિક્ષક તરફ મને આકર્ષણ નહોતું,

આને પણ નથી સાચુ જિજ્ઞાસુ નને અખાડામાં મળ્યુ સાચા જિજ્ઞાસુ પશુ ત્યાં જ સાપ યા

૧. હાલમાં આપ્યો ત્યાં સુધી નિયમિત અખાડામાં જતાં વ્યાયામ શિક્ષકને મારા ઉપર ખૂબ પ્રેમ હતો. તેઓ મને હનુમાન જેવો થવા માટે કહેતા અને હનુમાનની મેંના અને ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી ભારત માતાને પરદેશીઓના હાથમાંથી ડોડાવવાનું સમજાવતાં એ વિસ્મામાં મને એમ જ થતું કે આખા દેશમાં ઠેર ઠેર શક્તિ આશ્રમો સ્થાપવા જોઈએ અને દેશના આશાળુપદક જેવાં ટુમારને આજના ઝેરી વાતાવરણમાંથી બચાવી લેના જોઈએ ત્યારે હું આટલું યત્ન સમજતો નહિ, તેમ ખીજા અખાડાઓ કે અખાડા શિક્ષકોને મેં જોયેલાં પણ નહિ. આને તો હું બહુ રીતે જાણુ છું કે પરવશનોતો મોટો ભાગ દેશના મોઘા ઘી, દૂધ અને માવમરીના ઉડાવી દેવાને ભાર રૂપ થઈ રહ્યો છે. પોતાનું શરીર સુખી અને અનમત રહે એ સિવાય એમને બીજું એકેય ભાવના નથી. યજ્ઞ આધુ જાણ્યા પછી પણ જુનાન પ્રગ્નને ઘડના માટેનું સ્થાન તો અને વ્યાયામમંદિરો જ લાગે છે એના તરફતું મારું આ પંજુ ઓહુ નથી થતું. ઉગ્ની પ્રગ્નને કળવનાના અને સારનોમા અખાડો મને અવોત્તમ લાગે છે. શત એવી જ ત્યાં બજારમાં બનીની શક્તિની સાથે ભક્તિની પણ ઉપાસના થઈ જોઈએ.

અખાડાએ મારું જીવન બદલી નાખ્યું. નજી વર્ષ પહેલાં વાલેના ગમાયણ અને મજાભારતની રી ક્યાઓ જીવનમાં ઉતાવળાનું જોશ આવવા લાગ્યું. આ જીવનમાં પગલું તો નહિ જ એમ મેં નક્કી રી દીધું.

મને મોગ વા પૂરા થવા આ પા હતા ત્યાં મારું જીવન ફાટ ફાટ થતું હતું. જુનાની ઉજાગા મા તી ની વ્યાયામ શિક્ષકના

પ્રનાપે સમજાય આવી હતી એટલે એ જીવાનીનો દુરુપયોગ નહોતો થતો. ‘નખજાઓનું રક્ષણ’ એ લાવના જોર કરતી જતી હતી. એ દિવસોમા કાંઈ નખજા વિદ્યાર્થીને નિશાળમા કે બહાર કાંઈ હરામખોર છોકરો સતાવતો હોય તો હું જાનના જોખમે એમાં પડતો અને હરામખોરના હાડકા ખોખરા કરતો. મેં એવા કેટલાય છોકરાઓને ટીપ્પા છે. આવી લડાઈઓમા હું પણ ક્યારેક માર ખાતો, પરંતુ એવું ઓછું બનતું કારણ કે કુસ્તી, લાડી અને મારી વગેરે મૂઠી વખણાતાં.

એક દિવસ વ્યાયામશિક્ષકે મને નેપાળીવીર ખર્ગખહાદુરની વાત કહી. મારા રોમેરોમ ચેતન સ્ફુરવા લાગ્યું. હું પણ મારી કાંઈ બહેનની ઇજ્જત બચાવવા જોલમા જઈ શકું, જરૂર પડે તો મરી શકું એવી એવી ઇચ્છાઓ થવા લાગી. એક દિવસ એમણે જતીનની વાત કરી. મારા મનમા કણીએ કણીએ મરવાના અભિલષો ઉછળવા લાગ્યા. હું હોમાઈ જવાનો પ્રસંગ જ શોધવા લાગ્યો.

ઉપરાત, એ દિવસોમા હું ‘કુમાર’ વાંચતો. એમાં વિજ્ઞાન વીરોની, સમુદ્રની સફરો ખેડનારાઓની, આલમાં હવાઈ જહાજ ઉડાડનારાઓની અને હિમાલયના શિખરો ઘૂમનારાઓની વાતો આવતી. આ વાચતા હું એટલો તક્લીન થઈ જતો કે બાજુ જાતે જ અનુભવ લેતો હોઉં.

આ દિવસોમા જ અમારા વ્યાયામશિક્ષકે મારા પાસે ક્રાંતિકારી સાહિત્ય મૂક્યું. એ ખુદીરામ ખોજ, ચંદ્રશેખર આઝાદ અને રામપ્રસાદ બીસ્મિલ મારા આદર્શો બની ગયા. ‘આપણે ગુલામ છીએ’ એ વિચારથી હું સળગી ઉઠ્યો. મારા શિક્ષક હંમેશા આ અગ્નિમા ઘી હોમવા લાગ્યા. દેશ પરદેશના જીવાનોની વાતો કરી મને મસ્ત બનાવવા લાગ્યા. એમણે કાંઈ દિવસ મારા પાસે દલીલો

કે આઠડાઓ નહોતા મૂક્યા મા ! એજ જ ધ્વનિ /૬ માનત્યા
 મરતો કે 'આપજો ગુનામ છીએ, આખી ધનનીતા પ. ઉપર
 આપણા જેની નિર્માત્ર્ય પ્રજા એકેય નથી માગ શિષ્ય ત્યાજે
 ત્યાજે જોનતા કે આપણને ધનધાન્ય આપનારી ભારતમાતા
 આજે પરેશીઓને હાથ પડી છે ગિચારી ત્રીસ પ્રોડ મતાનેતી
 માતા તાના છતા એજ લાખ માણુમાથી પીડાય છે એનો પોકાર
 ડાઘ સાબળતુ નથી, પોતાના વીર પુત્રોને માઁ મરી મરી એ ચોરા
 આસુએ રડે છે આજે માતાના આનુ ॥ એજ ગીપા ઉપર લોહીની
 નીંદ્રા વહેનવાના પરતો અને ખીણોમા આથકના એ પ્રતાપ
 અને ગિવાજી મ્યા છે ? આજે બીજમ અને અમુન, ગમ અને
 કૃષ્ણતી પ્રત નામઁ જતી છે માતાનો પોખર ડાઘ સાબળતુ
 નથી જયત ! તારા જેના કુમારો ઉપર અત્યારે માતાની આતામીટ
 મડાયતી છે પેશીઓના પજ્જમાથી માતાને ડાઘવો અને મૂકત
 કરો ફરીને એને એના તેજેમય ગિહામન ઉપર જેમાડો એના રીરે
 આપુ જગન અજાઇ જાય એનો ગમ્મમુગ્મ મકો

આ શબ્દો મારો પ્રાણુ જગન રી મારા પેશને પીજનારાઓ
 તરફ રોપતી જવાળાઓ પ્રગટાવતા ગમ માગુ કે મરુ એ એજ જ
 ધૂન ત્યારે મગજમા લાગી રહી

૩

‘પૂણ એજ દિવસે એજ જાણુ ધનના જતી ગઈ એ દિન
 સથી મારી લાગીતુ જેર ધીમુ પરી ગયુ એજ ક્ષણનો પણ વિચાર
 ક્યા વિના /૬ ધા મરી શકો તે હવે અવધા લાગ્યો ધણીવાર
 હુ માગ ભાઈમધો સાથે રાત્રે ફરના નીમળનો ગત્રે ફરનાના લાગી
 તો સાથે હાથ ન એક રાત્રે લગભગ અગિયાર વાજે અમે ફરીને

પાછા આવતા હતા ત્યારે એક દારૂડીઓ મળ્યો. લથડીયાં ખાતો, ગાળો બોલતો રસ્તા વચ્ચે એ ચાલ્યો આવતો હતો. આજ પહેલાં મેં ધણા દારૂડીઆને ખોખરા કર્યા હતા. હું એમ જ માનતો કે દારૂ પીવો એ દુષ્ટતા છે. દારૂ પીનાર સારો માણસ હોઈ શકે જ નહિ અને એવા માણસોની સામે થવું એ મારો સ્વભાવ જ થઈ ગયો હતો. દારૂડીઆમાં જોર નથી હોતુ અને એક વાર એને નીચે પટ્ટી દીધા પછી એ ઉભો ન થઈ શકે તે અમે જાણતા હતા. અમે જાણી જોઈને પેલા દારૂડીઆની સામે ચાલ્યા. એ લથડીઆ ખાતો જરા પડખે નીકળી ગયો. મારાથી ન રહેવાયુ એટલે હું પોતે જ આડો જઈ એની સાથે અથડાયો અને મેં જ બૂમ પાડી: ‘બદમાશ દેખતે નહિ હો !’ આ બૂમની સાથે જ મેં એના ગાલ ઉપર એક તમાચો ચોડી દીધો. મારો હાથ લોખંડી હતો. ગાલ ઉપર તમાચો પડતાં જ એ ધબ દબને નીચે પટકાઈ પડ્યો. એના દાંતમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું. મેં અને મારા ભાઈબહેનએ એની કમ્બર ઉપર એક એક લાત લગાવી, પણ એટલેથી અમને સતોષ ન થયો. અમે એને મરેલા ઢોરને ખેંચીએ એમ પગેથી પકડીને ઢસડયો અને ઢસડતા ઢસડતા બાજુની શેરીમાં લઈ ગયા. એનાં કપડાં તો ફાટેલાં હતાં જ પણ ચામડી સાજી હતી તે ચીરાઈ અને બીજા એક બે ઠેકાણેથી લોહી નીકળવા લાગ્યું.

અમે આ ધર્મકૃત્ય કરી મનમાં સતોષ પામતાં એ શેરીમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યાં એક બાઈ સામે મળી. એની સાથે બારેક વરસનો છોકરો હતો. બાઈએ અમને જોતા જ પૂછ્યું: ‘ભાઈ, આટલામાં કોઈ દારૂડીઓ જોયો ?’ મેં તુરત જ પૂછ્યું. ‘કેમ, તમારું કંઈ લઈ ગયો છે ? તમારી કંઈ મશ્કરી કરી ગયો છે ?’ મારા હાથમાં ચળ ઉપડવા લાગી. બાઈએ નિસાસો નાખીને કહ્યું: ‘તમે

જેયો હાન તો ખોલે ને કે કપા છે? મારા મનનો લાવ બદલાવા લાગ્યો મેં પૂજ્ય તમારા કંઈ સોંચાય છે? 'બાપએ કપાળ ફીને કહ્યું 'જેયો હોય તો જટ જવામ આપો ને શું કામ દગવો છો? હું મારો ધર્મી હશે.' આ સાબળતા જ મેં ઘૂંટરી અનુભવી જીવનમાં એ પહોંચે જ પ્રસંગ.

અમે એને દારૂડીઓ બતાવ્યો અધામાં પણ એ એના ધાગુને ઓળખી ગઈ નિમાસા નાખતી, કેસ અને દુખથી બમળી એ એને ઉમડા લાગી પણ એ ઉભો ન થઈ શમ્યા બાઈ જોતી 'હાથએ માર્યો લાગે છે આમ બોલતાં જ એનો હાથ લોટીવાળો થયો એનાથી નીસ પડાઈ ગઈ 'અરસા નખખો-જાને મા નારનું' બાપ નહું ન જોતી થઈ એ પગ નીચે મેસી ગઈ અને દાડીઆનુ આખું ચરીર જેવા લાગી એના મોમાંથી એક પડી એક ઠાપો ને શ્રાપ છૂંચા લાગ્યા.

થોડીવાર રહી બાપએ એના ડોક પર કહ્યું કે 'પાગશમાંથી કેડાને જોતાની આવ એને આપણે આને ઉપાડી જઈ' મા. મિત્રો અને હું જનમ્ધ બની ઉભા હતા અમે અમારા ગૂનો જાહેર ન કરી રાખ્યા પણ પેના ડોહરાને અમે ગકયો અને બાપને કહ્યું 'તમારું ધર્મ આ છે? ચાલો, અમે ઉપાડી મૂકી જઈએ' ધન્ટી ખચ્છી જાય એવો ધોર નિશ્ચય મૂકી બાપએ કહ્યું 'તમ તમારે જીવ લાઈ, હું તો છોકરો કેડાને તેડી આવશે'

અમારામાંથી એક જણ જોડો 'ભાગીઆ લાગે છે.'

બાપ સાબળી ગઈ

હા બાપ જીવવાને અમો બનીઆનો અવતાર આપ્યો છે નહીં તો મંદિર આમ હોય. હા તો સોંચ માનવ પીએ છે

એને તો કાંઈ મારવા નથી જતું અને મારા આ મેટકાના રળવા-
રને કાંઈ દેરની જોમ ટીપી નાખ્યો. હું તો કહું છું કે એને રૂંચે
રૂંચે કાઢા પડશે !’

હું કંપી ઉઠ્યો. મારાથી ન રહેવાયું. મેં કહ્યું :

‘જેન, અમને ખબર નહિ, અમે જાણ્યું કે કાંઈ હુમ્મો
લકડો હશે એટલે અમારાથી મરાઈ ગયું. અમને માફ કરજો.’

બાઈ અધારામાં અમારાં મોઢાં જોઈ ગઈ ‘કાંઈ વાંધો નંઈ
લાઈ, તમારા મનને ટાટક થઈ હોય તો ખસ. અમારો તો અવતાર
ભંગીઓનો એટલો બધું ય ભોગવી લેવાનું. હો, હવે તમ તમારે જવ.’

અમે ક્યાં જઈએ ? અમે આગ્રહ કર્યો કે અમે જ મૂકવા
આવીએ પણ ધણીવાર મુંઘી બાઈએ ન માન્યું. એનો એક એક શબ્દ
મને વીધવા લાગ્યો. મેં બાઈ પાને કાલાવાલા કર્યા કે ‘કાંઈ રીતે
મને મૂકવા આવવા દો !’ આખરે બાઈએ કપૂલ રાખ્યું અને અમે
એ જાણાએ ઝોળી કરી દારૂડીઆને ઉપાડ્યો. એ હજી બેસી
સ્થિતિમાં જ હતો. ભગીવાસના ગાંધા પાસે આવતાં બાઈએ કહ્યું.
‘ખસ, લાઈ અહીં મૂકી દો. હવે અમે લઈ જઈશું.’ અમે કહ્યું :
‘ના, ના, અમે ઠેક ઘર સુધી મૂકી જઈશું.’ પણ બાઈ શાંતી માને ?
એ તો કહેવા લાગી : ‘મારાથી તમારી દેહને તો અલગવાય ! ઇ
પાપમાં હું તો પડું. તમે આટલું કરું તો તમારો વાક ધોવાઈ
ગયો. જવ, ભગવાન તમારું ભલું કરશે.’

અમે ન માન્યા અને છેવટે એને ઘેર મુંઘી લઈ ગયા. મેં
પહેલવહેલો જ ભંગીવાસ જોયો. અને તે પણ ગતના બાર વાગે.
ભગીવાસમાં દુર્ગંધનો પાર નહોતો, આ દારૂડીઆને ઘેર એક એની
આંધળી ડાસી વાટ જોઈને બેઠી હતી. એણે જ્યારે મારની વાત

સાબળ ત્યારે કલ્પાત કરના લાગી દારૂડીઆનો નરો ઉતરના લાગ્યો
 માછએ ધરમા દીવો ચેનાયો અમે ના ઉપર રમાન દામો
 ઓસરીમા મેઠા ધનમા બે ચાગ ચીથગ, તથા-ચાગ દાડના, એક
 ડમનુ અને બે લાગના ખાનના પડ્યા હતા આ બની જોની
 મિલમત હતી દીવાના અજવાળામા અમે દારૂડીઆને જોયો અને
 ધાના ગુતા વડુ લાગેનુ હતુ પણ અમારો ગૂનો કાઢએ ગણુ મો જ
 હિ મો પોતાના નક્ષીમનો જ વાપ કાનના લાચા

ત્યા ઓઝરીના ઓટના ઉપર બેઠા બેઠા મે જાણ્યુ કે આ
 દારૂડીઓ, જેન નામ મેરા હતુ તે આજે પગાર લઈને ઘેર આપતો
 હતો એની વડુ પહેલેથી જ જાણતી હતી કે આજે ખીસ્સામા
 પૈના આવના એ જરૂર પીઠામા જવાનો અને ખીસ્સા ખાની
 રાતો અને માન રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો એમા આખા
 ઘરને મદિનો ગુનરવાનો હતો જ વખતે મેની નુ અને પરમારો
 વેર લઈ આવતી અને પૈસા લઈ લેતી ત્યારે એમ પ્રવાનુ જૂને
 ત્યાર મેઘો ખાની ખીમે જ પાડે આવે મેરા મિથારો દાડ તો
 આજ બાગ આનાનો જ પીનો પણ પાલ ભાઈમધ પચા ઠાની જતો
 અથવા આવી આવી રીતે પાક ટાઈ જતો અને પૈસા ખોઈ
 આવતો આજે એના ખીસ્સામાથી પાચ રૂપિયાની નોડ અને એક
 પાની પાનની નીચી આ નના પાચ રૂપિયામા એક મદિનો
 ગુન રાતો હતો મેરાની વડુ અને છોમ્મે મજૂરી કરતા, પણ
 હમગા એ મોઝમ ન રેતી આ મદિન એ બે જથુ થઈને મેરાની
 પ્રમાણીમા માં એ રૂપિયાનો નારો શ્રી શમ્યા હતા આમ હના
 મે એ બાઈ પામેથી જાણ્યુ કે જદા 'સારી રીતે પેટ તો ભરતા
 જ મેધાની વડુ ગમે ત્યાંથી મેદ લુદ માગી આવતી અને ધની
 ગરીમાઈને ઉચ્ચ વાગુના એકવાથી દાખી દેતી

આ દૃશ્ય મારા જીવનમાં નવું હતું. મેંદાને મારવા બદલ મને પારવાર દુઃખ થવા લાગ્યું. આ પ્રસંગ બન્યો ત્યાં સુધી તમામ દુઃખનો નિકાલ મારવામાં ને મરવામાં જ છે એટલું હું સમજતો. આ પ્રસંગે મને વિચારમાં નાખી દીધો. લોહીનો ધમધમાટ ઓછો થવા લાગ્યો. રાત્રે બે વાગે ભારે હૈયે હું ઘેર પહોંચ્યો. મિત્રો એના ઘેર ગયા.

મારી રાત બગડી ગઈ. સવારના છ વાગ્યા સુધી પથારી ધસ્યા કરી. મારી બાને આશ્ચર્ય થયું કે હું આજે ચાર વાગે ઉઠીને અખાડે કેમ નથી ગયો? પણ કાંઈ કશું બોલ્યું નહિ. રાત્રે હું મોડો આવેલો, પણ આવ્યો ત્યારે બે વાગ્યા હતા એમ કાંઈ નહોતું જાણતું. તે દિવસે હું અખાડે ન ગયો. મારા બળવાન શરીર સામે મને તે દિવસે સહેજ અણગમો આવ્યો. તમાચો મારનાર લોખંડી હાથથી હું મનમાં ને મનમાં શરમાવા લાગ્યો. મારા સ્વભાવની વિરુદ્ધ તે દિવસે હું ગંભીર બની વિચારમાં પડી ગયો, પણ આ પ્રદેશ મારા માટે અજાણ્યો હતો. હું કશું સમજ્યો નહિ. માત્ર મારવું અને મરવું એ મારો જીવનસિદ્ધાંત હતો તે મોજો પડવા માંડ્યો.

બીજે દિવસે સવારે ચાર વાગે અખાડે ગયો. કાંઈ કસરત ન કરી ત્યાં ત્યાં થોડીવાર આટા માર્યા. શિક્ષકને થયું કે આજ ભાઈ કાંઈક મૂંઝવણમાં પડ્યા છે. એમણે તો માન્યું કે મારા બાપાએ લગ્નની ગોઠવણ કરવા માંડી હશે. આવા અનુભવો એમને ખૂબ થયેલા. એમણે મને પૂછ્યું “કેમ જ્યત, આજ કાંઈ ગંભીર બની ગયો છે? પરણવું તો નથી ને?” મેં ના પાડી. પેલો કરુણ પ્રસંગ એટલી જ કઠણતાથી વર્ણવ્યો. શિક્ષકને પણ એ કરુણતાનો સ્પર્શ થયો એમ મેં જોયું.

એમને એક ભય લાગ્યો કે આ પ્રસંગ કદાચ મારુ જોશ
ઓછુ કરી નાખશે મારો અતરાત્રિ બૃજી નાખશે તેઓ મને
સમજાવવા લાગ્યા

‘સારુ કામ કરવા જતાં ધ્યાન ખૂન તો થઈ જાય, એનો
હર્ષશોક ન કરવો જોઈએ’

મે કહ્યું ‘આજ સુધીમા મારી તાકાતના પરિણામે જેટલા
સારા કામ થયાં તે બધા ઘોષ નાખવાને આ એ પ્રસંગ બસ
છે મિત્રાગતી ડોમી આ યત્ન કરતી હતી’

ત્રિશકે મો કહ્યું ‘તારે એ વસ્તુનું ધ્યાન રાખવું, કોઈ
દિવસ બુલેચૂડે પણ ગરીબોની ઉપ દાન ન ઉપાડવો. ગરીબો
સારા જ હોય કે એનું નથી, પણ એ માપડાઓની પરિસ્થિતિ જ
એવી હોય છે કે એને ખરામ થવું પડે માત્રી ખગમી, એટલે
માત્રા બખાસ તો ચાલુ કરો, નાતના પટેનો અને સગમરી અમલ
દારો કે આ વગ માલના કોઈના ઉપ તુ આખ મીચી ધા
કરીશ તો પણ અંતે તને સતોય જ થશે’

‘માગ મનને આ માલ્યા પછી પણ નિગત ન થઈ
મારી સામે તો મેવાની મા, એની વહ અને દીકરા તરવરવા લાગ્યા
પણ ચિત્ત મને એ બીજી વાત મરી અને મારુ લોહી પાછું
તપાવી દીધું

‘જો, જ્યત આપણે જેને મારીએ તેને દુખ થાન, એના
કુટુંબને પણ થાય, પણ કોઈ માણસ એનો એ દુઃખને ગળાવે
હોય તો એને માત્રામા લાભ છે એના મોતથી એ ચાગ માણસ
દુખી થો પણ દુઃખ માણસને શાંતિ મળશે દુનિયામાથી લુનમ
દુખ, પાપ એ બધું દુઃખ વાનો આ સિવાય બીજો ઉપાય જ નથી

તુ આમ ઠીલોથશે તો કેમ ચાલશે ? તુ તો નાશ પામતી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદ્ધાગક થવાનો છે. તારામાં એટલું તેજ છે કે નારી આબુખાબુ નવલોહીઆ બુવાનોની સેનાઓ ચાલશે. ભારતમાતાની જાણે તાગ આ લોખંડી ધણુથી લાગીને ચૂંચે થવાની છે " આટલું બોલતા શિક્ષકે મારા જમણા ખભા ઉપર હાથ દોક્યો. હું ટકાર થઈ ગયો. શિક્ષકે ફરીને મારી આખો ચમકતી જોઈ. તેઓ મને શાખાશી આપતા વિદાય થયા. જતાં જતાં બોલ્યા કે 'નિર્જાનો રક્ષા કરવાનું ચૂકતો નહિ !'

તત્કાળ તો મારું હોળાળાએલું મન પાછું ગોઠવાઈ ગયું, પણ ત્યારપછી મેં કહ્યું તેમ હું બ્યાં ત્યા ઘા નહોતો કરી શકતો. કોઈ છોકરો ખરેખર ખીજા ઘણાને રંજીતો હોય અને એને કાબૂમાં લેવાનો મારી પાસે એકેય ઉપાય ન હોય ત્યારે હું મારી બેસતો. પણ અગાઉની સરખામણીમાં તો હું શાત થઈ ગયો હતો. આ શાંતિ મને ભારે ભારે લાગતી હતી. મારી શક્તિઓ કાંઈક આવિર્ભાવ માગતી હતી. ખરાખર ત્યારે જ 'ડબ્બી લડત શરૂ થઈ. મેં' શિક્ષકને આ વિષે પૂછ્યું. તે મારે વાસો દોકીને બોલ્યા "શાખાશ, આજ મારો હર્ષ ઉલ્લગાઈ જાય છે. હું પણ આવવાનો છું હો ! આપણા અખાડામાથી એક સરસ ટુકડી ઉભી કરવાની છે." મને લાગેલું કે એમને આ મારામારી વિતાતી લડત નહિ ગમે. પણ આ તો ઉલટું જોયું. હું ખૂબ રાજ થયો.

અઠવાડિયામાં એક મજબૂત ટુકડી તૈયાર થઈ અને સવિનય-ભંગમા ઉતરી. મારે ખીજાની વાત કરવાની નથી એટલે મારી જ વાત કરું છું. આવવાને આગલે ટ્રિવેસે મેં મારી બાને અને પછી બાપાને વાત કરી તેઓ સહેજ ચિતાતુર થયા. પણ છેવટે મને

પુણીથી જ આપી મારી માએ જ્યાં મને નિવડે ત્યાં
એની આખમાથી મોતી ટાંચી પડના હતા, પણ મેં તે
હસતું હતું એ ફાત્તા કહે બોલી હતી, 'જીતે વધુને આવશે
લગનાન તારું રજા કરે'

૫

માતાપિતાના આશિર્વાદ લઈને હું ધાનમીમા આવ્યો
ત્યારે માન સ્વપ્નાઓ અદ્ભૂત હતા આજ સુધી નહીં થઈ શકે
તે હવે થશે, મારું શરીર નિર્મળોત્તરી રત્ન મારે હાથે નખીયે ભાત
માતાની બેડીઓ તોડના હું બેડીઓ પહેરીશ લારીના ધા ઝીનીંગ
જોડના સિત્તે આવી પડશે તેટલા મહાદુરીથી રધાવી લઈશ આવી
આવી લાવનાઓ લાવતો હતો મનમા રાકા એ જ માનની
હતી કે મનુ હું ખૂબ મૂલ્યે મોટે મારો હાથ પણ ઉગામ્યા વિના ખમી
નહોતો? પણ આવતાની સાથે મેં જેઠ લીધું કે એ ખર્ચ શકાય
એમ છે વાતાવરણમાં જ સદન પ્રવાહી અસર લગી હતી સામે
માગવાનું તો કોઈ મોતું જ નહોતું 'મરી જાઓ ખરી જાઓ,
તમારા આપજોગથી સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરો' એ શબ્દો જ ગાજતા હતા

જાન્યુઆરી મારી ઉમરના કેળાવે પ્રમાણે હતા અમારી સામે
આગળી ચીંધીને આપોનાનો પ્રજાને જાગૃત કરના અમારી એક
ખાખ 'દુધમનીઆ, નવોતીઆ ફૂલગોળ જેવા એવી રીતે અપાતી
અને સાથે જ લોકામાં એની ખૂબ અસર થતી ગામડાની ગેરિઓ
અમને પ્રજા, "તમા માગાપ તમો જે જા આવો કે?" અમને
ત્યારે માર પડે ત્યારે ગામડાની આતંગી પ્રજા ઉભી મારામાં
મઈ જાત નહોતું, પણ અમાર નિવ્યાથ આતમ્યાગની નોકા ઉપર
જમગી અમર થાય છે એમ હું જેઠ શબ્દો હતો

હું નાનો હતો એટલે ૩૦ ની લડતમાં પકડાયો નહિ. કેટલીયે વાર મને પકડ્યો અને માર મારીને છોડી મૂક્યો. મને બધા કહેતા “જ્યંત ! એમ ‘લોટરી’ ન લાગે. ઉચેથી નીચે પછડા તો પણ દાઢી મૂછ ઉગાડ્યા સિવાય કાંઈ પાકે એમ નથી.” અને ખરેખર એમ થયું. એક વરસમા હું ઘણી યે વાર ઉપરથી નીચે પડડાયો. નીચે શા માટે, સરકારના એકે એક કાયદા ઉપર પડડાયો અને એના લુકડા કરી નાખ્યા, પણ મને ન જ પકડ્યો. તે દિવસે કોણ જાણે શા માટે પણ મને પકડાવાની ખૂબ ઇચ્છા થતી હતી, મને ત્યારે કાચી જેલમાંથી છોડી મૂકતા ત્યારે ખૂબ લાગી આવતું.

આ લડતમા મને વિના પ્રયત્ને ઘણું જાણવાનું મળ્યું. જાવણી-માથી મેં ગાંધીજીની કૃપાના લાપણુ અને એવું કેટલુંયે વાંચ્યું હું ત્યારથી જ ગાંધીજી તરફ આકર્ષાયો. ગાંધીજી કૃપ વખતે બોલેલા કે, “વન વન રંજણીશ, ફૂતરા અને કાગડાને મોતે મરીશ પણ સ્વરાજ લીધા વિના પાછો નહિ ફરું. જેને જાણું હોય તે અત્યારે જ પાછા જાજો. આ આખરી સગ્રામ છે. ઘેર મા બાપ માંદા પડશે, ઘરમાં લાલ લાગશે પણ પાછા નહિ જવાય.” આ શબ્દો મારી જાતીમાં કોતરાઈ ગયા. મેં પણ મનમાં ને મનમાં એ પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી.

જાવણીમાં ડકાપણની વાતો કરનાર કોઈ નહોતું. ત્યાં તો યુદ્ધની મસ્તી હતી. ‘શરીર સલાળીને કામ કરજો’ એમ તો કોઈ બોલતું જ નહોતું. દિવસના ત્રીસ ત્રીસ ચાળીસ ચાળીસ માઇલની મુસાફરીઓ કરતા. મંથગતે મીઠાની કાથળીઓ ઉપાડી એક ગામથી ખીજે ગામ ધૂમતા. થાક, આરામ, શાંતિ એ બધું લુલાઈ ગયું હતું. જે મળે તે ખાઈએ, ત્યાં ઉંઘ આવે ત્યાં ઉંઘી જઈએ. કોઈ દિવસ નદીની ગેતમાં, કોઈ દિવસ રમશાનની જાપરીમાં, કોઈ દિવસ તળાવની પાળે તો કોઈ દિવસ કોઈના વાડી ખેતરમાં, આ મસ્ત-

જીવન મને બહુ ગમી ગયું હુનિયામાં રહીને મિલે ત નહિ, ધ્યાયે
ચોક્કસ સ્થાન નહિ આગતી ધનની કે આગતી ખમ નહિ, એ
નિયતિનો ખમ મસ જોજો લોગજ્યો હોય તે જ જાજો મને તો ખૂમ
ખૂમ મ આનના લાજ્યો

ગામડાના દુ મોની અને સગમના જુનમોની વાતો આજળનો,
નજર પથુ બા મ જોતો હતા મને ખામ દુ ખ ન થતુ મારુ મન
એ જ જવાબ આપતુ “દુ ખ છે, ત્રામ છે તે સમજ્યા તુ તારે
થાય એમ્લુ કરના માડને” અને દુ રાત દિવમ જોયા વિના મને
મોપેના ધમ પાછળ મડ્યો ગતો

જાવગીના મીઠા મ જોતો પાઠ નથી મારી મોળ વડની
વાત દુ ગમે તેવા વિસ્તારથી કુ તો ચે એ કલાક ૩ તા વડારે
ન મરી શક એ મોળ વડ તો જાવગીના વડના હિમાને સાવ
મીઠાને સજી વીતી ગયા હતા જાવગીના એ એ દિવમમા, એ
એ પ્રનગમા કાલ અદમન અો મિષ્ટ હતિકામ લયો છે ગામને
વીગીને પરેનો ગ દેકી અમે મજા રૂતા ત્યાર મને બદાનગીઆ-
જોનામ જો થના હ માગ જીવન ઉપર ખુશ ખુશ થઈ જતો હતો

આ વાત દુ વધુ ન લખાનુ પરી સધિ થઈ ચા-માલુ
હિત્તવો ઉજનાયા મને ચિતા થવા લાગી કે હવે ગુ મરુ
બધ, લગાઈ પૂરી ! આ મજી અને મજા ખતમ ? દુ તો રિયા-
રમા પરી ગયા મધિ થઈ કે તુરન મા । પિતાનો ભગ આનો
એ મને જે બોનારના હતા મને મા । માતાપિતા તરફ ખૂમ પ્રેમ
હતો પા દેલને માટે માતા ભા તીને માટે ખપી જનુ જલ્લે
એ લાનના ન જગવાન હતી

૬ વિચારમા હતો ત્યા જ મેનિકા વિખરાના લાગ્યા મધુ
તરુ થવા માગ્યુ એના જુનાનો ચનાતમ કામનો વિના

કરતા હતા, પણ કોઈ આગળ આવીને ભાર ઉપાડવા તૈયાર ન લાગ્યું. સૈનિકો વિખરાઈ ગયા હું પણ ઘેર ગયો. માતાપિતાને હર્ષપૂર્વક મળ્યો અને રાત જાગી જાગીને લડાઈની વાતો કરી.

હવે હું મોટો થયો હોઉં એમ બધા મારા તરફ જોતા હતા. પહેલાં મને નેટલી સ્વતંત્રતા આપતા તેટલી ‘જોકરુ છે’ ગણીને આપતા પણ હવે મારે આક્રમણવા લાગ્યો. એક દિવસ મારા મોટાભાઈ મારફત મારા પિતાએ મને કહેવડાવ્યું કે “તારું સગપણ કન્વું છે” હું તમને એક વાત કહેવી જૂલી ગયો છું કે મારે એક મોટો અને એક નાનો ભાઈ છે. પણ એ વાતને મારી કથા કે રાષ્ટ્રભાવના સાથે સંબંધ નથી. મેં મોટાભાઈને જણાવી દીધું કે “મારે પરણવું નથી, મારે તો હનુમાન જેવા થવું છે.” મોટાભાઈ આટલામા બંધુ સમજી ગયા એમણે મારા પિતાને જણાવ્યું પિતાએ મને જોલાવ્યો અને બાબુમા જેસાડી પ્રેમથી કહ્યું.

“જ્યત, મને તારું સગપણ કરવાની હિતાવજી નથી પણ તને હવે અદારમું બેચરો એટલે તારું મન જાણવા મેં પ્રયત્ન હતું, બાકી તારે હૈથે વસે તે દિવસે પરણજે”

મારા આનદનો પાર ન રહ્યો. મેં અતરથી મારા પિતાને કોટિ કોટિ વન્ન કરી લીધા.

ત્રણેક મહિના હું ઘેર રહ્યો. ત્યારે અખાડે જવાનું તો બંધ થઈ ગયું હતું એને બદલે સમ્પ્રદાયો જોવી, કાર્યકર્તાઓનો પરિચય કરવો, અને વચાપ તેટલું વાચવું એ મારો કાર્યક્રમ હતો. પણ એથી હું કટાબ્યો. મારા પિતાએ શાળામાં દાખલ થવાનું કહ્યું. મેં જણાવી દીધું કે “એ બને એમ નથી. હવે તો સ્વરાજસાધના જ કરવાની છે એ કેમ થઈ શકે તે બતાવો.” પિતા શું બતાવે ? પણ

એમજે ભણનારુ કમણ ન થયુ મો કેવી નેનવી આપી કે
 “અત્યારે આમ આ ઝીસ તો પડી બધુએ નહિ અને મોઠો થ ન
 ત્યાર અપામ ગયો.” મારા ઉપર એ ચેનદગ્ગીની અમર થાય એમ
 નહોતુ પણ ભણુતુ હિ તો કે તુ તુ ? તુ તો ભાર મૂકોતો
 મલ કે તુ તો જોએ નવાજસાધના મલ ગાપાના રોગતા
 આધે થાય ?

મને વિદ્યાપીઠમા પ્રાપ્ત થવાની દુશ્વળ થઈ પિતાર્થએ ફગ
 ન આપી મે તો પાછુ ધર છોડ્યુ ફગ એ વખતે તો બધાકે
 એમ હતું કે તુ બધુરા જાઉં તુ જેવી રી ખમર કે વિદ્યાપીઠમાથી
 પાછો છાવગીમા ઓ ત્યાંથી જેનમા આતી પડીશ વિદ્યાપીઠમા
 અભવ્ય વિદ્યાધયમા મે તાનીમ લીધી, જો કે મા । મારે એમાં
 ખાસ નહુ નહોતુ પણ શુભગતના જીવનોતો પચિય થો, મમ
 સાહેબ જેવાની એકાખાત થમ ગાંધીજી અને એમના મિદ્ધનો
 રંધુ સહયો આ જરા લાભ તો ખા । જ ફગ ખાસ લાભ તો
 એ થો કે દિગ્ગજાની નેવાદગ્ગી તાલીમ મળી અને અખાના
 વિદ્યામા મારા મગ ના અ દુ મની ચોગ્ગતા તાલ્ય । જુગ
 મોની મના ઉતી થી જોએ એ વિચાર ત્યા જગ્ગન થમ

પણ તુ વિદ્યાધન ગયા ઓ ત્યાંથી મની રાય પા ।
 આત્યા ગાયુમા આત્યા પ તાજર સ મર હ ન રંધી દાધી
 દાધી ગાયુએ મે મારી રીધી મે વિદ્યાપીઠમાથી પમા, અનના
 કુમન્યુ આ વખતે કુ જીવન પગામે મને । વિદ્યાની
 સામ રા નામે જોલો આ પદો અનુનદ ન જોવન
 બદુ ભવ્ય ધારી અનુ એના મોનો । દવાજન ન માગ અવક

લાગે છે એમ મેં પહેલા અનુભવે જોઈ લીધું. એ વખતે જોલો ઉભરાઈ ગઈ હતી. લોકોના ટોળેટોળાં ઉતરી આવ્યાં હતા. ફરી એ પૂર્વ તૈયારી વિના આટલું ચેતન ક્યાંથી ઉઠી જાય એનું આશ્ચર્ય થતું હતું પણ એ જોશ લાંબો વખત ન ટકી શક્યું.’

‘ઝરની લડતના આરંભમાં સમજી અને આગેવાન ગણાતા માણસોની માન્યતા એવી હતી કે ચાર મહિનામાં સરકારને સંધિ કરવાની ફરજ પડશે. પણ એ માન્યતા ખોટી પડી. ટૂંક સમયમાં જ વિજય મેળવી લેવાની આશાથી આવી પહેલાઓ નિરાશ થયા. સરકારે પ્રજાને દાખી દેવાનો એક પણ ઉપાય બાકી ન રાખ્યો.

મારે તો મુલેહ અને લડાઈ સરખાં જ હતાં કારણ કે મેં તો આખું જીવન દેશને અર્પી દીધું હતું. મુલેહ થાય તો કામના ઢગલા પડ્યા હતા. ઉપરાંત મારામાં સૈનિકવૃત્તિ જોરદાર હતી એટલે આવી બાબતોમાં હું બહુ રસ ન લેતો. જે થાય તે હીક માની મારા વિચારોમાં મગ્ન રહેતો.

જેલમાં મેં પગ મૂક્યો ત્યારથી મારી આંખોમાંથી ઉપદેશકો આવવા લાગ્યા. કોઈ મારા ભોગના વખાણ કરતા અને જીવનભર આવો જ ભોગ આપતા રહેવાનું સમજાવતા, કોઈ મને જોઈ નિસાસા નાખતા અને કહેતા કે ‘આ તમારા અભ્યાસનો સમય છે. નાહક શા માટે આખી જીંદગી ધૂળમાં મેળવો છો !’ આ ભાઈઓ ત્યારે સાલગતા હતા કે લડત ન હોય તોયે હું આવું જ કામ કરવાનો છું ત્યારે તો ખૂબ દુઃખી થઈ મને સમજાવતા અને અભ્યાસ કરવા લલચાવતા. કોઈ વળી મને પોતાની સાથે પોતાની સરકારમાં કામ કરવા ખેંચતા અને મારી કાંઈ જરૂરીઆત હોય તો પૂરી કરવાની ઇચ્છા બતાવતા. આ રીતે ચારે બાજુ મને ખેંચવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા.

માગ મનની નિયતિ પામુ કામકાંડાળ હતી મારી આખ સામે અને પ્રમ ના માણુમે એક દત્તા, અને નિયતિ અબ્યાસીએ એક દત્તા પુસ્તકોના તો દગલા ખડાયા દત્તા આમાં મારે શુ પમદ કુટુ ? આદતના બધા લગોમા માત્રુ ગ્યાન કયા ? કયા ખગ મને આપુ કોના “તમારો માગ નહી કરી હો, ગમે ત્યા જાવા નાખરો એમા નહિ કાવો, કાલ એક નિયતિ પોતાનો બનાવી હ્યા અને એમા નિશ્ચાત થઈ જાઓ” આતુ કાના મારી પામે તો પોતાનો મનપસંદ નિયતિ જ ગળુ ક ના અને હુ એ પમુ જોતો કે તેઓના જીવનમા પણ અસ્થિતિના પાત્ર નહોતો.

એ સામગ્રી ધણા નિયો, ધણા નિયારા, ધગી મૂચનાઓ અને ધણી લાગ્યો મારી સામે આવી પનાયી હુ મૂંઝાયો માત્રુ જોય કાલ નરમ થતા માંકયુ આત્મા લગી મારી જાત તરફ મને સંતોષ હતો “હુ દેશને માટે મરી શકુ એમ હુ” એ એ નિયાગથી હુ મસ્ત રહેતો હવે મારા મનમા સરાસ ઉભો કે ‘લગનમા તો હીકે પણ પગી શુ ખીસ ? આ વિચારે મને ગલગતી મૂંઝો હુ મારા મનને મનાવુ કે “આત્મા તો લગનના જ નિયતિ કર, પગી ને થવાનું હશે તે થઈ જશે” પણ મન એવું બોલુ નવાનું કે આમ માની જાય મને માઈ ન સૂચુ એટલે જવાની પેડે હુ પણ વાયવા મડી પયો કાલક અંગે લાગાનો અબ્યાસ પમુ વધાર્યો આખી સજા ખતમ થતા મારી ઉધુ થાઈને એ જ કામ કયા કયું ? હુ પણ નવું સમજ્યો પમુ માગ મનને નિર્ગત ન થઈ મે જોયુ કે મારામાંથી આત્મવિશ્વાસ ઓઠો થતો જા. હી માત્રુ તેજ દેખાતુ જા. હી

જીને મહત્ત્વનો ફેફાર મારામા એ થતો કે મને સૈનિકોના અને નાના નાગ આગોતોનો નિકટ પરિચય થતા કેમકે તરફ

થઈ, બંધખોલી, ફંડખેડી, ખડખેડી, ગુણીકપડાં વગેરે મળ્યાં ત્યાં સુધી તો ખાસ વિચારો ન આવ્યા, પણ જ્યારે માગ સાથીઓને માર પડ્યો, ઉપવાસો થયા અને ધાનકી જોડરે કેર વર્તાવવા માંડ્યો ત્યારે મારા મનમા મંથન શરૂ થયું. ત્યાં બેઠાં બેઠાં મેં લડતનો રંગ પારખી લીધો હતો. મેં અનિષ્ટમાં અનિષ્ટ પરિણામની તૈયારી કરવા માંડી હતી. મનના એક ખૂણામાંથી જીવતરનો લોભ ગણગણી ઉઠેનો “આવા નજીવા કારણે દેહનો ભોગ આપવો એ યોગ્ય નથી, જીવનો રહે. ધણું કરી શકીશ.” બળવાન અંતરાત્મા જવાબ આપતો “નજીવો કે સજીવો પ્રસંગ નક્કી કરનાર તું કાણુ? પ્રાણ કાઢી દેવાનું ટાણું આવ્યું છે ત્યારે બહાના કાઢે છે ! આજે જીવીશ ને કાલે મરી જઈશ તો ?” મારી સામે જીવનની બંધી અભિલાષાઓ આવી. મોટા માણસ થવાની મહત્વાકાંક્ષા આવી. લાખખો માણસો ઉપર શાસન ચલાવવાની રાજવૃત્તિ આવી, પણ મેં બંધી વૃત્તિઓને ધકકલી દીધી. એ રીતે મોટા માણસ નથી થવું. મરવાને પ્રસંગે જીવતર સાચવી જીવવાને પ્રસંગે નથી મરવું.

સામાન્ય રીતે હું ઓછાબોલો હતો પરંતુ મારા જીવનમાં ગંભીર બનવાના પ્રસંગો બહુ ઓછા આવ્યા હતા. જોલની એકાંત કાટડીમાં દિવસો પસાર થવા લાગ્યા તેમ તેમ ન કળાય એવી ગંભીરતા મારામા આવવા લાગી. મને ઉપવાસની ટેવ નહોતી એટલે ચોથા ઉપવાસે તો મારા શરીરમાં ચેતન જ ન રહ્યું હોય એવું લાગવા માંડ્યું. મન મજબૂત હતું. મારી ધારણા કરતાં એ મન વધુ બળવાન નીકળ્યું. અંદરથી સમાધાનનો કે પાછળ હઠવાનો સૂર નીકળતો જ નહોતો એ ચોથા ઉપવાસની રાત ! આંખમાંથી ઊંધ લૂટાઈ ગઈ હતી શરીર શિથિલ થઈને પડ્યું હતું. ક્યારેક થગની બેડીઓ ખખડી જતી હતી. ક્યારેક બહારથી સત્રીનો અવાજ

કોઈ ભૂતાનળના જેવો બેઠગ આવતો હતો માગ ચિત્તપ્રેશમાં એક સામટા વણા વિચારા ઉભરાતા હતા.

મે સાબળ્યુ હતું કે બીજો ત્રિમે અમારી દામ્તરી તપાસ ચલાવી છે અમારા શરીર કુપ્રાને યોગ્ય છે કે નહિ તેના ફેસનો આપનાનો છે અને ત્યાં પગી જેલની મૌથી ભનાન સમનો અમને લાલ મગવાનો છે એ કુકાના વિચાર હું ગભીર બ થો હતો, એ સજા ખમી લીધા પગી હું જીવિગ કે કેમ એ રામ પણ મનમાં જાગી હતી પરંતુ મારા એ રનાજમાં પણ દુર્ગમરી નહોતી મને વિચારો હતો બીજા આવના હતા માગ સાથીઓને હું સભારતો હતો એમાંથી કોણ ક્યા સુધી ખમી ગમશે તે વિચારતો હતો મારી બાજુની કોટડીમાં પુગયેના નાનકડા પ્રકુલ્લને યાદ રતો હતો અને એ વિચાર પ્રેશમાં આગળ વધતા વધતા સત્યાગ્રહની મીમાંમાં ગ્વા પણ લાગી જતો હતો મને ત્રિસા-અદ્વિમાના વિચારો પણ ત્યાં આવતા હતા અમે માર ખાઈને કે ઉપવાસ કરીને તમ્મ તમ્મ મોતે મરી જઈએ એથી આ સત્તતતને કરી દાની પહેલેએ ખરી ? એ વિચાર મને વારવા આવતો હતો અદિસા શુ, પ્રેમ શુ, હ યપનગે શ, એ બુ મને યાદ આવવા લાગ્યુ ગાંધીજીના ભાષણો અને લેખોમાં આ શબ્દો વાચ્યા હતા લગ્નના વાનાવણમાં આ શબ્દો ઝીંચ્યા હતા અને મે પચાવ્યા નહોતા તો યે બીજાને ઝીંચાવ્યા હતા એ શબ્દો કોઈ ગૃહ તત્ત્વની જેમ અર્ધા રાત્રે મારી સામે આવીને ઉભા રહ્યા.

જેવના રનાજે ઝકા પાતા હતા તેથી જાણે નિત્ય નાત્રી પણ વ્રુજ જતી હતી એકના ઝકાતો ગ્યુપગ હનામાં ગાજી રહ્યો ત્યાં સુધી તો હું બરામર જાગતો હતો આ વિચારો મને સનાની રહ્યા હતા મારે ક્યૂન પ્રલુ જોઈએ કે બહુ બહુ ચિત્તન પ્રવા

છતાં એ શબ્દને, એના અર્થને કે મર્મને હું ન સમજી શક્યો. એક વસ્તુ સમજ્યો કે આ યુદ્ધ છે અને હું સિપાલી છું. મારે ખપી જવું જોઈએ. મને એ વિચાર પણ આવ્યો કે આ યુદ્ધ દિસક હોય તો હું એમાં ઝૂકાવું કે નહિ ! આ વિચાર ઉગતાંની સાથે જ મારું મન હસી ગયું. એ પ્રશ્ન જ મને ઉદ્યો. તેની નવાઈ થવા લાગી. હિંસા કે અહિંસા મારા મનમાં હતી જ નહિ. બાવના હતી, મરવાની તમન્ના હતી, ભારતમાતા દુ ખી છે એમ સમજ્યો. હતો અને એને મુક્ત કરવાની તિવ્રતમ ઇચ્છા હતી.

ગતના બે વાગે મારી આંખ સહેજ ધેરાવા લાગી. મેં પડખું ફરી ઉંઘવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને વિચારેને દૂર કર્યો. પણ મારી પાપણો જરીકે જંપ લ્યે ત્યાં તો બાલુની ઝોરડીમાંથી એક ધીમે અવાજ આવ્યો. ‘જયંત !’ હું ચમક્યો. એ અવાજ બાલુની ઝોરડીમાંથી જ આવ્યો હતો અને પ્રજુલ્લનો હતો એમ હું ખીજી ક્ષણે જ સમજી ગયો હતો. પણ પહેલી ક્ષણે એ અવાજ મને અદ્ભૂત લાગ્યો. હું એથી ચમક્યો હતો પણ ડરો નહોતો. સાથે જ ટોટડીની બહાર ઉભરાતી નિરવતામાંથી એ સાદ આવ્યો હોય એવું મને લાગ્યું.

પ્રજુલ્લનો અવાજ ઓળખતાં જ એક સામટા ધણા વિચારો મગજમાંથી પસાર થઈ ગયા. મેં તુરત હોંકારો દીધો અને પથારીમાંથી ખસીને બારણા પાસે આવ્યો.

‘તું જાગે છે ?’ પ્રજુલ્લે પ્રશ્ન કર્યો.

‘કેમ ? હા.’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘મને પણ આજ ઉઘ નથી આવતી.’

‘કેમ ડર લાગે છે ? ઉપવાસ ’ હું આગળ ખેલના જતો
હતો ત્યાં એ ખેતી ઉધે.

‘ના, ના પણ ધણા કશા વિચારો આવે છે’

‘શાના ?

‘આવતી કાને આપણો દેમનો થવાનો છે ને !

‘તું એમથી બચી જરો’

‘એ જ વિચારે હવે નથી આવતી’

એણે ?’ મારાથી જોઈએ તે કરતા મોટેથી ખેતી જવાયું

‘તમે જગો, બોગડગો અને હું ગહી જઈશ’

આ શબ્દો મનમાં અથડાતા જ હું મનમાં મની ગયો.
શબ્દો ઉચ્ચારનાર પ્રકૃતિ નાનું કામગી મો જોવાની મને નિન
જઈ થઈ આવી

‘પ્રકૃતિ ! અત્યંત લાગણીભર્યા અવાજો માગથી ખેતી
જવાયું

મને નાનો શા માટે ગણે છે ?

‘એ કદા આપણા હાથમાં છે ? તું હવે મુખ ન

‘સુધ તો જઈશ પણ હું તમારા સાથે રહી ગયું એવો કાંઈ
ઉપાય મળે છે ?

હું જવાન આપના જઈ ત્યાં સત્રીના બૂમનો ખખડાટ
સભાગારો હું તુલત જ પથારીમાં આવતો મહો સત્રીના જતા
સુત્રીની એ દમ્બેક મિનિટ માં મનમાં પ્રકૃતિ રમી રહ્યો મને

પ્રશ્નો ઉઠ્યા. એ અહિસા, પ્રેમ અને હૃદયપલટામાં શું સમજતો હશે ? એ કંઈ પ્રેરાણુથી આવ્યો હશે ? એને આમાં શો રસ આવતો હશે ? મને એક જ જવાબ સૂઝ્યો. જે જવાબ મારા જીવનને દોરી રહ્યો હતો. આમાં મજા આવે છે. આથી જીવનમાં કંઈક સ્વાદ લાગે છે.

સંત્રી દૂર ગયા પછી મેં પ્રજુલ્લને ધીમે સાદ કર્યો. એ તૈયાર જ હતો. મારે ખીજી કશી વાત કરવાની જ નહોતી. ખીજે દિવસે મને-અમને જે બક્ષીસ મળવાની હતી તે એને નહોતી મળવાની એટલે આશ્વાસન જ આપવાનું હતું. પ્રેમ અને મમતાથી મેં એને આશ્વાસન આપ્યું અને મારા સ્વભાવની વિરૂદ્ધ જાંઘને મેં એને કહ્યું કે ‘લવિષ્યમા આવા વાણા થે પ્રસગો આવશે.’

પ્રજુલ્લ તો શાંત થયો. પણ હું શાંત ન થઈ શક્યો. સવારોસવાર મુઠી મને આ વિચારો આવ્યા કર્યા. મને મારી તાકાતનું લાન હતું અને હું એ માટે મગરૂર હતો પણ પ્રજુલ્લ મને મારા કરતા વધુ બળવાન લાગ્યો સાથે જ મને એ વિચારો પણ આવવા લાગ્યા કે આ પ્રજુલ્લના જીવનમાં પણ હવે મથન જાગશે અને એની તમામ ભાવનાઓએ બુદ્ધિની કસોટીએ ચડવું પડશે. મને બુદ્ધિ પ્રત્યે આકર્ષણ હતું અને ભાવના અને બુદ્ધિનો મુયોગ હોવો જોઈએ એમ હું માનતો અને સમજતો થયો હતો પણ પ્રજુલ્લ માટેની કલ્પના કરતાં જ મને એ ચિત્ર ન ગમ્યું. પ્રજુલ્લ સદાએ આવો ભાવનાભૂતિ જ રહે એવું મારા મનમાં થવા લાગ્યું.

સવાર પડી. અમને ચોરડીમાંથી બહાર કાઢ્યા ત્યારે મેં પ્રજુલ્લને જોયો. એ કેટલો નાબુક અને નાનો હતો ? અને છતાં એ કેટલો મહાન હતો ? અમે બંનેએ એક ખીજ તરફ જોઈને

સ્મિત ક્યું એના સ્મિતમા ગઈ ગતની વ્યથા હતી તે તુરન
બેઠ સક્યો.

મને બધા નાનો ગણતા હતા અને મારા પ્રયે મમતથી
બેઠા હતા એ મમત ધગીનાર તો મારી અતિથય કાળજી
રાખવામા પરિણમતુ અને મને ત્રાસ આપતુ મને થયુ કે મારાથી
યે નાના આ પ્રકુલને મોટાએનો કેવો નામ થનો હો ?

સનારે અને બહાર નીકળ્યા કે ડાનમા નવા અમાચારો
અથકાવા હાથ્યા ત્રાસ વધતો જતો હતો હાલ ઉચ્ચ લેલી
જતી હતી અમારે મધા યે હવે બધી તૈયારી કરી લેનાની છે
એવુ સ્પષ્ટપણે અમે સમજ્યા સોના મો ઉપર ગભીરતા હતી
કોઈ હસતું હતું પણ એ હાથ્ય ગાબીયું કરતા યે વધુ પ્રશ્ન અને
ભય હતું પદર વીંચ મિનિટમા પ્રાત મ્મનો વિધિ પૂરા થયો
અને અમે ઝોગીમા પુરાના ઝોરડીમા ગયા પછી બીજે
વિચાર જ નાનો નહોતો મગનાતુ હતુ રીયાઈ રીયાઈને છતા
મૂંગે અો પ્રસન્ન મુખે મરવાતુ હતુ મોતનો આચકો જગમ્મ
હતો આખી ચિત્તવૃષ્ટિ ખળબળી જાય અને ખૂંચે ખાચે પણ
નમજાઈઓ પડી રોય તે જંગી ઉડુ એવુ હતું પણ મારુ મન
મારી સાથે રહ્યું મે રહ્યું તેમ જીવતરનો નોભ
જ મના પાંદલા જ મૃત્યુ પાન્યો.

મોતની એ કરપનાની અજબ મીઠાસ હતી જુન સ'નાતુ હતું
પણ ના ભય કેયે ? હ એ દિવસો યાદ કરી આજે પણ હજાઈ
હુ મને અમીમ્માગીમા મૂંડા મોટું કાનો આભાર માનુ ?
એમાથી પણ ઉતારનારને તો હુ નિજાનનો નથી માણે મને એ
શક્તિ આપી હશે ? મા ! આયામ શિશકે ? લક્ષ્મના ગંગે ? બાપુની
તપશ્ચાએ ? પરમાત્માએ ? મારા પાડાશી પ્રકુલે ? કે મારામા એ

હશે જ ? ગમે તેમ હોય પણ મારા આ નાનકડા જીવનનો એ મોટો ખનાવ છે.

૭

પણ ત્યાં મરવાનું ન આવ્યું. વીર અમૃતલાલના આપભોગે સૌને બચાવી લીધા. એ એકાંત કોટડીએ મારા જીવનનો માર્ગ પણ નક્કી કરી દીધો. હું સમજ્યો કે દુનિયામાં એવું એક પણ સ્થાન નથી, એક પણ સસ્થા કે પ્રવૃત્તિ નથી, એક પણ જીવતું મનુષ્ય નથી જે સર્વાંશે નિર્મળ હોય. એટલે ગાંધેલ ખતીને તો ક્યાંય નહિ રહી - શકાય. જાહેરજીવનમાં પણ નહિ, ગાંધીજીના આશ્રમમાં પણ નહિ, અને પ્રભુજીના મંદિરમાં પણ નહિ. આપણી જાતને જ યરાયર રાખવી જોઈએ. એ યરાયર હશે તો બાકીનું બધું ઠીક થઈ રહેશે.

એ દિવસોના વાતાવરણ ઉપરથી હું એક વાત સમજ્યો હતો કે સ્વરાજ મળતાં કુધી આમ ને આમ લડવાનું અને જોલમાં જવાનું નહિ આવે. કંઈક સમાધાન થશે, સત્યાગ્રહ સંકેતારો અને ફરીને રાષ્ટ્રયુદ્ધના સિપાહીઓએ દેશને તૈયાર કરવાના કામમાં લાગી જવું પડશે મારે સમજવું જોઈએ. વાચવું જોઈએ, જીવનમાર્ગ નક્કી કરી લેવો જોઈએ એ બધું મેં ખૂબ ખૂબ સાંભળ્યું હતું. મને એ વિચારો વધુ શાંતિપૂર્વક આવવા લાગ્યા. છેલ્લા ખનાવોએ મારા મનની કેટલીક દિશાઓ ઉઘાડી નાખી હતી. જીવનનું અંતિમ નિશાન શું હોઈ શકે તે હું જરાતરા સમજ્યો હતો. ત્યાં બેઠા એક વખત મેં મારા આખા જીવનને તપાસી લીધું. મારા વ્યાયામ શિક્ષકે મને ઘડવામાં મોટો ફાળો આપ્યો હતો પરંતુ એ લડતમાંથી ખસી ગયા હતા. મને એમના પ્રત્યે આદરભાવ હતો પણ એમનું લડતમાંથી ખસી જવાનું મને યોગ્ય નહોતું લાગ્યું. આજના મારા મંથનમાં

હું એમનો ઉપયોગ લઈ શકું એમ નહોતું, અને ભાવી જીવન વિશે નિર્ણયો મગામા પણ એમનો ઉપયોગ નહોતો. એમણે મને આપેલું જીવનમૂલ્ય ફરી ફરીને મારા મન સમક્ષ આપવા લાગ્યું. 'નિર્મળોત્તી ગંગાના ભાવે ચિત્તને શાંતિ ન આપી મને એ અધૂર લાગવા માડતું મને ખગર પણ ન પડી કે હું કાંતી ગંગા માટે અહીં આપ્યો છું મારા દિવસો અંક જામણ થવા લાગી. જીવનનો ધ્યાનમન 'નિર્મળોત્તી ગંગા નદિ, એમ મને યત્ન લાગ્યું પણ ત્યારે શું ? મનમાં અગ્રહ તો કંઈક પડ્યું હતું હું એ અનુભવનો પગ હતો એ અનુભવના પગિણામે જ આ સૂત્રી સનો નહોતો, પરંતુ ધણા દિવસો સુધી અત ના અનુભવને યોગ્ય શબ્દો ન મળ્યા.

નિયામ મુજબ એ દિવસ મને ગણ્યાયુ કે જીવનનો સાગમા સારો અને માયામા સાચો ઉપયોગ 'નિર્મળોત્તી ગંગા' નદિ પણ નિર્મળોત્તી નદીઓની મેવા ગંગા આપણાથી થાય કે ન થાય મના તો થઈ જ રહે આખના અમીથી, જીવની મીઠાથી, કુદરતની સદાનુભૂતિથી, અને દાઘપગની મહંતતથી ગમે તેવી સિંચનિમા પણ મવા તો થઈ શકે જીવનની ડેરી ધડીએ પણ જે આપણામા ભાન હાય તો શાંતિથી મગવાનો પાલ દાકને નીખતી શ્રદ્ધાએ મા જે મારેક જની રહે અને તમા કન્વા જતા આપણી ઉચ્ચતા અને શ્રેતા આપણે અભિમાનમા પાગલ મનાવી મૂકે સેવામા તો નામ વચ્ચે વિનાનમ જન્મા વિના માને જ નહિ.

નવા મારે મારે કેલ પ્રગતિ પણ કેવી એ મવાત મારી સામે આપ્યો કેમકે પ્રગતિએ નજર સામે આવી ગઈ અને જીવનના દુઃખો દેખાયા સામાનિક આર્થિક ગતિશીલ અને આગળ વધીને મૂંઝે તો ધર્મિક પણ આમા ક્યા દુખનું

નિવારણ કરવા મારી જાતનો ઉપયોગ કરવો? મને સ્પષ્ટ ઉત્તર એક જ મળ્યો કે “જે ઘડીએ જેની વધારેમાં વધારે જરૂર હોય તે અને જેના એકના નિકાલથી ઘણાનો નિકાલ આપોઆપ થઈ જતો હોય તે.” હું ત્યારે એટલું તો સમજી ગયો હતો કે દેશનું મોટામા મોટું દુઃખ ગંજકીય પરાધિનતા છે. એ જ્યાં સુધી દૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી બીજા દુઃખો દૂર કરવા મુશ્કેલ છે. આ દુઃખ દૂર કરવા માટે નાનપણથી મગજમાં ધૂમતી યુવકસેનાની કલ્પના તાજી થઈ. સેવાદળમાં જે તાલીમ લીધી હતી એ પણ મદદગાર થઈ. આ બધું વિચારતા હું મારી મર્યાદા સમજી ગયો હતો. પ્રખર ગજપ્રકરણી પુરુષ થવાનું, ગજનું મારામાં નહોતું. એવી ઇચ્છા પણ નહોતી. મારા વિચાર માત્રથી, સંકલ્પ માત્રથી કોઈનાં જીવન પલટાઈ જાય એવું કોઈ યોગતત્ત્વ પણ મારામાં નહોતું, નેમ મોટા મોટા ઉદ્યોગો ઉભા કરવાનું સામર્થ્ય કે આવડત પણ મારામાં નહોતાં. યુવકસેના-કુમારસેના એ મારી જીવનપ્રવૃત્તિ એમ નક્કી થવા માડ્યું.

પણ વિચારમાત્રથી યુવકસેનાઓ ઉભી ન થાય એ હું સમજતો હતો. એ માટે મારે શુ શુ જાણવું અને શી શી તૈયારીઓ કરવી એ વિચારવા લાગ્યો. પણ મેં જોયું કે એમા કશું નક્કી કરી શકાય એવું હતું જ નહિ. ‘શક્તિઆશ્રમો’ની સ્થાપનાનો ખ્યાલ આવ્યો હતો પણ એ તો એક સાધન હતું, એવા અનેક સાધનો હોય તો જ આ કામ પાર પડી શકે એવું લાગ્યું. જ્યાં યુવકોના મેળા જામતા હોય એ સ્થળો હું વિચારવા લાગ્યો. આ વિચારે તો મારા મનમાં દુઃખ ઉભું કર્યું. યુવકોના મેળા તો હોટેલમાં, પાનવાળાની દુકાને અને સિનેમા-નાટકની ટીકીટ બારી પાસે દેખાયા. કેટલાકને પંદર-વીસ કે પચ્ચીસ રૂપીઆની નોકરી

માટે બા જો બાગ્ગે ભગ્નતા જોયા અને કેટલાંખે દુનિયામાં પોતા
સિનાય કોઈ વસ્તુ જ નથી એવા ખ્યાલમાં જેવ તમાશા મરતા
જોયા આ વેળાઈ જતી શક્તિને કેમ રોમ્બી ? આ નાયગરાના
મહાધારમાંથી રિત્ત કેમ ઉભી મરવી એ હું વિચારવા લાગ્યો.
કશુ હાથ ન લાગ્યુ પણ એમ્લુ નક્કી મરી શક્યો ? 'શમ્નિઆશ્રમ થી
એની શગ્ગાત કેરુ અને એમાંથી જ ધીમે ધીમે વધાર ગોધી રામગે

મોથી પહેલુ તો મે એ વિચાર્યું જુવાનની જે આ શમ્નિ
મારી નપતામાં દોષ તે હ બનુ-મનના પ્રયત્ન મરુ અને મારા
સગવી બીજાઓને રશુ દેશમાં પ્રાપ્તી મન્ય ઉભુ થનુ જ નેમ્લે
એ વિશે માગ મનમાં શકા નકાતી ગાજુ-માપી યુદ્ધ શરૂ થાય
ત્યારે તમામ ધધાના ગાણસો એમાં પડે, પણ ત્યારે ગાતિ હોય
અથવા યુદ્ધ રાષ્ટ્ર-માપી ન હોય ત્યારે આ એના તો ખપમાં
આવે જ આ યુવકો એ જ દેશના લો શિશુ અને યુવકો એ જ
દેશના યુદ્ધનૈનિકો

આ રીતે મારી પ્રગતિ, મારુ ધ્યેય સમગ્ર મીકારીને હ
જેલમાંથી છટ્યો વીસ વિમ બકાર ગ્હી દોર નાની સમ
લાખે પાછો આવી ગયો છુ આ વખતે નના ગ્ગો જોયા ત્રણ
મહિનાની મોકુફી, વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ એ મધુ મે જેલમાં
સાબરુ મે માર મારે નકા મરેના ધ્યેય અનુસાર તો યુદ્ધ એ
એક જ માર્ગ હતો લડત પાછી જેથી લેનામે' એવી વાતો
સાબળનો ત્યાર મો ખૂમ ફુખ થનુ દેશની આમ જાળના
એની રે સાચવવા થોડા હજાર માણસો મડી મરે તો ની મોગી
વિસ્તાર છે ? વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શ થયો ત્યારે મને નિત થઈ
પણ જેલમાં મેટના બીજા ભાઈઓની નિગરાનો પાગ હોતો.
દરેક પ્રયત્ને લાલાલાભનું ત્રાજુ લાખે ખેસનાગ વાલ્મિયાશાહી

હિસાબ કરનાર લોકોને આ શક્તિનો હાસ થાય છે એમ લાગ્યું. હું તો બિનિદાનનો મહિમા સમજ્યો હતો. શહીદોનું ખૂન નિષ્કળ નથી જતું એવો મને વિશ્વાસ હતો; જીવે છે એ જ કામ કરે છે, એ જ કાયદો કરે છે એમ હું નહોતો માનતો. ધણીવાર તો મરવાથી જ વધુ થઈ શકે છે. આ ઉપરાંત પણ હું એમ માનતો હતો કે એક દીવો બળતો હશે તો એમાંથી હજાર દીવા પ્રગટશે, એક માણસ જાગતો હશે તો હજાર માણસને જાગાડશે.

મારી આવી માન્યતાઓને લઈ મને ડાહ્યા માણસોની શિખા-મણો ગળે નથી ઉતરી. બે શિખામણો હમેશ મારા સામે આવી છે એક અભ્યાસની અને બીજી લગ્નની. પહેલી શિખામણ મેં માન્ય રાખી છે અને માગથી આજની સ્થિતિમાં શક્ય એટલો અભ્યાસ મેં કરવા માડ્યો છે હું એની ગંભીરતા પણ સમજ્યો છું. મારા દેશના હું બિા દર કરવામાં જે જે પ્રકારની શક્તિઓ મેળવવી જોઈએ તે હું ન મેળવું એવો મૂર્ખ નથી પણ મને અભ્યાસની સલાહ આપનારાઓને મારા વર્તનથી સંતોષ નથી. તેઓ તો રીતસરનો-કાલેજનો અભ્યાસ સૂચવે છે તેઓ એના માટે કારણો પણ આપે છે. પણ મારી જેવી તેવી બુદ્ધિથી હું એમના કારણોમાં જે મૂખ્ય કારણ છે તે સમજી ગયો છું. તેઓ મને સલામત થવાને પ્રેરી રહ્યા છે. પણ એ વસ્તુ તો મારાથી બની શકવાની જ નથી. સલામતીને ખાતર હું અભ્યાસ કરું જ નહિ. અભ્યાસ તો શું, હવે એવું કશું જ નથી જે હું દેશના વિચારની કસોટીએ ન ચડાવું. મારા વિચાર-વર્તનની મેં એક જ કસોટી રાખી છે કે આથી મારા દેશને હું મુક્તિના માર્ગે એક તસુ પણ લઈ જઈ શકીશ? મને આજ સુધી તો એવું નથી લાગ્યું કે કાલેજની તાલિમ નહિ લેવાથી હું

મારા દેશને હાની કરીશ અથવા એ છે ઉપયોગી થઈ જશે
મને એવું લાગે છે તે વિષે હું એક ઘડી પણ બીજું કંઈ કંઈ
હિંમત હિંમત રહે, પણ એ વિચારની અત્યાર તો મને કંઈપણ
નથી આવતી

બીજી શિખામણ લખતી એ તો અતિ ગંભીર મુદ્દાઓ
આવે છે મેં આ વિષે જે માંડ સામગ્રી છે તે બધું જો વિચારના
ખેતર તો હું મૂકાઈ જ જાય અને એમ થાય છે કે આ વિષે
સલાહ આપવાની જ બધ થાય તો કેવું સારું ? કાલે મોટા
લાગતી મનાઈને અતે એમ જ કહેવામાં આવે છે કે તમારી શક્તિ
અશક્તિ અને ચિત્તવૃત્તિઓ પરિશોધન કરજો જે કે આમ કહેવાની
પાઠ્ય તો એમ જ હોય છે કે 'એવું પરિશોધન કરી ચૂકેના અમે
તમને ખીએ છીએ કે ગાડા ન થાએ અને છાનામાના પડી જાયે'
પરંતુ એ સલાહ પણ માટે ગમે નથી ઉતરી મને તો એમ થાય છે કે
એ વિષે મને આજે બધું જાણવામાં શા માટે આવે છે ? એ
જે મારા જ ચિત્તની વાત છે તો હું વહેલો મોટો સમજી જઈશ
ગમે તેમ હોય, એ બધા શુભ હેતુથી સલાહ આપે છે એમાં મને
શંકા નથી પણ માન સચન કરીને દૂર રહેતા હોય તો મારું
અમાગ જેવા માર મૈનિકાના જીવનની તમામ જવાબદારી એમને
માથે જ છે અને અમે સાવ મૂખ છીએ એવું ન માની જેમે તો
ધણુ થયું

ચાલો, મારું કહેવાનું મેં પૂરું થયું ભવિષ્યમાં હું શું
કરીશ એ મેં ખી દીધું છે શી ગતિ કરીશ એ મારા
દેશ મારા મનમાં ઘોળાયા છે છે પણ એનો જવાબ મને
મળી જ રહેશે મારા માતાપિતા સાથે હું નહિ રહી શકું
એમની મેવા નહિ કરી શકું એ વિચારનું મને સારું દુખ થાય

છે, પણ અને વસ્તુ બની શકે એમ નથી અને મારા માતાપિતા કરતા દેશને મારી વધારે જરૂર છે એમ હું સમજી શક્યો છું.

આ સમય અને લડનમાં જેટલી સજ્જઓ આવે તેટલી અધી સજ્જ યુવકસેનાના વિચારોમાં અને તૈયારીમાં—એ માટેની મારી લાયકાત કેળવવામાં હું ગાળવાનો છું. જેલ સિવાય અભ્યાસનો સમય મારે માટે દુર્લભ છે, અભ્યાસ માટે હું દેશની સેવાને એક ઘડી પણ ખોટી કરી શકું એમ નથી. દેશની સ્થિતિ જોતાં મારામાં જેટલું હોય-લલે ગોઠું હોય-તેટલું આપી દેવું જોઈએ એમ હું માનું છું. જીતેન્નની માફક અત્યાગે તો હું એમ કહી શકું કે “કંઈ નહિ તો ચે સ્વરાજ-મદિરના પાયામાં હું પૂરાઈ શકું તો મને સતોષ છે.”

અહિંસાનું રહસ્ય

એનું નાન લેમેક્ષ છેલ્લા ચાગ નરન થયા અમે એને
 પિઠાનના હતા એની રાત, ગજીગ અને પ્રાર્થનામન મુખમુદા
 અમને પ્રેમમૂર્તિ હતા એાં ધમપુત્રની યા આપતી હતી ઉચુ,
 ખ નન અને પ્રવડ સંગીત, મુખ ઉપ ની મૌમ્યનાને લા પ્રભુના
 અનુચર જેવું લાગતું હતું એ બાદ એાલુ જ જોનાતા જોતરા
 તરફ એમને જગ મગજો પથ્ય હતા મોની મડળાની વચ્ચે જેમ
 વાની પથ્ય એમની આદ્ય નરોની મો લાગે તેઓ વિનાને
 અદેવી મો સદ / ઉચુ રાખીને જેમના આખો ઘરો ભાગે નમેવી
 જ રેવી લેનારને એ ખુલાના મદા જેવા જ લાગતા હતા

એમની ઉમર પાત્રીસ વર્ષની હતી છેનાં ચાર વત્સના,
 છાત્રીના અને જેલના સહવાસની અમે જાણી શક્યા હતા કે એ
 પાત્રીસ વર્ષા જકુ સ તપરો નથી વહી ગયા અમારા પ્રમાણમા
 તો એ જીવનમા કેટલાક ચમત્કારિક બતાવેા મની ગયા હતા અમે
 ધણાખરા જીવાનો જ્યારે એક ખીજના આન જીવનની વાતો
 સાલગતા, ત્યારે અમને જ્ આશ્ચર્ય નહોતું થતું અમે એક જ પ્રકારના
 મામાપને ત્યા જ મેતા, એ જ વાતાવણ્ય વચ્ચે ઉરેના, લગભગ
 એ જ પ્રકારે સમ્મારોથી ધડાયેલા હતા, એટલે જીવનના પ્રસંગોમા
 વિવિધતા હતી, પણ તત્તન અમે ગ્રેજ જેના જ હતા લેમેક્ષના
 જીવનની જે જે ચાગ વાતો અમે જાણતા હતા, એ વાતોએ જ

એમના સમગ્ર જીવન વિષે જાણવાની અમારામાં હજાસા પેદા કરી હતી એકદા થપેલા સૈનિકામાંથી ધણપરા પોતાની જીવનકથા થોડાક સંકોચ સાથે પણ જટિલ કહી દેતા હતા. જેસેફને હા પડાવતા અમને બહુ મુસીબત પડી. અમારી માગણીની સામે એમની એક દલીલ વારંવાર આવતી હતી, 'એથી આત્મપ્રશંસા થઈ જાય અને મન હલકું બને' અમે એમની આ દલીલનો જવાબ આપતા, પણ એ એમને ગળે ઉતરતો નહિ અતે અમારા પ્રેમને વશ થઈને જ એમણે પોતાની કથા કહેવાનું સ્વીકાર્યું.

અમારે ત્યાં નિયમ થઈ ગયો હતો, કે જેલની બેરેક બંધ થાય એટલે હૃદયની બેરેક ઉઘાડવી, અને અંદર જે જે પડ્યું હોય તે સૈનિકમિત્રોને બતાવવું, એ બતાવવામાં એક વસ્તુ પ્રધાન રહેવી જોઈએ, અને તે એ કે જીવનમાં એવાં ક્યાં તત્વો પડ્યાં હતાં, જે સમગ્ર જીવનને લડતમાં ખેંચી લાવ્યાં? આ દૃષ્ટિએ જ અત્યાર સુધી જીતેન્દે, નિર્મળભાઈએ, પ્રવીણકુમારે, વ્રજભોહને અને જ્યતે પોતાની કથા કહી હતી, અને બીજા મિત્રો પોતાની કથા કહેવાના હતા.

જેસેફની આબુબાલુ અમે વીટળાઈને બેઠા, એટલે એ ખૂબ ગંભીર બની ગયા. થોડીક ઠણે અપાર શાંતિમાં એમણે પસાર કરી. અમે એમના મોં સામું જ ટાપી રહ્યા હતા. નમેલી પાપણો જોઈને અમે સમજ્યા, કે એમણે જગન્નિયંતાને યાદ કરી લીધા.

'મારી કથા તમારી કથાઓ કરતાં જુદી છે.' ધીરગંભીર વાણીમાં એમણે શરૂ કર્યું. 'તમને કોઈને ખ્યાલ નહિ હોય કે લગભગ આજ સુધીની જીંદગી મેં મિત્રવિહોણી જ ગાળી છે. કોણ જાણે કેમ, મને કોઈ દિવસ કોઈની મૈત્રી ગમી જ નથી,

એટલું જ નહિ પણ મેં કોઈની પામેથી માગી જીવનના
 હિત માગી માગવાનું માન્યું નથી કે ગ્રેમ્સ પશુ સીની નથી
 પાળના મદામચનોને પણ મેં ૧ વર્ષના જ સમાવી દીધા છે
 કોઈની પામે મેં કોઈ વિષ સાવનની આશા ગળી નથી મને
 એ ગળ્યું જ નથી મને એમાં હમેશા નવગાંઠ લાગી છે જીવનના
 આપના અનુભવ ઉપરથી મને જણાયું છે કે માણસને પોતાના
 હિત માગવાનું કે મુક્તિ દેવે ગુનાનું ધ્યાન મળતું હોય,
 તો એ ન લેતું લેઈએ એવું ધ્યાન મળ્યા પછી જીવન
 મનુષ્યિત અને લેમ વગરનું બની જાય કે સડો જ્યાં
 સામે આવીને ઉભા રહે છે ત્યાર એવો મલનગીથી મામનો
 મનાની ગતિ નથી થતી, પણ એ સડો કોઈની પામે ગડી
 દેવાની ક્ષમ્મા થઈ આવે છે કે આ જીવનમાં કદી ગમે જ
 નહિ નહિ એમ બે માનતા હુ પુરુષ જો છું મારા આસુથી
 મારા નિરાસ ધ્યાનનો નાનકડો મગીચો ખૂબ લીંબો છે પણ
 મારું રવાનું મારા પામે જ હતું, જરા આગળ વધીને કહું તો
 આ જગતનું સમાનન ન નાગ મારું દિવ્ય શક્તિ પામે હતું મારી
 પે જ મૂજાના, અચાના, રડના, જવડના માણસની પાન છું
 ગુરુ ? એ મને મો જવાબ આપી શકે ?

લેમ મેં આવી મેરી નથી જોગની તેમ મેં, તમે જેને
 પ્રેમ' કહે છે તે પણ નથી અનુભવ્યો ૧૧, એ જ પ્રશ્નો
 એવા બન્યા છે, કે જેમાં ૧૧૩૧ પ્રેમ અનુભવનું, પણ એ
 પ્રશ્નોએ તો મારા હિતમાં ઉજવની એ જાણને ત્યાજ ગળી
 દીધી અને પાંખોએ વાગી મુકી દે આ જાણને અને આ 'પ્રેમ'ને
 પિન્ધારનો આ નમને થોડે જીવનમાં કાઢવો જ ને કે આ
 નમને શું ખી શો છું ? તમે કીડો નાખો કે મારી રથ

કહું છું, પણ એ કહેતા પહેલાં મારી આ વિચિત્રતાઓ તમને જણાવી દઉં, કે જેથી મારી કથા સમજવામાં તમને સહેલુ પડે.

હું જ્યારે જ્યારે વિચાર કરું છું, કે આ લડતમાં મને ખેંચી આણનારું તત્ત્વ કયું? ત્યારે ત્યારે મને જવાબ મળે છે કે અહિંસા. જો એ તત્ત્વ આ લડતમાં ન હોત, તો હું અહીં ન હોત. હું અહિંસક હતો તેથી અહીં ખેંચાઈ આવ્યો, એમ હું નથી કહેતો પણ હું મૃંજાતો હતો, ઘેર અંધકારમાં પ્રકાશ મેળવવાને માટે અહીંથી તહીં અથડાતો હતો. મને માનવ-જાતને લાગુ પડેલા રોગનું ભાન થયું હતું. એમાંથી ઉગરવું જ જોઈએ એવો નિશ્ચય પણ થયો હતો, પણ હું પ્રકાશ જાણતો નહોતો. રોગનિવારણ કરનાર કોઈ ઔષધિની મને ખબર નહોતી.

હું ઇસુ ખ્રિસ્તનો અનુયાયી છું. ઘણું જાણ્યા પછી પણ એ ધર્મ છોડવાની મને જરૂર નથી જણાઈ. ગાંધીજીના વિચાર અને જીવનમાંથી અહિંસાનું રહસ્ય હું પામ્યો છું, છતાં ઇસુ પ્રત્યેની ભક્તિ કમી નથી થઈ, પણ વધી જ છે. ઇસુ એ જ કહી ગયો છે એમ હમેશા મને લાગ્યા કયું છે. તમારામાંથી કોઈ મને જોસેફને અદલે જ્યંત કે જયદેવ કહે છે, ત્યારે મને જરા પણ નથી ગમતું. શા માટે તમે મને આમ કહો છો? જોસેફ કોઈ ખરાબ નામ છે? જોસેફ બોલતા હું ખ્રિસ્તી છું એવું મને ને તમને લાન રહે એમાં શું ખોટું છે? જોસેફ બોલતાં હું પરદેશી છું એવું તમને લાગે છે? જો એમ લાગતું હોય તો તમે બહુ સંકુચિત મનોવૃત્તિ ધરાવો છો. મને હિંદુસ્તાનમાં સૌથી વધારે કોઈ ભાવનાએ આકર્ષ્યા હોય, તો સમન્વયની ભાવનાએ આકર્ષ્યા છે. આ દેશમાં અંધા જ ધર્મો અને સંપ્રદાયો સમભાવની શિતળ છાયા નીચે પુલીક્કલી શકશે એમ મને લાગ્યું છે. મને એ પણ લાગ્યું

છે, કે દુનિયાના વેળે નામૂદ ક્રવામા આ તત્ત્વાનની
બેટ કાચ દિદુતાન જ આખા જગતને આપને ચા
વ સ રૂપાદુત્તમાગ માથે થો થો દિદુતાનની ભક્તિ કરી ગ્યો
ધુ આ ભૂમિએ મારા ઉપર જેટના ઉપમાગ ક્યા છે, તેનો યત્નિયન
ન તો આપી થો ધુ દુ નથી ધા તો કે આટના પડી તમને
મા । જેમેક નાનમા પડેલીપણુ સાગે દુ પડે ધુ જ નદિ
તમાગ જેવો જ દિદવામી ધુ દિદની સામે ક્યો ધુ, જુ
ધુ ને જીય

૨

હિંવે અનુભવે મારી મ્યા કુ

મૂળ અમે આયર્નના વનની છીએ મારાદા આયર્નથી
અહીં આવીને વમેના મારું બાગપત્ર એ દા । ના ખોળામા જ ગયુ
છે મારા એ પમપ્રિય ગાતને મા । પ્રયે અનંદ પ્રેમ દોહ
મેજો ભક્તિ હી દના અનેદુ જેવો જ થયો એવી આશા અમ
ક ના દના મા । પિતા પ્રયે એ દમેશા ની રહેતા, મગજ કે
એનનો દામરી ધધો જ એમને ગ્યનો નગનો દાદા મેના કે જે
ધધો જેના દત્તમા ના, તે મારુસ પ મ ત્યવાન પજ થઈ શકે
અને ધાતળીમા ધાતળી ફા મારુકે પિતાનો નરસાર માર્યો દનો
એન એનસો પોતાના નાન અને શન્તિએનો ઉપયો । વનુમા વનુ પેસા
પે । ૩ તમા જ મ્યા દનો અને પસા એમ ને એમ આવે જ નદિ
રોગે એ નિવ્ય ફા અનના દના મા । ૪ । મ્યાએ એમના વા
ખાનાના એગને પોતાના પુત્રને કોઈ રીત દ ની પમે પેમા
મ ના સામગતા, ત્યાં એ ઉત્તી ઉ ના સૌથી નંધુ ત્રાસ તો
એમને એ વાનના થયો કે 'નુ ઉત્ત્યાગ કે નાં પે પમની દાન પડેમા

કરે છે.' એ કહેતા કે 'નારે પૈસા જોઈતા હોય તો પણ કૃપા કરીને એવું ન જોલ. કે પાંચસો રૂપિયા આપો તો જ તમને સાજા કરું નહિ તો નહિ.' દાદાની આ વાતોને પિતા હમી કાઢતા. એ દાદાને 'ખુદાઈ આદમી છે' એમ કહેતા. પોતે વ્યવહાર કુશળ છે એમ માનતા.

દસેક વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી દાદા અને પિતાની વચ્ચેનાં આવાં ઘર્ષણોના સંકારો મારા ઉપર પડ્યા કરતા હતા. મને બરાબર સ્મરણ છે, કે મને દાદાની વાત ગમતી. દાદા બહુ જ દયાળુ હતા, અને એમનાં મોં ઉપર જ એ દેખાઈ આવતું હતું. એ વખતે એમની ઉંમર નેવું વર્ષની હતી, પણ બધી જ ઇચ્છિયો સતેજ હતી, અને કામ આપતી હતી. મોં ઉપર કરચલીઓ પડી ગઈ હતી, પણ એ કરચલીઓ જ એમનાં હૃદયનું દર્શન કરાવતી હતી. મને એમના મોં સામે જોઈ રહેવાનું બહુ ગમતું. તેઓ મારા પિતાથી બહુ જ કટાણતા, ત્યારે એકલા બેઠા બેઠા રડી પડતા. હું એ જોઈને સ્તબ્ધ બની જતો. મને સ્તબ્ધ બનેલો જોતા જ એ આંસુ લૂછી નાખતા અને પ્રેમથી મને પાસે લઈ લેતા.

મને અગીઆરમું વર્ષ બેઠું. ત્યારે આ દાદા ચાલ્યા ગયા. દાદી તો મારા જન્મ પહેલા જ ચાલ્યાં ગયાં હતાં, એટલે ઘરમાં મારા પિતા, માતા, અને ત્રણ ભાઈઓ અને એક બેન રહ્યાં. ભાઈઓમાં હું સૌથી મોટો હતો. બેન મારાથી પણ મોટી હતી.

મને પહેલેથી જ નિશાળે મૂકવામાં નહોતો આવ્યો. ઘેર એક શિક્ષક રાખીને મને ભણાવતા હતા. મારા પિતાની ઇચ્છા એવી હતી, કે મારે સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન મેળવીને કાંઈ ઉદ્યોગ-ધંધામાં પડવું. એમના સ્વભાવમાં એક બીજી વસ્તુ પણ હતી.

તેઓ એવું દેખ્યા કરતા કે અમે મોટા થ ને પૂર્ણ નહ જવની
સ્વન ન બની જઈએ તું નાનો હતો ત્યારથી સામગનો હતો કે
જલની કમાતા રહ્યો અને તમાગ પગ ઉપર દેખા - રા '

તું બાગ વસનો થયો ત્યાં સુધીમા મને આશરણ લખતા-
વાચતા આનંદી ગયું પિતાને લાડુ કે એવું બમ છે,
એવે એમણે મને ઘણું દલોગ રીખવવાની તજવીજ કરવા માડી
નાનપણની મારી રીતનાતથી મા એમ માનતા, કે તું યાંત્રિકામમાં
હાથિયાર થઈત અને એ વાત સાચી હતી અને મોથી વધુ નમ
પૂર્ણ એમા જ આવતો નવભાવે તું જોઈ જોનો અને ગભીર
હતો, આખો વિસ મહત્ત્વ ને મહત્ત્વ યા કે સારું નો બન ગમતું
ધરના મારીમા છા મરામત ન મેલ, તો તું સમા મી દેનો,
એ જ રીતે મ્યાર પ્રાથમ્ય મગલો મેલ કે ધીઆળ જગડ્યુ
દોષ, તો પછુ તું માયામટ મનો આમ મારી અદની રાખી
ઓડ બાલ વાન થા મતુ રતુ

પિતા પુત્ર માતા દત્તા, પૂર્ણ એવની એ પ્રિય પ્રિયની
ખાસગ હતી એવે અમારું મમ પનાદગ નહોતું અને જ્યા
છાલેનો પૂર્ણ એવી રીતે દેખ્યા દત્તા, એવે પૂર્ણ એમ્મા થસનો
ઓડો મમ્ય દત્તો તમને મ વાની જગ નથી કે નાનપ થી જ
તું માસાતરી તો દત્તો જ, પછુ દાડ પૂર્ણ લેનો ગા રાટે નેનો
એ પૂર્ણ મા, કા કે તારે શા માટે ન લેરાય તે તું નહોતો
નહોતો દાદા ગાન ન પીના, પૂર્ણ પિતા મુમ જ મોખીન દત્તા,
એવે પના એ નમુ નાનાન્ય દત્તી

એ નિમોમાં અને સાતર દત્તા મા પિતા રામી
દાનગ થા દત્ત, એ રીતે નહ નહ એમની જ્યાં હતી હતી

લાહોરમાં મને ક્યા ઉદ્યોગમાં નોડવો, એની પિતાએ તપાસ કરવા માડી. એમનું ધ્યાન ચામડાના ઉદ્યોગ તરફ ગયું. સદ્ભાગ્યે અમારે ત્યાંનાં સરકારોમા કોઈ ધંધો ઉંચો કે નીચો નથી ગણાતો. ત્યારે તો મને ખ્યાલ પહોંચતો, કે ચામડાંનો ધંધો હલકો ગણાઈ શકતો હશે હું હજી પણ નથી સમજતો, કે તમારે ત્યાં એ ધંધો અને એવા ખીજા ધંધા શા માટે હલકા ગણાય છે !

એમની ઓળખાણથી મને એક કારખાનામાં રાખવામાં આવ્યો. ત્યાં ચાર વર્સ સુધી મેં કામ કર્યું, અને એટલા સમયમાં તો હું એ વિષયમાં ઘણો જ દુશળ બની ગયો. ચામડા કમાવવાની રગવાની વગેરે લગભગ એકેએક ક્રિયામા મારો હાથ ખેંચી ગયો. સચાએ સાથે તો મને દુદરતી જ પ્રેમ હતો, એટલે એ જાન મેળવવામાં મને કશી જ હરકત ન આવી.

એક વાત કહેવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે. તમારી કથાઓ ન સાંભળી હોત, તો એ વાત હું ન કહેત. હું શીખી રહ્યો ત્યારે મારી ઉંમર સોળ વર્ષની થઈ ગઈ હતી. મારે એ કહેવું છે કે એ સોળ વર્ષની ઉંમરમાં તમે તમારા જીવનમાં વર્ણવી એવી એક પણ કુટેવ હું શીખ્યો નહોતો. મને એનું ભાન પણ નહોતું જાગ્યું. તમે દારૂ માંસને બહુ ભયાનક વસ્તુ ગણતા હશો, હું પણ ગાણું છું, પરંતુ છેલ્લા ચાર પાંચ દિવસના વિચારો ઉપરથી મને લાગ્યું છે, કે આજનું અને ધ્યેય-હીન ઉછેર એથી યે ભયાનક વસ્તુ છે. મેં તમારી જીવનકથાઓમાં જોયું કે બાર-તેર વર્ષની ઉંમરે તમને એ ભાન જાગ્યું, ત્યારે તમારા જીવનમા એક પણ વસ્તુનો શોખ નહોતો જાગ્યો, કે તમે જેમા રમણ કરી શકો, એની કોઈ અભિલાષા પણ નહોતી પ્રગટી. તમે ગંદા વાતાવરણમાં ખેંચાઈ જાઓ, એની મને નવાઈ નથી

લાગતી, પણ હું ન ખેંચાયો એની પગ મને હવે નવાઈ નથી
લાગતી સાવ નાનપણમાં મારામાં મહાત્માના પ્રગી નીકળી,
મારામાં ગોખ પગ જતી ગયો મારા હાથ, પગ અને મગજને
પૂરું કામ પણ મળી રહ્યું

મો સોગવ પૂગ થયા, ત્યાં પિતાજીની ત્યાંથી મનપૂરબ થી થઈ
મા । ઉત્તોગ માટે એ અનુ જ રવાન હતું ત્યાંના એ મોગ મગખાનામાં
પગારદાર તરીકે હું દાખલ થયો મારી ઉમર ત્યારે મોળ વસતી હતી પણ
નમારા માટેના ખાલીશ વસના કોઈ ખાડાન જુવાન જેવો હું
લાગતો મારુ શરીર મૂળથી જ પ્રચડ હતું એમાં સપમે અને
શરીરમાં ઉમેરો ધ્યો હતો ચોડા જ દિવસોમાં હું એ મોટા
મારખાનામાં એક આરાધ્ય જુવાન તરફ જાણીતો થઈ ગયો
મેનેજની મારા ઉપર પ્રીતિ થઈ મારી શક્તિઓ પણ નિષ્સવા
લાગી ચામ । ઉપગતના ઉત્તોગમાં પણ મારુ ધ્યાન પડાયવા
લાગ્યું ચોડા મહિનામાં તો હું દુઃખ, સુતારી અને નુકાળી કામ
પણ ગીળી ગયો ત્યારપછીના મોમાં તો એ મમમાં પ્રાસીબ્ય
પણ મેળવ્યું મારા મગજનો મધાર જ એવો હતો, કે નજર
નાખતાની સાથે જ હું મમના ગદસને પકડી લેતો કોઈ પણ
નવું મરીન આવે. હું બે ત્રણ મિનિટ એની સામે ટાપી રહેતો, અને
એ મગીન જાણે મારુ બની ગયું હોય, એમ મને વશ થઈ જતું
અને પોતાનો મમ ખુ નો મનુ તમામાના અનમને આ
વાન માનવામાં નહિ આવે, પણ જાણીના વિશેષમાં
જે ભાઈઓ મારી સાથે રહ્યા છે તે જાણે છે, કે કોઈ પણ
મત્ર સાથે મારે કેવી મહામન કે મીંગતી ખારી ગોચા જતા, કે
અધારી ગતે ગાનમાં આપડા જતા ત્યારે મોગ ખોટામાં
જતી ત્યારે મારો અને મોગ વચ્ચેનો સમય સૌને જણાઈ આવતો

હતો. આપણા ખાદી કાર્યાલયમાં તો શાળ, ચરખા ને રેંટિયા સાથેના મારા સંબંધથી ઘણા બાળીતા છે. છેક નાનપણથી જ મારામાં આ વૃત્તિ હતી. મારું ઓછાઓલાપણ કદાચ એને જ આભારી હોય. મારા એ મૂક મિત્રો સાથે જીલ્લથી બોલવાનો પ્રસંગ તો ટાઇ દિવસ આવતો જ નહોતો, અને વાણી સિવાયની વાતો તો અમે રાત્રિદિવસ કર્યા જ કરતા હતા.

૩

કાનપુરમાં હું હતો, ત્યારે હું નિશાનખાણ પણ શીખ્યો હતો. મને એમા અદ્ભૂત રસ આવતો હતો, પણ એ રસમાંથી ધીમે ધીમે શિકારનો શોખ પેદા થયો, અને મારા હાથે અનેક નિર્દોષ પંખીઓ, હરણાંઓ અને ખતકોનો સંહાર થયો. મારાં જીવનમાં અહિંસા ક્યાંથી પ્રગટી એ જણાવતી વખતે હું મારાં શિકારની કથા કહીશ અત્યારે તો એટલું જ કહું, કે હું નિશાનખાણનો શોખીન બન્યો. ફીક ફીક કમાતો હતો, એટલે મેં બહુક અને રીવોલ્વર પાછળ પાંચસોક રૂપિયા ખર્ચી નાખ્યા. મારી બહુકથી અત્યાર મુઠ્ઠી ભોળાં પંખીઓ જ મરતા હતા, પણ અચાનક માણસો પણ મરે એવો પ્રસંગ બન્યો. મહાયુદ્ધ માટે ઠેર ઠેર ભરતી થતી હતી, અને અમે તો આયર્લેન્ડની પ્રજા હતા એટલે મને મહાયુદ્ધમાં જોડાવાનો હુકમ મળ્યો. મારા માતાપિતા અને સગાવહાલાઓ ધ્રુજી ઉઠ્યાં, પણ ત્યાં દલીલને અવકાશ જ નહોતો. મુકરર તારીખે મારે લશ્કરી છાવણીમાં હાજર થવાનું હતું. એ દિવસો મારા જીવનના અત્યંત મથનના દિવસો હતા મારા માતાપિતાને મારા મોતનો ડર હતો, મારા અંતરની સ્થિતિ એ કરતાં જૂદી હતી. એ દિવસોમાં લડાઈનાં લયાનક પૂર્ણનો વાચી મને કમકમાટી છૂટેલી. મારાં દિલમાં અહિંસાનું

પરેલના ન પ્રાગટ્ય ત્યારે થયું એમ જી રાકાય હું ત્યારે જાતુ તો ન
મમ જો, પણ એટલું સમજ્યો કે આ લયાન પ્રિયાતનો અત આવવો
જોઈએ નિનિકાની ભગ્નીતો નાસ પણ હું જાગી શયો હતો, સાથે
સાથે હાં પૂર્વક દોડ્યા જતા જુનાતોને પણ મેં જોયા હતા મારા
મનમાં ધૂણી ઊથનપાથન થતી હતી, પણ એ વસ્તુ તો ફરી ફરીને
મનમાં આત્યા જ કરતી કે 'માગથી આમ નહિ થઈ શકે, જેના
પ્રત્યે મને લેશમાત્ર રોષ નથી તેના ઉપર હું કેમ ગાળાઓ છોડું ?'
આગની પેરે એ નિચાર આટલી અપ્રજ્ઞ લાપ્યા નહોતો પામી રાખતો,
પણ એ જ બાન મારા મનમાં અમતા હતા તેનું જાણુ છું દિસેલ
વીતવા લાગ્યા તેમ માગ જવાનો દિવસ નહીં આવવા લાગેલો હું
જાણુતો હતો કે હું નહિ જાઉં તો મને બગાડનાર લઈ જવામાં
આગે છતાં મેં હું નહિ જાઉં તો માગ માટે કારાગાર અથવા તો
મોત દેવા હો

મા ! માતાપિતાના હ તો પાર નહોતો, જતા એ મને જના
માટે જ અમમ્મરતા હતા એમને મારા જવામાં જીવનની આરા
હતી, નરિ જવામાં તો તેમો સગાઈ પ્રતાં પણ મારી છૂટી દશા
શરે એમ માનતા હતા મેં જાતુ મધન જોગ યુ, પણ મને કોઈ
જતો મૂક્યો નહિ ભારે મૂકનામાં દૂખેતો હું આખરે પાનનીમા
જવા તૈયાર થયો જે દિગે મેં વિભા લીધી તે વિષમ માગ જ
નતો કરામાં કમ્પ દિવસ છે મોધાર આસુએ ગૂનાં માતાપિતા
અને ભાઈ જાનો વચ્ચેથી એક લશ્કરી ખટાગમાં હુ ચાલી નીકળ્યો
મારા અત નુ ધમચાળુ ચાનતુ જ હતુ, પણ મને અહિમાનો
દાવો તે દિવસે લાખ્યો નહોતો, એમને અધમ મા ફાંફા મા ના
ઉપતિ હું હું કરી શક્યો નહિ

મા ! જીવનની આ વિગતો હું વિનાશથી મ્હી શું એમ

નથી, પણ ખાર દિવસથી વધારે હું ત્યાં ન રહી શક્યો. જે દુકડીમાં હું દાખલ થયો, એ દુકડીમાં એક પણ માણસ રહેઝાએ આવ્યો નહોતો. સૌ અંદરથી ધુધવાયેલા હતા. કોણ જાણે કેમ પણ મારા પ્રત્યે સૌને આદર હતો. હું પ્રસંગ મળ્યે બોલ્યા કરતો કે ‘આ દોઝખમાં ક્યા ફસાયા?’

અમને રેતીના ભરેલા કાથળાઓ ઉપર સંગીતો મારવાની તાલીમ અપાતી હતી હું સંગીતના ધા કરતો, ત્યારે મારું હૃદય એની વિરૂદ્ધ જતુ. હું જાણતો હતો કે એ રેતીનો કાથળો છે પણ મને પૂરેપૂરી ખબર હતી, કે એવા જ ધા હાડમાસના છવતા કાથળા ઉપર પણ કરવાના છે. દિવસભર નિશાન’માછ, પેરેડ અને આવા સંગીતોના ધા કરી અમે રાત્રે થાકી જતા, અને અમારામાંનાં ઘણાખરા ઘસઘસાટ ઉઘવા લાગતા. મારી સ્થિતિ જુદી હતી. મહા દારૂઘ અને દ્યામણી હતી. રાત્રે ઉઘવાનું મારા લાગ્યમા નહોતુ. લડાઈનાં સ્વપ્નાઓ અને કલ્પનાચિત્રો મારું હૃદય ફકડાવી મૂકતાં હતાં. પ્રત્યેક ક્ષણે મને થતુ હતુ કે નાસી છૂટું. હું પકડાઉં તો ભલે મને ધર કરી દે, પણ આ સ્થિતિમાં તો નથી રહેવું. પરંતુ હું નાસી શક્યો નહિ. એ વિચારો આવી આવીને પાછા વળી જતા. ક્યારેક મારા સાથીઓને વાત કરતો, તો એ અધા એના ભયંકર પરિણામો ખતાવી મને પાછો વાળતા.

આમ દિવસો વીતતા હતા, પણ મારું મન શાંત થતુ નહોતું. લડાઈના ખબરો સાંભળી અશાન્ત મન વધુ અશાન્ત ખનતુ. લડાઈના વિજયના કે પરાજયના ખબરો મને સરખા જ લાગતા હતા, કારણ કે એ ખબરોમા આગ, ખૂન, મોત, બોમ્બ, મશીનગન અને બંદૂક સિવાય બીજુ કશું નહોતુ. દુકડીઓની દુકડીઓ સાફ થઈ ગયાના અને હજારો ધાયલ થઈ ગયાના જ સમાચારો હતા. હું જોતો

દનો કે આ સમાચારો ધીને ધીમે મારા માર્થીઓમાં મદજ બનતા જતા હતા એમની અરેરાગી ઓછી થતી રતી મૃત્યુ અને ધાયનોતી મધ્યા પ્રત્યે એમનું બહુ લક્ષ નરોત્તુ જોટનું નિગમ અને પગજપ પ્રત્યે રતુ એમના નિ લાગ્યક થતા જતા હતા નિગમપગજપના દર્શિ જો તેમો અનુભવતા હતા મને મનમાં થતા મૃતુ હતુ કે ધીમે ધીમે હુ પણ આવો નદિ બની જાઉં । અને પશુ લાઈના સમાચારો જગતના અદ્ય નાપાર લેવા નદિ લાગે ।

ધૃત્વની કૃપાર્થી હુ 'શ્રુતી મરતીગત' થતા જવી ગયો. મારુ દય જડ અને ત્યાગ પડેનાં ન દ ત્યાગી છતી રાખ્યો મારો દુરવારો પ્રમગ પાત્ર અદ્યમન ખતી ગયો એ વિમ પેના રેતિના ક્રોધજા ઉપર ધા મરતા મારા હાથ ખચકાયો એમને મને સમ થઈ સમજનું મને બ । વારુ પશુ અમાગ ઉપરીએ મને જે નિ અમ દરી તે ગીતમાં મને અપમાન લા યુ ત્યાં અમાન જેનુ મગ ન જ હોવુ જોઈએ એ હુ જાણુનો દનો, પશુ એના વિચ્છમા હુ દશ માણુમ નરોતો મૂગી ગયો મને પ્રાયશ્ચની સમ ઉપગત મે લાન અને થોડીક ગાગો પશુ મળી દતી, અને આખી ગત એ સત્ત મને વેદનારૂપ થઈ પગી મારો લાગે મો હુ હયો અમારે પેરે. મારે તૈયાર થવાનું હતુ, પશુ હુ ત્યાર ન થયો મારા માર્થીઓએ મને નેનવડી આપી પશુ મે ખના ન કરી હુ મા । વતાવનું દુષ્પજિામ જાણતો રતો મા । ઉપર જ રી દા । ચાલશે અને માર મને દાર ગ્યાર્માં આવશે, એ ખીનાની મને માદિતી રતી પશુ તે નિ માત્ર મગજ જ દરી મયુ દન મોત વિશે હુ બેપરવા બની ગયો દનો

મને મા । ઉપરી અમદવાગ નરૂગી મપ્ટ દુમ્મ અને પડી જોન્દગી મગ જતા મે અજાણતા છી, એમને મારા

ઉપર લશ્કરી કામ ચાલ્યું. મેં મનમાં માન્યું કે હવે થોડીક મિનિટો જ આ દુનિયાની હવા લેવાની છે. મને ખગખર ખખર છે કે મારા અંતરમાં કંકાટ નહોતો. લડાઈના કંટાળા-કાળને મારવું ને મરવું એના કરતા આ સારું છે, એમ મને થતું હતું. મારા સાથીઓની સ્થિતિ જુદી હતી. એ સૈના મારા પ્રત્યે મમતા હતી. તેઓ મને આમાથી બચાવવાની કોશિશ કરવા લાગ્યા, પણ એમના બધા પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા થોડીકવારમાં આ વાન ખીજી દુકડીઓમાં પણ પહોંચી ગઈ, અને વાને ઉગ્ર રૂપ લીધું. મને સ્પષ્ટ ખખર ન પડી, પણ દુકડીઓમાં ફેલાયેલા અસતોપને કારણે મારા ઉપરનું કામ મોઢુક રાખવામાં આવ્યું, અને ખીજે દિવસે મને ડોક્ટર પાસે લઈ જવામાં આવ્યો. ડોક્ટરે મારું આખું શરીર, મસ્તક વગેરે તપાસ્યું, અને હું ચિત્તભ્રમ થઈ ગયો છું, એવું નિદાન આપ્યું. એ નિદાન ઉપર મને છોડી મૂકવામાં આવ્યો. કહેવાની જરાયે જરૂર છે ખરી કે હું ચિત્તભ્રમ નહોતો જ, અને અમારો અમલદાર કે ડોક્ટર પણ ચિત્તભ્રમ નહોતા ?

એ દિવસના મારા આનંદની શી વાત કરું ? બીડમાં બીડ માણસ મોતના પગ્ગમાથી છૂટતાં જે આનંદ અનુભવે તે આનંદ મહાબીષણ સંહારની એ દુનિયામાંથી છૂટતાં મેં અનુભવ્યો. મારા માતાપિતા અને સગાવહાલાંના આનંદની તો અવધિ જ નહોતી. એ તો બધાં એમ જ કહેતા હતા, કે યમરાજને ઘેરથી જ પાછો આવ્યો !

૪

ઘેર આવ્યા પછીનો એકાદ મહિનો તો મારો જીવણીની પાતો કરવામાં જ ગયો એક મહિના પછી હું પાછો કારખાનામાં

દાખન થયો. માગ આવવાથી અમારા મેનેજર અને બધા ખૂન ખુન થયા. સામાન્ય રીતે ત્યાં મારુ મ્થાન ધ્યાન ખેંચાય એવું તો હતું જ, પણ લડાઈમાં જઈ આવ્યા પછી તો એ વડુ ધ્યાન ખેંચનારુ બન્યું. મહિનાઓ વીંચ્યા, એટલે લડાઈની વાત ઠંડી પડી, અને ૧ માગ કામમાં મશગુલ થતો ગયો. આ દિવસમાં મને એ નવો શોખ જાણ્યો. અમારા ૩ ખાનામાં એક વખતે જે મોળા સાપ નીચ્છ્યા મારી સાથે શ્રમ કરતા એક લાઈએ કશી જ ગભરામણ મિનાય એ પછી એક સાપને પકડીને બહાર જંગમમાં ફેંકી દીધા. એની પકડનાની રીતથી હું તાત્કાલ થઈ ગયો. ન એણે સાણસો લીધો, ન લાંબી લીની ધીમે ધીમે ચાલ્યા જતા સાપને અપાટામધે પૂછડીએથી પડીને ઉપાડી લીધો. ટ્રાણ જાગે કેમ પણ ત્યાર પછી મને પણ એ જાતનો શોખ થયો. સાપ વિશે એ ભાઈ પામેથી જોટલું જાણી શકાય એટલું મેં જાણ્યું, પણ મારો એ શોખ તો એટલો બધો બળવાન થયો કે હું સાપને પકડીને પાળવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે મને એની જાતની ખજાર પડવા માડી. ત્યારે મેં જાણ્યું અને અનુભવ્યું, કે લગભગ એશી ટકા માપ તો ઝેરી હોતા જ નથી. ત્યારે મને સમજાતું કે સર્પદંશથી મરનારનો મોટો ભાગ તો લાયથી જ મરે છે. સાપની ટેવોની અને રોગોની પણ મને ખજાર પડી જાતના જોખમે હું એના ઉપર અખતગ મરતો. એક વખત મચલી પંચીમાં મેં સાપને રાખેના એના માટે હું છવડા લઈ આવેલો, એને દૂધ પણ પાતો. પણ થોડા દિવસમાં સાપ માદા પળ્યા મેં કેટલાક ઉપાયો લીધા પણ એ માગ ન થવા છવટ પેની પેગીમાં વચ્ચે લાકડાની નાની નાની યાલનીઓ નખાની ને સાપ સાગ થઈ ગયા. એમને ફરવાનું અને વાંટળાવાનું મન્યું તેથી જ આ સાપનું જાન મને લડાઈના દિવસોમાં બહુ શ્રમમાં આવ્યું. ન્યા ન્યા હું જતો.

ત્યાં ત્યાં સાપ પકડવાનું કામ ભાગે જ આવતું, અને તે પ્રદેશમાં હું કામ કરતો, એ પ્રદેશમાં સાપ અને વીંછીનો તો કંઈ પાર નહોતો. મેં વીંછીઓ ઉપર પણ ફીક ફીક પ્રયોગો કર્યા છે.

સાપની આ વાત કહેવામાં મને બહુ રસ આવે છે. એના પ્રયોગનું પણ હું તમારા પાસે વર્ણન કરત, પણ આપણી વાત સાથે એને સમ્બંધ નથી એટલે જવા દઉં છું. એક વાત કહેવાનું મન થઈ આવે છે કે આપણાં ગામડાંઓમાં સાપનો પ્રશ્ન જોવો નેવો નથી. આપણે ગ્રામસેવકો પાસે જેમ દવાદારના સામાન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખીએ છીએ, તેમ માણસની નજરે સૌથી ભયંકર લાગતા આ જાતુ વિષે પણ થોડું ઘણું જાણવું જોઈએ.

હવે મારા શિકારશોખની વાત કહું. એ શોખ તો ધીમે ધીમે વધતો ચાલ્યો. મારા મનમાં માણસ મારેતી દયા તો હતી જ, કાંઈ મનુષ્ય પ્રાણીને દુખી થતો જોતાં પણ મારું હૃદય ડ્રવી ઉઠતું, પણ પરમાત્માની આ વિશાળ સૃષ્ટિમાં પશુપંખીને પણ આપણા જેટલો જ જીવનનો આધિકાર છે, એ જ્ઞાન મને બહુ મોડું મળ્યું. એ જ્ઞાન મળ્યું ત્યાં સુધી તો હું પશુપંખીઓને મારે તો માનવરાક્ષસ જ હતો. માંસાહારી તો હતો જ, પણ જન્મગદ્ગત શિકારી પણ બની ગયો હતો મને સૌથી વધુ શોખ એ શિકારોનો હતો. એક તો તળાવ કાંઠે ઉભા રહી ડૂબકીઓ લેતી અતકાને વીંધવાનો, અને બીજો એથી યે ભયંકર, કબુતરની કે કોઈ પણ પંખીની જોડી જોડી હોય, તો તેમાથી એકનું માથું વીંધવાનો. શિકારની ભયંકરતા સમજ્યા પછી મને આ કૃત્ય બદલ પારાવાર પશ્ચાત્તાપ થયો છે, પણ મારા એ કૃત્યનું પાપ હું હજી ઘોષ શક્યો નથી એમ માનું છું. તમે માનશો? આ પાપની શિક્ષા ભોગવવા મેં મારી જાતે મને તમારાઓ માર્યા છે, સોટાઓ ખેંચ્યા છે, દીવાલ સાથે માથા પણ

અહિસાનુ છે છતાં મને શાંતિ નથી થઈ છે. ત્યાં કેળવાય વર્ષો થયા હું પરુપખી મામે એના ગૂનેગાગની માફ જ નેહ છું તમે આશ્ચર્ય પામશો પણ તમાવમા રમતી ખતકોને હું નેહ શકતો નથી, હું ચરમથી નીચું નેહ હઉં છું પખીની બેનડી તરફ તો મારી આખ પથુ મડાતી નથી હવે એ બવામા, પ્રત્યેક પરુપખીની આખમા હું જગતિયતાના દર્શન કરું છું

શિકારના મહાપાપમાવી છોડાવવા નહવ મારે એક બ્રાહ્મણનો આભાર માનવો નેહએ હું ખની વાત એક જ છે મને શિકાર છોડાવનાર એ બ્રાહ્મણ આજ સમ્રાટી સિપાહી બન્યો છે મને એમ થાય છે કે મને ઉપદેશ આપવાની પાછળ એના દિવમા જગૃત અહિસાની વૃત્તિ નહિ હોય, પણ અહિસાના ૩૧ સમ્રાટો જ હશે, નહિ તો એ સિપાહી કેમ થઈ શકે ? એ બદ્ધ કેમ પકડી શકે ? આજે ત્રિતોડનું રાજ મળતું હોય તો યે હું બદ્ધનો ઉપયોગ ન કરું

અમાગ મરખાનામા જ એ બ્રાહ્મણ મમ નો હતો મારે ને એને જરા ઓળખાણ હતી મારે સિદ્ધગોખ એ જાણુનો હતો એ જ્યારે ને ત્યારે શિખરની અને માસાહાગની નિરુદ્ધ મારી પામે બોલતો, પણ ઘણા નખત મુધી મને પ્રશ્ન અગર નહોતી થઈ એ વખત એ મારા સારે આવેનો અને એના દેખતા જ મે બે બનકા ને વીધી નાખી, અને એક કમુનની નેડી ખડિત મરી, ત્યાર એની આંખે અધા ! આરી ગયા, અને એ ચીસ પાડીને ત્યાં જ પડી ગયો મિથ ગતિએ ચાલ્યા જતો હું એ બનાવ પછી જરા વિચા મા પડી ગયો માગ વિચારોને એ માહજે કમુ વર્ષુનથી ઉત્તેજ પા, અને શિખરનો સમય ન હોય એવે વખતે શાંતિથી વિદગના પખીઓ

અતાવી, એમનાં પ્રત્યે મારી લાગણીને જાગૃત કરવા માડી. ધીમે ધીમે મારુ મન બદલાવા લાગ્યું. હું એકલો એકલો પણ શાંત બેઠેલાં કે ઉડતાં પંખીઓને જોવા લાગ્યો. મારા મનમાં મમત્વ પેદા થવા લાગ્યું, પણ શિકારનો શોખ એ અજબ વસ્તુ છે. તમે અંધા જ એ શોખથી અજાત છો, એટલે તમે નહિ સમજી શકો. શરાખ અને માંસ છોડતાં મને સમય નહોતો લાગ્યો, લડત વખતે મારો ધંધો છોડતાં પણ મને સમય નહોતો લાગ્યો, પણ મન જાગૃત થવા પછી પણ શિકાર છોડતાં ત્રણ મહિના વીતી ગયા.

હૃદયમાં લાગણી જાગ્યા પછી શિકારની મજા ઉડી જવા લાગી. બંદક છોડવામાં ને નિશાન તાકવામાં મજા આવતી, પણ પંખીનો તરફડાટ જોઈ શકાતો નહોતો. મન ભારે થવા લાગ્યું. જેમ દિવસો વીતતા ગયા, તેમ તેમ મનનો ભાર વધવા લાગ્યો. હું તમને શી વાત કહું ? શિકારનો રસ માત્ર બળી ગયો, પણ ટેવ એટલી પ્રબળ બની ગઈ હતી, કે હું રાત્રે નિશ્ચય કરું કે સવારે જવું જ નથી પણ ચત્રવત ઉઠું, ખુણામાં પડેલી બંદક ઉપાડું અને મૂંગો મૂંગો ચાલી નીકળું. તમને આ નહિ જ સમજાય, પણ હું શિકારી મનુષ્ય નહિ, પણ શિકારી ચંત્ર બની ગયો હતો. શિકાર કરીને પાછા ક્યાં પછી ઘેર આવી બંદકનો હું ઘા કરી દેતો, પણ બીજો દિવસે એ બંદક ફરીને મારા હાથમાં સ્થાન મેળવતી.

એક દિવસ ત્રણ બતકોને સંહારીને હું પાછો આવતો હતો, ત્યારે મારાં હૃદયનો ભાર અસહ્ય હતો. એ બ્રાહ્મણ મને સામે મળ્યો. મારા મોં ઉપરથી મારા હૃદયભારતું કારણ એ સમજી ગયો. એણે મારી તીવ્ર થતી જતી લાગણીને ઉશ્કેરી મૂકી. હું એની પાસે કંઈ બોલ્યો નહિ, પણ ઘેર ગયા પછી મેં મારા ઓગળેલાંથી એક

મેળા હથોડા લીધો અને મારા પામે બદ્ધ રીવાજના વગેરે નો હતો તેનો બૂકો મ્યો હું બ્યારે લાગતો હતો ત્યારે મારા ધરમા કોઈ નરોત્તુ હું જાણુ છું કે જે કોઈ હાજર હોત તો તે અને વિગળમાં વિકગળ માનવી લાગત મારા હૃદયમાં શિકાર પ્રત્યે અને શિકારના સાધનો પ્રત્યે તે દિવસે રાખતો પાર નહોતો વર્ણની પ્રગ્મી ગુલામીમાંથી મુક્ત થતો હોઈ, એવી ઉચ્ચ લાવડાવી દુ હથોડાના ધા કરતો હતો.

શિકાર છોડ્યા પછી બીજો જ વિષે મેં માસાહાર પશુ છોડ્યો મારાં માતાપિતા એથી નારાજ થયા, પણ હું હવે મેળા અને પ્રાતો થયો હતો એને એમનું બહુ આસ્થ નહિ શરમ ત્યાર પછી જે વર્ષે છૂટ્યો, પણ એ વાત એનો પ્રસંગ આવે ત્યારે

૫

(હું ત્રેતીય વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી મારા મનમાં લાગતો વિચાર ઉચ્ચ રૂપે લખાય થયો નહોતો. ધરમા ને સગાઓમાં વાત ચાલ્યો એલે મ્યારેક એ વિચારો આવના, પણ પત્રો આવેનું મારું જીવન જતા મને એમ લાગતું કે હું કોઈની સાથે પ્રેમ નહિ કરી શકું, પણ પછેલા જ અનુભવે નારી એ માન્યતા ખોળી પડી માતા પિતાની મૂળ સમતિથી અમાગ આજખીતાની એમ મ્યા સાથે મારે ખર્ચ ચાલ્યો, અને દિન પ્રતિદિન વધતો ચાલ્યો. જે અગર નાની સુત્રમાર્ગ ની શિલ્પિન કુમારીના હતી એના પ્રમાણનાં દુ અત્યંત પશુ સાથે જ કંઈશ અને કોઈ રતો મારી દેતો ના આગળી શકે એવી છે એવું મને કોઈ વિચાર લાગું નહોતું, પણ જેમ જેમ જ ચાલ્યો વધતો ગયો તેમ તેમ મને લાગતું કે હું અદ્યથી આજખીતો જાઉં છું આજ, ગપગપથી સાગ કે આવડાની દૃષ્ટિ નેન

કોઈ દિવસ નહોતી થઈ, તે થવા લાગી. માણસના ગમા-અણગમાનો વિચાર હું ભાગ્યે જ કરતો. તેને બદલે મારે પ્રત્યેક ક્ષણે આ કુમારિકાનું સ્વાગત કરવાનું હોય, એમ હું રહેવા લાગ્યો. હું જોતો હતો કે મારી રીતભાતથી માતાપિતા આનંદ પામતાં હતાં.

જેને સંવનન કહે છે તે અમારા વચ્ચે શરૂ થયું. મારી અભિલાષાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓ મેં એને જાણાવવા માંડી અને એની ઇચ્છાઓ ને આશાઓ મેં જાણવા માંડી. અમે નજીક આવવાં લાગ્યાં. એ સુદર હતી, નમણી હતી, હસમુખી હતી પણ બહુ જ વાતો કરનારી હતી, એની વાતોથી સામાન્ય રીતે હું મુગ્ધ બનતો અને એની ધુદ્ધિ ઉપર ખુશ થતો, પણ કોઈ કોઈ વખત મને એમાં અતિશયતા લાગતી, અને હું જરાતરા કંટાળતો. એ દિવસો બહુ ટૂંકા છે અને એનો અંત કડવો છે પણ મારે નિખાલસપણે કહેવું જોઈએ, કે આરભના એ દિવસોમાં અજબ માધુર્ય હતું. મને તો એના સિવાય કોઈના પ્રત્યે એટલું મમત્વ નહોતું, પણ જ્યારે હું એનાં મોમાંથી સાંભળતો કે આ વિશાળ સૃષ્ટિમાં હું જ એનું સર્વસ્વ છું, ત્યારે મારી આંખો કોઈ અકથ્ય લાગણીથી ચમકી ઊઠતી. આખો દિવસ કારખાનામાં તેલ, કાલસા, અગ્નિ અને લોખંડ સાથે કામ પાડનારો પહાડી શરીરનો હું મૃદુ બનવા લાગ્યો. સંચા સાથે કામ કરતાં કરતા પણ હું એનું સ્મરણ કરી સાવ સૂઝા જીવનમાં રસ પૂરવા લાગ્યો. કોઈ વખતે મને શકા થઈ આવતી કે આ બોલે છે તે સાચું હશે? એટલે હું એને મારા સોગન દહને પૂછતો. જવાબમાં એ ગભીર બની જતી, અને આંખથી મને ટપકા આપતી હોય એમ મૌનપણે કહી દેતી, કે ‘મારા પ્રત્યે અવિશ્વાસ રાખે છે ?’ હું એ જોતો, અને ભરપૂર શ્રદ્ધાથી મારા કામમાં લાગી જતો.

પરંતુ એ સવારે પ્રલયમારી ધસ્તી પતી પેડે મેં જ્યારે સમાચાર સાંભળ્યા કે એમ એ મા અભ્યાસ કરતા અમારા સગા એ જીવાન સાથે એના લગ્ન થઈ ગયા, ત્યારે મારી આંતરસૃષ્ટિ ખળખળી ઉઠી આ આઘાત સહન કરનારું માગમા જોર જ નહોતું હું ત્યાજ્ય મની ગયો મને મધુ સમગ્રાયુ જ નહિ કે આ શું બની ગયું દિનમાં થવા લાગ્યું કે 'આ શું હતું ? સ્વપ્ન ? કરધનમ કોઈ નાટક ? કોઈ ખજાર ન પડી મસ્તિનાઓ પછી મેં જાણ્યું, કે એ સુંદર કુમારીના જે દિવસોમા મારા સાથે સવનન ગુળની હતી, તે જ દિવસોમા પેલા જીવાન સાથે પણ એ સબધમા હતી મારા મનમા એના પ્રત્યે ધૃષ્ટા જાગી ઉઠી, અને એ ધૃષ્ટા વિસ્તરતા વિસ્તરતા આખા સી સમાજ ઉપર ફરી વળી.

દેવા એ વિવેકો હતા ! મારું સમગ્ર જીવન જે પાનમા દળી જતું હતું એ પાન કુટેલું હતું ! પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી જેનું દું ચિત્ત ! મૃતો, અને કારખાનાના લયમગ્ન અવાજોની વચ્ચે જેનો દું મંદુલ્ય ધ્વનિ સાંભળતો, એ એ માયા હતી ઇન્દ્રજીતની, મને ભરમાવનારી જાડ રમત હતી ! એ પછી યોગ વિવેક મેં મગખાનુ છોડ્યું, મમ માત્ર છોડ્યું અને ધરમા જ નુમમામ મેં તે જો મામાપને ચિત્તા થવા લાગી, પણ એમની ચિત્તા યોગી હતી તે જોડા થાઉં એમ નહોતું પદરે લિંગે એ ગીતે પનાગ મ્યા પડી તે દરખાનામા જવા લાગ્યો, અને દનો તે મનાયે વધુ મૂગો સ્ત્રી મારા લોખંડ અને ચામડાની માથે ગોંધવા લાગ્યો એ નિર્ઝવ પ્રેમીઓ મૂર્ગાં દતા, પણ વફાતર હતા એમ મને લાગવા માં યુ

મા ! મનમાંથી એ મન્યાને તે ધણી વધુ મુખી બની ચમ્પો ! દિ, પણ એનું અજ્ય નુખડ કે પ્રેમ, પ નહોતું

તિસ્કારના ભાવથી જ હું એને યાદ કરતો હતો, અને મનમાં અસ્પષ્ટપણે જાણે નક્કી કરતો હતો, કે આ જીવનમાં હવે એ માગે કાંઈ દિવસ ન જવું.

૬

આ પ્રસંગ વીત્યા પછી મારામાં ગાંભીર્ય વધ્યું હતું, અને એ ગાંભીર્ય મને જીવન વિષે ઊંડા વિચાર કરતો કરી મૂક્યો હતો. કાલ જાણે કંઈ પ્રેરણાથી પણ હું ત્યાર પછી ચર્ચામાં જવા લાગ્યો. બાઈબલ હું ક્યારેક વાંચતો, તે હવે જ્યારે વખત મળે ત્યારે વાંચવા લાગ્યો. મારા મનમાં એથી શાંતિ થવા લાગી. મેં ધીમે ધીમે નહિ પણ એક દિવસ ખૂબ વિચારો આવ્યા, એટલે દારૂ છોડી દીધો. હું બહુ શોખીન તો નહોતો, છતાં સારો ખતવા લાગ્યો. થોડાક મહિનામાં મારા જીવનનો એક ધર્મ તરફ વળ્યો. જે વસ્તુની મને ભૂખ હતી, તે જ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી હોય એવું મને લાગવા માંડ્યું. દાદાનું જીવન જે મારા સ્મરણમાંથી સરી ગયું હતું, તે પાછું તાજું થયું. એમના આખા દિવસનો કાર્યક્રમ મને યાદ આવ્યો, અને દરેક પ્રસંગે દેખાઈ આવતો એમનો પ્રેમાળ અને દયાળુ સ્વભાવ મને પ્રેરણા આપવા લાગ્યો. મારું આ જીવન મને શાંતિ આપતું હતું, પણ અમારા ઘરમાંના કાંઈને એ ગમતું નહોતું. મારા પિતાનો તો એ માટે સખત વિરોધ હતો. એમને મારી ધર્મની વાતો ખેવકુશી ભરેલી જ લાગતી હતી. હું ભરજીવાનીમાં આવો વૈરાગી થઈ જઈશ તો મારું લવિષ્ય કેવું જશે, એ વિષે તેઓ ચિંતા પણ પ્રગટ કરતા હતા, પણ એમનો વ્યવહાર ઉપદેશ મારા ગળે ઉતરતો નહોતો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ અમારી વચ્ચેનું અંતર વધવા લાગ્યું. મારાં મનમાં પ્રગટેલી આ ધર્મ

લાવનાએ એ ખીજી સ્વરૂપ પણ પડ્યું મારી કમાણીના જે પૈસા આવતા, તે હું મારી આજીવનમા કોઈ મુશ્કેલી બોગવતું હોય તો તેને હું આપી દેવા લાગ્યો મારા પિતાને આ લાભ રહે ? એમણે મને સખ્ત શબ્દોમા સૂચના આપી, કે મારે મારી આખી કમાણી એમને સુખન કરવી, અથવા તો સ્વતંત્ર રીતે રહેવું મને એ બેમાં એમની ખીજી સૂચના વધુ પડદ પડતી હતી, પણ કંઈ સમાધાનની વૃત્તિથી હું નિભાવવા લાગ્યો એક જિવસ એવી ધનના બની ગઈ કે અમારું સમાધાન તૂટી પડ્યું, અને મારે એમનાથી પગપા પડેલા જ સ્વતંત્ર થવાનું બની આવ્યું

મારા કારખાનામા કામ કરતો એક જુવાન, જાને ચમાર હતો, અને એના કુટુંબમાં વૃદ્ધ અને અધે પિતા સિવાય કોઈ નહોતું તે બે જિવસના તાવમાં ઉપડી ગયો એવી માંદગી વખતે અને મૃત્યુ વખતે હું ત્યાં હાજર હતો જે દિવસે સાજો એ મયો તે દિવસે સવારે જ એ પોતાના મોત વિશે જાણી ગયો હતો એના દિનમા એક જ દો હતું એ બહાદુર હતો એટલે મોતથી તો કરતો નહોતો, પણ એનાં મૃત્યુ પછી વયોગ્રહ અધે પિતાનું આ દુનિયામાં કોણ ? એનું કોઈ સગું નહોતું, મારી પેડે એ પણ મિત્રવિદોષો હતો હું એની ચિતા સમજી ગયો મેં એને ખૂબ આશ્વાસન આપ્યું છેલ્લે એણે મારી પામે કપ્પરસાથીએ વચન લીધું, કે એના પિતાને હું સાચવીશ આ વચન વખતે એ અધે ડાસા પણ બાજીમા બેઠા હતા એમની મજી વિનાની અખિમાયી બાંનું ટપખતા હતા

એ જુવાન ગયો, તે દિવસે જાતે અધે ડાસાને લઈને હું મારે ઘેર આવ્યો પિતાએ આ જોયું માગ મનમાં જ તો હતો જ, પણ મેં નક્કી કર્યું હતું, કે પિતાનો રોગ વડોરીને પણ આ કામ તો

કરવું જ. પિતાએ એ વખતે તો માત્ર આખો જ કાઠી, પણ સવારે મને પોતાની ઓશીસમાં બોલાવીને કટલીક સાફ સાફ વાતો કરી નાખી.

સામાન્ય રીતે પિતાશ્રી મારા સાથે ન્યારે વાત કરતા, ત્યારે રોષમાં અને હુકમથી જ બોલતા. આજે જરા ગંભીર બનીને કહેવા લાગ્યા. એ ગંભીર વાતોનો સ્પષ્ટ ધ્વની એ હતો કે 'તું અને હું જુદા જ બધારણનાં છીએ. આપણે સાથે નહિ રહી શકીએ. તારે હવે આ ઘરમાંથી જવું જ જોઈએ.' પિતાની વાત સાચી હતી, પણ મેં એમને ખુબ સમજાવ્યા, વિનવ્યા કહું તો પણ ચાલે : 'હું હવે ક્યાં બાળક છું ? ઘરમાં મારો આટલો પણ અધિકાર નહિ ?'

પિતાએ શાંતિથી કહ્યું : 'આ ઘરમાં બીજા કોઈનો અધિકાર ચાલી શકશે નહિ, મને રૂએ એ જ વસ્તુ અહીં બની શકે.'

'પણ અમે ક્યા કોઈ બહારના છીએ ? હું તમારો પુત્ર જ છું ને !'

'ગમે તે હોય. મને આવું ન કાવે. તું પૈસા ઉઠાવે, અને તને મન કાવે તેમ વર્તે એ પણ મને ન રૂએ. આપણી વચ્ચે છે, તેટલો સ્નેહ પણ જીવંત રાખવો હોય તો તારો રસ્તો લઈ લે.'

આ શબ્દો સાંભળ્યા પછી દલીલને અવકાશ નહોતો. બીજે જ દિવસે મેં એક ઓરડી લીધી, અને ત્યાં ડોસાની સાથે હું ગહેવા લાગ્યો. જુદી ઓરડી લીધા પછી મારા ઉપર ભારે જવાબદારી આવી પડી. કોરખાનામાં મારે સખત નોકરી આપવી પડતી હતી. રાત્રે હું લોથ થઈને ઘેર આવતો હતો, અને આવ્યા પછી મારે રસોઈ પકાવવાની હતી. થોડા દિવસ પછી મેં એક

આપો ગળ્યો પાન શન્યુ ડાસાને જગાએ આપુ ન આવે
એ માટે હું પૂતી કાળી રેતો હતો, પણ એ મિયાગે બહુ વખત
ન જીવી શક્યો. ત્યારે મહિના વાત્યા પછી એ મહિ પડ્યો. આ
દિવસ ઘેર બહી મે એની ચાકરી અને બની શકે તેવા દામતરી
ઉપચારો મારા માટે કર્યા કર્યા અને એમ જિવન માં પિતા
પણ એને તપાસી ગયા પણ એ ન મર્યો. એના દીકરાની પાછળ,
હું માનુ છું કે સંતોષપૂર્વક ચાકરી પાનું, એ ડામો સિવાયી ગયો.

ડાસાનાં મૃત્યુ પછી હું ઘેર હી રહ્યો એમ હતું, પણ પિતાએ
મને બોલાવ્યો નહિ, અને એમ ને એમ જવા માટે મારું દિવ
ચામુ હિં હું એમલો જુદા બાંધ્યો. મારા સ્વભાવ પ્રમાણે
તો એમના અને આમી સાથે એમ નહોતું પણ એ રહેરમા માતા
પિતા અને બાઈ મહેતા એતા હોનાથી મને એ વતા માનવા લાગી
કોઈ કોઈ વખત હું ગમે ગડી પણ પતો મને થયું કે મારે હવે
આ શહેર છોડવું જોઈએ. હું મમમા તો દોશિયાગ રતો મમમા
વિશે શ્રી ચિંતા જ નહોતી તો પછી અહીં મારે જેવું તો મારું ?
કુટુંબ પ્રત્યેની મમતાનો એ તાનજો મને પમી પામો દતો,
પરંતુ પ્રતિનિ પવિત્ર પામના માં જીવનનો દવે કુટુંબ સાથે
મેળ થોડે એમ નહોતું ઉપાન, પિતા મો ઇચ્છતા નહોતા મને
ત્રેલી વાત તો ગત ઉત ની જ નહોતી કે ને હું ધરમા ગુડ તો
મારે એનું જ માનવું જોઈએ એ નાનું શી રીતે સ્વીકારું ? કુટુંબ
માં જે કોઈ પણ એ પડ્યું જ ત્યાં દાખલનાનો રોપ તો એ કુટુંબ
શાનું ? હું એવું સમજતો થઈ ગયા રતો, કે કુટુંબ એટલે જ
એમ એ સ્વીકારો ત્યાં કુટુંબ સદમા માં પિતાના પના એમ
પાનું ॥ ૧ ॥ મારે કે મારા કોઈ બાઈએન મારે ત્યાં નાનું જાણું
મળ સ્વતંત્ર નહોતો.

હું બહાર જવાના વિચાર કરવા લાગ્યો. એક દિવસે મારી આ મૂંઝવણ મેં મારા મેનેજરને કહી બતાવી. એ ધણો જ સન્મન માણસ હતો, પ્રથમ તો એણે મને શાંતિથી રહેવા માટે સમજાવ્યો, પણ ત્યારે એણે જોયું કે મને અહીં શાંતિ મળી શકે એમ નથી, ત્યારે એણે મને જવાની મંજૂરી આપી, અને અમદાવાદમાં જવાની સૂચના કરી. પોતાના એક મિત્ર ઉપર ચિઠ્ઠી લખી આપી, એટલું જ નહિ પણ જે હું મિલમાં રહેવા માગતો હોઉં, તો નોકરીની અને ચામડાનું કારખાનું કરવા ઇચ્છતો હોઉં, તો પૈસા વગેરેની સગવડ કરી આપવાની પણ ખાત્રી આપી.

મેં ત્યાં ને ત્યાં જ નિર્ણય કરી લીધો, કે મારે ચામડાનું કારખાનું કરવું છે. મેનેજરે પોતાનું વચન પાળ્યું, અને મને કારખાનું કરવા માટે પૈસાની અને અનુભવી માણસોની મદદ આપી.

છેક છેલ્લી ઘડીએ માતા પિતા પાસે રજા માગવા ગયો, ત્યારે એમને અશ્ચર્ય થયું. પિતાએ કશો વાંધો ન લીધો પણ માતાએ લગ્ન પહેલા જવાની ના પાડી. મારે એ આજ્ઞા માનવાપણું નહોતું, એટલે હું જવા વિષે મક્કમ જ રહ્યો. મારાથી નાનો ભાઈ મારા સાથે આવવા તૈયાર થયો. કેટલીક આનાકાની પછી એનું આવવાનું પણ ચોક્કસ થયું, અને અમે બંને ભાઈઓ આ રીતે કાનપુર છાડીને આ બાબત આપ્યા.

અહીં આવ્યા પછી એકાદ મહિનામાં જ અમે કારખાનું ઉભું કરી દીધું. મારા નાના ભાઈએ આ કામમાં પૂરો સાથ આપવા માડ્યો. અમને આરંભમાં ભાષા ન જાણવાને કારણે

ચોડીક મુરકેરી પડી, પણ ધીમે ધીમે આ સહેલી અને મધુર લાપા, અમે શીખી ગયા.

મારા ધધેલીની જ વાત કરું તો અમે એમા કીડી રીક મફળતા મેળવી. અમારી સફળતાની ચાવી અમારી ઉદ્યોગપરાયણતામા હતી એમ હું માનું છું અમાગ ધધેલાને વિશ્વાસના માટે અમે સખતમાં સખત પરિશ્રમ કરના હતા. છએક મહિનામા તો અમે ગુજરાતમા સારું એવું ગ્યાન પ્રાપ્ત કરી લીધું, પણ આ તો મારા બાલજીવનની વાત થઈ માગ આતજીવનમા મે જે સતિની આચારા રાખી હતી, તે મને પ્રાપ્ત ન થઈ મારું હૃદય ધમ તારક દર્શનું જલ્દ હવું પણ એટલી જ ગતિ માગ જીવનને નહોતી મળતી. હું એ વાંચતો અને માનતો કે 'તાગ પાસે જે પહેલું રોય, તો જેની પામે ન હોય' તેને એક આપી દે તારા જમણા ગાય ઉપર કોઈ તમાચો મારે, તો તું કાબો ગાવ ધર. એ પિનાનું અમરુ મર અને અપ્પા ઉમાન, જેણે તને આ જમન આપ્યું છે' હું વાંચતો અને ચિંતન કરતો, તારે અપાર સતિમાં રૂબી જતો, પરંતુ માગ ધધેલાને અમે મારે દુનિયા સાથે પરિચયમા આવવું પડતું હતું, એટલે હું જેમ સમ્મતો હતો કે જમનનું વરેણું એ કરતાં તારા ઉલટું જ છે જ્યાં ધધેલી પેરે જ અમાગ ધધેલામાં પણ ચેરી, જુડ અને હરીફાઈ દર્શાવે જ, પણ સૌથી વધુ આધાત મને એ બીજી વસ્તુનો લાગવા માંડ્યો. માગ ધધેલાને અમે ચમતોની સાથે મારે જલ્દ કામ પડતું હતું હું નાન પગથી ખુબ જ આશ્ચર્યપૂર્વક જાણતો હતો, કે એમને અત્યામા દિલ્લ લેશે. પાપ માને છે, પરંતુ અની આત્મા પડી માગ મનમાં એ વિચાર આશ્ચર્યકાર જ ન ગયો પણ કલ્પની પેરે બેગમા લાગો હું સમજતો હતો કે મનુષ્ય માત્ર જ નહિ, પણ સખત જીવમદિ

પરમ પિતાનું આજ્ઞ છે. એમાં કાંઈ ઉચ્ચ ન હોય, કાંઈ નીચ ન હોય, ત્યારે આ શું ? બીજી આજ્ઞ એ ચમારોમાં અને બીજા લોકોમાં મેં ગરીબાઈનાં દર્શન કરવા માંડ્યાં. જેમ જેમ એ ગરીબાઈ વધારે જોતો ગયો, તેમ તેમ મને મારો આરામ, પૈસો ને કારખાનું ખૂંચવા લાગ્યાં. ‘તારા પાસે જે પહેરણુ હોય....’ અને હતાં જ. ‘મારે શું કરવું?’ મારા મનમાં મંથન જાગ્યું.

આ જ અરસામાં અમે બંને લાકડોએ કામની બદલી કરી. અત્યાર સુધીમાં કારખાનાનું અને બજારનું કામ હું કરતો, અને આબુઆબુના પ્રદેશમાં ફરી સસ્તે ભાવે ચામડાં એકઠાં કરવાનું કામ એ કરતો, હવે એ કામ મારે ભાગે આવ્યું. મને થાય છે કે એ કામ મારા ભાગે ન આવ્યું હોત, તો પરમ પિતાની દીન સૃષ્ટિને હું ક્યારે જોઈ શકત ? મહેનત કરતાં છતાં ભૂખ્યા પેટે સૂઈ રહેનારા માનવીઓ વિષે, હું ક્યાંથી જાણી શકત ? મોંએથી ધધરનું નામ લેતા હોવા છતાં જેની આંખમાં તેજ નહિ, જેનાં શરીરમાં તરવરાટ નહિ, જેના જીવનમાં કશો હેતુ નહિ એવા સજીવ પુતળાંઓની મને ક્યારે ખબર પડત ? હું ગામડાં ફરવા લાગ્યો. જે ગામડાંઓમાં કશું જ નહોતું, એવાં ગામડાંઓમાંથી મને સસ્તે ભાવે ચામડાં મળી જતાં હતાં અને હું એમાંથી કાંઈકો ઉઠાવી શકતો હતો, પણ ધીમે ધીમે મને એમાં અન્યાય અને પાપ જણાવા લાગ્યું. જે ચાર દિવસ ફરીને હું ઘેર પાછો આવતો, ત્યારે મારી ભરાયેલી છાતી ખાલી થતી, અને મારા નાનકડા ઘરની પાછળ મેં કરેલા અગીચાની માટી મારાં આસુથી ભીજતી.

દિવસો ને મહિનાઓ પસાર થતા જતા હતા. દિલમાં વેદના વધતી જતી હતી. શહેરની સડક ઉપર મોટરોને દોડતી જોતો, મોટા

મોટા મગલાઓની કતાર જોતો કામ હોય ત્યારે મિયોમા જતો અને દોલતના દગના દગ પડ્યા હોય તે જોતો પણ એની સાથે સાથ જ એવું એવું જોતો કે જે મારી ઉધતે મગાડી નાખે, મારા ચિત્તને વિપાકમય બનાવી મૂકે તે એ પણ જોતો, કે હજારો માણુ સોને આમા કશું અણુશુ લાગતું જ નથી હુ ખીઓને પણ નથી લાગતું, અને મુખીઓને પણ નથી લાગતું

હું હજી મુઠ્ઠી ગાંધીજીની વિચારણા નીચે નહોતો આવ્યો. એમનું નામ તો મેં સાંભળ્યું હતું પણ મને એ નામનું કશું આશ્ચર્ય નહોતું ૧૯૨૧ના દિવસોમા પ્રાંતપુરમા હતો, ત્યારે મેં અસહકારની દિનિયાન જોઈ હતી, પણ એ તરફ મને લેશ માત્ર આકર્ષણ થયું નહોતું હું જ નહિ પણ મારી આભુગાભુના બધા એમ માનતા હતા અને મહેતા હતા, કે ગાંધીને સરકાર પકડીને ફાંસીએ ચડાવી દે તો સારું માગ મન ઉપર તો તે દિવસે એવી જ છાપ હતી કે ગાંધી આ રાજ સામેનો કોઈ બડખોર આગેવાન છે વાત તો એ સાચી હતી, પરંતુ એ બડ આપુ હશે એવી મને કંપના પણ નહોતી મને થાય છે કે એ વિમોમા મને એ પ્રમાણ મત્યો હોત તો ? આ ગરીબાઈ જોઈ હું મૂઝાત નહિ મારે શું કરવું નોંછએ, એની ચિંતામા આસુ સારત નહિ, પણ ઈશ્વરે આપેલી શક્તિઓ વડે હું ખ દૂર કુવામા લાગી જત

મને ઘણા વખત મુઠ્ઠી આ રાજની ભવ્યપ્રતાની ખમર ન પડી જેમ જેમ હું હું ખ જોતો ગયો, તેમ તેમ મને થવા લાગ્યું કે મારે ગરીમ થવું જોઈએ, અને જેની પામે ધન હોય તેણે દયાનાન બની, આ ગરીમોને આપવું જોઈએ મને એ ખમર તો કેટલી મોડી પડી કે આ સમગ્ર પામે તે વનિકો પામે ધન છે, તે તો પેના ગરીમોનું જ ભૂમી નીધિનું છે । એ ખમર ધી મોડી પડી

એ સારું થયું. જો એ ખખર મને પહેલી પડી હોત તો, એ લૂંટનારાઓ પાસેથી એ ધન કેમ પાછું લેવું એની ચિંતામાં હું પડી જાત, અને તે દિવસે અહિંસાના રહસ્યની તેમ તાકાતની મને ખખર નહોતી એટલે હું ગમે તે માર્ગ લેવાને લલચાત. 'લલચાત' એમ શા માટે? મેં ખીજ એક કિસ્સામાં એવો માર્ગ લીધો જ હતો, અને પરિણામે લગલગ આઠ દિવસ મુઠી હું મૂંગો-પથર જેવો બની ગયો હતો.

અમારા કારખાનામાં કામ કરતા ચમારો ને મજૂરો ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે જે માણસને મેં નીમ્યો હતો, તે દિલનો ખરાબ માણસ હતો. મને ખખર નહોતી, પણ એ મજૂરોની મજૂરીમાંથી પૈસા પડાવતો, એટલું જ નહિ પણ કામ કરવા આવતી સ્ત્રીઓને પણ સતાવતો. અમારા જે ભાઈઓમાંથી કોઈનું એ તરફ લક્ષ નહોતું, એટલે એ પોતાને માર્ગે આગળ ને આગળ વધતો જતો હતો. જે ત્રણ વર્ષ થયા આ માણસ અનાયાર સેવતો હતો, પણ અમને શંકા મુઠ્ઠાં નહોતી આવી. એક રાત્રે હું કુળીઆમા ખાટલો ઢાળીને ભર ઉઘમાં સૂતો હતો, ત્યારે એક ચમારે આવીને મને જગાડ્યો રાતના જે વાગ્યા હતા, પણ ચાદની રાત હતી, એટલે એ ચમારનું મોં હું ખરાબર જોઈ શકતો હતો. એ અમારો જૂનો કારીગર સવલો હતો. લગલગ પચાસ વર્ષની ઉંમરનો ખખડી ગયેલો વૃદ્ધ હતો. મારા મન ઉપર એના વિષે બહુ સારી છાપ હતી. એને હાથ જોડી, આંસુ ભરી આખે ધૂળજો જોતા હું ચમક્યો. એકદમ પથારીમાંથી બેઠા થઈ મેં એને આવવાનું અને આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ગભરાતા સ્વરે એણે મને ખખર આપ્યા, કે પેલો દુષ્ટ સવલાની એક જુવાન ભત્રીજાની પાછળ લાગ્યો છે. મારા કોંઈનો પાર ન

રહ્યો સનતાએ મને ખીજા કિસ્સાઓની વાત પણ કરી માગ મન
 માથી અહિંસા, દયા ને શાંતિ ક્યાય ચાલ્યા ગયા હુ ખૂણામાં
 પડેલો લોખંડો જડો સળાયો લઈ તુરત જ ઉઠ્યો સવમાએ મને
 ખમર આપ્યા હતા, કે અત્યારે એ સનવાની ઓરડીએ જ બેસે છે
 એની ઓરડી અમારા કાગખાનાની હદમાં જ હતી હું સવલા સાથે
 ત્યાં ગયો મેં જોયું તો ઓરડીના બા જુની બહાર ખાટલો દાળીતો
 એ બીડી પીતો બેસે હતો એને જોતા જ મને રેભેરેમ અમિ
 પ્રગળી ઉઠ્યો મેં એને કશું પૂછ્યું જ નહિ, એને જોરવાર હાથે
 એના ફેટા વોટેના માથા ઉપર સળાયો ડોમ્બો માથા ઉપર સળાયો
 પડના જ એલો ચીસ પાડી ફેટા વોખાઈ ગયો માથામાંથી લોહીની
 ધાગ છૂંતી ચીસ સાલળીને આંતુમાંતુની ઓરડીના નજૂરો જળી
 ગયા હુ સ્તબ્ધ બની એ સામે જોતો કાંધથી કપતો ઉભો રહ્યો
 ઘોડીનારે મારી આખે અંધારા આનતા દોષ એવું મને લાગ્યું હુ
 પાછો ફરી મારી પથારીમાં આનિતે પડ્યો સનનો મારી પાળા
 આજ્યો મેં ત્રુક અવાજે એને મારા લાઇને જગાવાનું કહ્યું
 તુરત જ મારો લાઇ આજ્યો મેં એની આવે મન વાત ન કરી,
 પણ ડોમ્બરને બોલતી એની સારવાર કરવાની લનામણુ મરી હુ
 આખો મીચી ગયો મારો લાઇ મારી વેળા સમજી ગયો વડુ
 અર્થા કર્યા વિના ત્યાંથી ચાનતો થયો

ખીજો દિવસે મેં જાણ્યું કે એ માણસને લગભગ એક મહિનો
 પથારીનજ રહેવું પડશે, એને એ જગી પણ એના મગજનું દં તો
 કાપમ જ રહેશે મેં એ જણ્યું જાણ્યું કે એના નુકેળમાં વૃદ્ધ
 ડોલી સિવાય કશું નથી એની સ્ત્રી પાસે વર્ષ પહેલાં કાંઈની
 સાથે ભાગી ગઈ છે આ બધી વાતોએ મારા અત મા ધમસાણુ
 મચાવ્યું 'મે શુ મ્યુ ર' અદગથી જોના પ્રશ્ન ઉઠ્યો એનો

તુરત તો જવાબ ન મળી શક્યો. ધીમા ધીમા સૂરો આવવા લાગ્યાં. 'ત્યારે શું કરવું? એ અનાચાર કેમ સાંખી લેવાય? એને શિક્ષા તો થવી જ જોઈએ,' પણ એ જવાબોથી શાંતિ ન થઈ. મેં બાઈબલ હાથમાં લીધું. જાણે એ વાંચવાની યોગ્યતા મેં ગૂમાવી હોય એમ મને લજ્જા લાગવા માંડી. બાઈબલ મૂકી દઈ હુ શૂન્યચિત્તે પડ્યો રહ્યો. મારો ભાઈ બેત્રણ વખત આવી ગયો. મેં એને કહ્યું કે કારખાનામાં હમણાં રજા પળાવો. એણે મારી વાત ન માની, મને આરામ લેવાનું કહી એ ચાલ્યો ગયો. મેં આરામ લીધો. બરાબર આઠ દિવસ સુધી આરામ લીધો. એ આરામ દેહને હતો. ચિત્ત તો અગ્નિ ઉપર ચડી ચૂક્યું હતું. હું તવાતો હતો. મારા કૃત્ય બદલ મને પરતાવો હતો, પણ તો પછી આવા માણસોનું શું કરવું તે મને સૂઝતું નહોતું. નાના જંતુને પણ મારવાનો અધિકાર મનુષ્યને નથી, એમ મારું હૃદય કપૂલ કરતું હતું, પણ તો પછી મૂંગે મોઝે આ બધું જોયા કરવું? હૃદય અંદરથી ના પાડતું હતું. એમા જડતા લાગતી હતી, કાયરતા ભાગતી હતી. કાંઈ સમજાતું નહોતું. મૂંઝાઈને હું પ્રાર્થના કરતો હતો, પણ પ્રકાશ મળતો નહોતો!.

૮

અં તે હું બહાર નીકળીને કામે વળગ્યો, પણ અંતરનું ધમસાણુ ઝોછું થયું નહિ. ફરીને ગામડાં ફરવા માંડ્યો, પણ તેમ તેમ ચિત્તની અશાંતિ વધવા લાગી. ગામડાના અંતે મારી પડખે જ વસતા ચમારો ને મજૂરોના દુઃખો જોઈ હૃદય દ્રવવા લાગ્યું. મારાથી ન રહી શકાયું, મારા પાસે જે હતું તે જેને તેને મેં આપવા માડ્યું. એક દિવસ ચામડા ખરીદવા માટે ખિસ્સામાં સો રૂપિયા લઈ ગયો હતો, તે વહેંચીને આવ્યો. એક દિવસ તો મારો કોટ પણ મૂકતો

આનો દિવસો જતાની માથે આ પ્રતિ નંધવા લાગી. આ ધિયાથી મને મહેન્ટ દુઃખ મળતી હતી મારી એ દુઃખ સુગ્રામળી કરીને તમને સમજાવું ? શરીરના ધારુ પડ્યુ હોય, અને મદ રીતન પવનથી જે દુઃખ લાગે, તે પ્રાણી એ દુઃખ હતી. એથી ધારૂ મહેન્ટ નહોતુ પણ એની વેળા અસુચ નહેતી જનતી.

મારા બાહને આ શાનુ ગમે ? થોડા દિવસો નુધી તો એ મધુ ન ખોલ્યો, પણ મે ત્યારે જ્યુ ફેકવા જ માન્યુ, ત્યારે એનાથી ન રહેવાયુ એક દિવસ એણે મારા પામ આવી વિનયપૂર્વક મારી રજ માગી મે એને કાચુ પૂછ્યુ, તો એણે મને જવાબ આપ્યો 'મધુ જ સાફ થઇ જાય ત્યાર પહેલાં દુઃખ માથો જાડે તો સારુ' દુઃખ એના મહેવાનો મર્મ સમજ્યો મે એને બીજે દિવસે જવાબ આપવાનુ મ્દી વિદાય થ્યો મારા મનમા વિચારો આવવા લાગ્યા 'એણે તો મારે જનુ લેઇએ ? માર જ જનુ લેઇએ પણ મ્યા ? ત્યાં ગરીબો હોય ત્યાં એમની પેર જ છડવા પણ એણે ક્યા ? દુઃખ જવા વાળો મે ક્યા વિના ? ક્યા, પણ મને એમ્ય માગ ન મળ્યો બીજે દિવસે એ મારા પાસે જવાબ માગ્યો, ત્યાર મે મ્દુ કે 'તુ થોડા દિવસ થોના જા' એ વિનયી હતો એને મારી વાન મુખ રખી પણ એથી મા. મનનો ભા આછો માથ એન નહોતુ આ વનનુ એ પરિશ્રાન તુત જ નામ્યુ મારા હાથ પાડા પવા સાથો માનને કઇ પણ આપતી વખતે દુઃખ ખીચી આપતો દોડે એવુ મને થવા લાગ્યુ

આ વિલામઘને ને દિવિત આવગ મડ્યો માડુ મિત માનમા ન થા દુઃખે દેવા સાથો ક્ષરે પ્રાર્થના કરતો, ક્યારે જન્મ વાયતો મારે સર્વમા માન્ય જાતે

આમ દિવસો વીતવા લાગ્યા, મારા લાઇને મારું આ વર્તન ગમતું નહોતું, પણ એ શું કરે? એક દિવસ એણે મને કહ્યું કે 'તમે સંપૂર્ણ શાંતિ ભોગવો. કારખાનું હું ચલાવીશ.' મને એની વાત અમરથી તો રૂચે એમ હતું, પણ એ મને વ્યાજખી ન લાગ્યું. મેં અદરથી જોર કરીને કારખાનાનાં કામમાં રસ લેવા માંડ્યો, પણ અદર રસનો પ્રવાહ જ બદલાઇ ગયો હતો. શરીર કામ ખેંચવા લાગ્યું. મન અંદર પછડાટો ખાવા લાગ્યું, ને એમ મારી યુવાવસ્થાના દિવસો અત્યંત કલેશમય પસાર થવા લાગ્યા. આ દિવસોમાં જ પિતા તરફથી મારા લગ્ન માટે બે સૂચનાઓ આવી. મેં બંને નકારી દીધી, અને મારા નાનાલાઇ માટે સૂચના કરી. માતા પિતા નારાજ થયાં, રોષે ભરાયા, પણ એમનું કશું ચાલે એમ નહોતું આખરે મારા નાનાલાઇના લગ્ન થઇ ગયા.

એકવાર પ્રેમભર્ય થઇ ગયેલો હું આખી સ્ત્રીજાતિ સામે અવિશ્વાસુ બની ગયો હતો, એમા મારા નાનાલાઇની પત્નીએ ઉમેરો કર્યો. એના આગ્યા પછી એ મને અને મારા લાઇને અનેક નાની મોટી વાતોમાં સતાવવા લાગી. એની રહેણી પણ બરાબર નહોતી એવું અમે સાંભળ્યું. મારા મનમાં હવે તો એ જાતિ પ્રત્યે ઘૃણા પેદા થવા લાગી. મારો નાનો લાઇ બિચારો દુઃખી રહેવા લાગ્યો. અમારા વચ્ચેનો સંબંધ બગડે એવો દિવસ લાવવાના પ્રયત્નો હમેશા એની પત્ની કરતી, પણ એ દિવસ આવે એમ નહોતું, પરંતુ એ દિવસ ન આવે તો યે એમના ગૃહસસારમાં શાંતિ થવાનો પણ સંભવ નહોતો. અમે બંને લાઇઓ આ પ્રશ્નમાં એટલા બધા ગૂંચવાઇ ગયા કે કારખાનાના કામ તરફ દુર્લક્ષ થવા લાગ્યું, અને મારું પેલું મનોમથન પણ થોડીકવાર શમી ગયું.

આ પ્રિયિતિમાથી હૃદયમાં માટે આખરે અમે એક મનો ગાંધી
 મળ્યો. એ મનો સૂચવનાર મારો ભાષ જ હતો. એણે મને મ્હુ
 કે 'તું ગજગદમાં જઈને કા ખાનુ મદ, અને આપણે મને એ
 રીતે જૂદા રીએ' કારખાના તરફની મારી મમતા ઓઝી થી
 જતી હતી, એટલે અહીંના ગજખાનાની જવાબ મરી લેવાનું મારું વિલ
 ન વાલ્યું. પરંતુ આમાથી તાલકાલિ રમ્તો કામવાની બુધ્ધિથી અને
 ભાષના આગ્રહથી મે એ માર્ગ સ્વીકાર્યો. એ જે દિવસે વિલાય
 થયો, તે દિવસે મને જે વાસ્તે કહેતો ગયો તે હુ કોઈ વિલસ જૂલો
 વાડુ એમ નથી એ મારો નાનો ભાષ હતો. છતાં વડીલની મીઠાવથી
 એણે મને કહ્યું 'તમે કામખાનુ સાચવી શકશો નહિ એમ મને ચોક્કસ
 લાગે છે, પણ મારા મરા સિવાય આપણે કોઈ રાતિ બાગી
 વાડુ નહિ, મારે તમને એક વાત ખાસ કહેવી છે, કે જે દિવસે આ
 કામખાનુ તમને છાતી ઉપરના બોજ જેનું લાગે, તે દિવસે એ છોડી
 દેજો, અને બીજી કોઈ બામતની ચિતા ન કરશો. તું ગજગદમાં
 તમારું જ કામખાનુ ચલાવુ છું એમ માનજો નાગી અર્ધા મરે
 જગ પડે તો બોલાવજો'

એ ગયો ત્યારે મારી આંખો મળેજ બીની થઈ ગઈ એના
 આ વચનોના જવાબમાં હુ મ્હુ જ ન બોલી શક્યો, પરંતુ મા
 ચિતમાં મને શાંતિ જણાવા લાગી. જાનમાં નિઝાવં પ્રેમ છે
 એમ મો લાગ્યું એના ગયા પછી મને યો ૧૫ દિવસ સુનું
 સુનું લાગ્યું, પણ મને કોઈની પામ નાની કે આશ્વાસન
 મેળવવાની આજ્ઞ નહાની, એટલે એ સુનાપણામાંથી મેં નના
 મળધનો જ મ ન થયો.

એના ગયા પછી મે મારખાનાના મમ તરફ ધ્યાન આપના
 માગ્યું. આ ધ્યાન આપના આપના એક વિલસ એક ભયાનક સ્વપ્ન

જેમાં જરા યે આશ્ચર્ય પામવા જેવું નહોતું, જે હું વર્ષો થયાં જાણુલો હતો, તે તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું. હું જેમ ગામડાંમાંથી ચામડાંઓ લેતો તેમ શહેરનાં અને બહારનાં કતલખાનામાંથી પણ ચામડાં ખરીદતો હતો. આ ખરીદવામાં હું કતલખાનાં નિભાવી રહ્યો છું, એ સાદી વસ્તુનું ભાન મને આજ સુધી નહોતુ થયું. માંસ છોડ્યા પછી હું મને અહિંસક અથવા પ્રાણીઓનો ધન નહિ કરનારો ગણવા લાગ્યો હતો, પરંતુ આ જ્ઞાન થયા પછી મારી આંખ ઉઘડી ગઈ. હું જનરલસ્ત માંસાહારી હતો એમ હું જોઈ શક્યો. આ માંસ હું આરોગ્યે નહોતો પણ કતલખાનાનાં ચામડાંની ખરીદીનું પરિણામ તો એ જ આવતુ હતુ. આ સત્યનું મને કેમ ભાન થયું તે જાણાવું.

કતલખાનામાં કામ કરતા એક મુસલમાનને હું જાણુતો હતો. કામ પ્રસંગે મારે ક્યારેક એની સાથે વાત થતી, પણ મને એના પ્રત્યે અણુગમો હતો. એ મૂંગા પ્રાણીઓની કતલ કરે છે, એ ખ્યાલ એને જોતાં જ મારા મનમાં ઉગી આવતો, અને એનું જાડુ કદાવર શરીર મને રાક્ષસ જેવું લાગતું. એની લાલ આંખો મને ખૂની જેવી લાગતી. એક દિવસ મારાથી ન રહેવાયું, અને મેં એને કહ્યું. ‘તું આ ધંધો છોડી દે.’ તુરત સામે જવાબ મળ્યો. ‘કેમ, મારે બાઈડી છોકરાં નથી શું?’ મેં કહ્યું. ‘પણ બીજો કોઈ ધંધો શોધી લ્યો.’ એણે માગ સામે આખ સ્થિર કરીને કહ્યું : ‘તમે કેમ બીજો ધંધો નથી કરતા?’ હું જરા ખચકાયો. ‘હું ?...’ મારાથી આગળ ન બોલી શકાયું. એ વાત પૂરી થઈ. મારા ઉપર વિજય ભરી નજર ફેંકી એ ચાલતો થયો. સાચે જ એનો વિજય થયો. પરાજીતની શરમથી માથું નીચું ઢાળી હું ત્રિચારમાં પડી ગયો.

તે દિવસે સાંજે કંઈ પણ રપ્પટ વિચાર કર્યા વિના હું મતલખાના તરફ ગયો. કતલખાનું બંધ થવાને એકાદ મલાખની વાર હતી હું રજા લઈ ઝડપથી અંદર દાખલ થયો. પાંચ મિનિટથી વધુ હું અંદર ઉભો રહી શક્યો નહિ, મારી આંખે કમકમા આન્યા માથું ફરવા લાગ્યું હું ત્યાંથી પાછો ખરી ઘેર આવીને ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગયો.

હું વેપારમાં સમજતો હતો. આકાશમાં સમજતો હતો. વિચાર રાત્રી થતા જ હું સમજ્યો કે ‘ચામડાની ખપત બંધ થાય તો આ મતલખાના ન નબી શકે’ ત્યારે આનો ચવાવનાર કોણ ? આ મતલ કુનાર કોણ ? પેનો રાક્ષસ સમો જલ્લાદ કે હું ? હું ચર્કી ઉઠું એવો સનાય પે । થયો મારી જીદગીના કેળ્વા વર્ષો મેં આ કતલમાં ગાળ્યાં ? વિચારની નવી દિશા ઉઘડતા જ મને થતા લાગ્યું કે ‘જગતમાં ચાલતા અનેક પાપો આ રીતે નબતા હશે ને ! મારા ચામડા લેનાર અને એના જોડા પહેરનારો પણ આમાં દિવ્યો ખરોને !’ તુરત મારા મગજમાં ખીંચે વિચાર જાગ્યો. ‘મારા ચમારોની અને મજૂરોની લચકર ગરીબીનું કાણુ થું હશે ? કોના પાપનું એ પરિણામ હશે ? મને નની દૃષ્ટિ મળતી હોય, એમ હું ઊંડા પ્રાર્થનામાં ઉતરવા લાગ્યો. એ વાત મને દીના જેવી મમજવા લાગી કે ખૂન કરનાર એમ્લો જ ખૂની નથી, ગૂતો કુનાર એમ્લો જ ગૂતેગાર નથી, અને મને પેના માણસનો અને સવનાની લત્રીજનો મિત્રો તાજો થયો. ‘એ માણસની બેરી લાગી ન ગઈ હોત તો ? એને ધનું સુખ મળ્યું હોત તો ?’ અને વિચારો દૂરના પ્રેશમાં વિહરના લાગ્યા. ‘પણ પણ આનો ઉપાય ?’ મારું માથું ફરવા લાગ્યું.

૯

બીજા દિવસે મેં ક્તલખાનાનાં ચામડાં બંધ કર્યાં. મારા લાઇને પણ મેં એ વિધે લખ્યું, પરંતુ મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મેં જાણ્યું કે એ તો આ સમજતો હતો. ધંધો કરવો હોય તો બીજું શું થાય ? મેં એને વધુ ન લખ્યું. પણ મેં તો એ માર્ગ છોડ્યો. મારા ધંધા ઉપર તુરત જ એની અસર થઈ. કારખાનું નફામાં ચાલતુ બંધ થયું. ખોટ જવાનો પણ ભય ઉભો થયો. હું ચિંતામાં પડ્યો. કારખાનું બંધ કરવાના વિચારો કરવા લાગ્યો. પણ લગભગ છ મહિના સુધી એ વિચારો અમલમાં ન આવ્યા. કારખાનું બંધ કરીને શું કરવું એ સૂઝતુ નહોતુ, એટલે જ વિલંબ થતો હતો, પણ અનેક અકસ્માતોની પેઠે મારાં જીવનના એક મહાન અકસ્માત રૂપે જ જાણે ૩૦ની લડાઈના પંચમ મને સંભળાયા.

હું અમદાવાદમાં રહેતો હતો એમ ગણાય, પણ શહેરની બહાર રહેતો હોવાના કારણે અને એ તરફ કશું જ લક્ષ ન હોવાના કારણે સામાન્ય હિલચાલોની મને ખબર જ ન પડતી. પણ ૨૬મી જાન્યુઆરીના સ્વાતંત્ર્ય દિનની ઉજવણીએ બજારની પેઠે મારા-બંધીરના કાનના પડદા પણ ખોલી નાખ્યા. કંઈક અદ્ભૂત બની રહ્યું છે એમ હું સમજ્યો. ચાકેલું, ત્રાસેલું, તરફડતું મન એ તરફ ખેંચાયું. અને હું મારી સ્થિતિનું શી રીતે વર્ણન કરું ? હું જેમ જેમ જાણતો ગયો, તેમ તેમ કોઈ નવીન દુનિયાનાં દર્શન કરતો ગયો. મારી તાજજીબીનો કોઈ પાર ન રહ્યો. આવું દીવા જેવું હું કેમ આજ સુધી ન સમજી શક્યો, એમ જ મને થઈ ગયું. મને ગરીબાઈનું કારણ સમજાયું, અનેક દુઃખોનું અને અજ્ઞાનનું કારણ સમજાયું, મારી ઉત્પત્તિ તુકારણ પણ સમજાયું. કોઈ દિવસ નહોતી અનુભવી એવી શાંત ઝણઝણાટી મેં મારા અંતરમાં અનુભવી.

જસ, પત્રી તો મે નાખ્યાનુ સકેરી વીધુ મને એમ કરવામા જતા મે ધાગ ન લાગી અને અને કુતુહલથી પ્રેરાયેના તેમ જ મધ્ય કરી નાખનાને તલપાપ. યદ રહેના આત્માઓની પેડે હુ પણ તડીકૂચની રાહ જોના લાગ્યો. દરેકના આનંદ રી રોમાચની વચ્ચે એ દિવસ આની પહોંચ્યો. હજારો લાખોમા માનવીઓની સાથે હુ પણ એ ભવ યાત્રાને જોના ઉભો રહ્યો હુ 'શુ વાત કરું ? શી રીતે વાત મ્હુ ? એ દશ્ય જોતા મને ભગવાન ઈસા મમીહનુ રમગ્યુ યદ આ તુ જાણે વ્યસ્તભ ઉપ ચડવાને જતા હોય ને ! એ પગલામા કેટલી ઝડપ હતી ? કેનુ જોમ હતુ ? એ આખોમા કેવી શાત જવાના અનુભવી હતી ? હુ જોઈ રહ્યો માછલો સુધી જગતનું કોઈ મહાન આશ્ચર્ય જોતો દોઉ, એમ એ અનુપમ દશ્ય જોઈ રહ્યો અહિસા શુ ? અહિસાની પ્રચલ શક્તિ શુ ? અહિસાનું મગનકારી જાદુ શુ ? એ હું અમળ્યો 'મને આજ જોઈતુ હતુ હું આ માટે જ અખનો હતો' મારું હૃદય જોતી ઉદયુ-નાચી ઉદયુ

પછી તો હુ આગ્યો ના, એક વાત રહી ગઈ પેની ભવ યાત્રામા જોડાવાને આગળે દિવસે હું ખાત્રીના કપડાં લેના ગયો હતો. એ કપડાં લેના ને પહેરતા મે કેવી કેવી લાગણીઓ અનુભવી હતી ! સાચે જ મને એનું લાગ્યુ કે આજ હું ધર્મશિક્ષા લઈ રહ્યો છુ મે એમ તકની અને થોડીક પુણીઓ પણ ખરીદી હતી એ નાનમ્મી ને નજીની ચીજોમા કેટલી શક્તિ ભરી હતી !

હું જાનગીમાં આગ્યો, માગ જેવા ધણા પે નવદિક્ષિતો ત્યા આગ્યા હતા આનંદ અને આપ્તભોગનો સુગંધી વાયુ ત્યાં વાતો હતો વેર, ઝેર, ઈર્ષ્યા, સ્વાર્થ એ બની જમતની ક્રાંતિમ ત્યાંથી વિદાય લઈ ગઈ હતી કેવુ મધુર વાતાવરણ હતું !

હવે શાની વાત કહું ? લડત સુધી તો હું આવી ગયો. આટલું બોલતાં બેસેક જરા અટક્યા, પણ તુરત જ એમણે મોટેથી શ્લોક કહ્યું : “હજી થોડુંક કહેવાનું છે. હું આવ્યા પછી જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યો, વિના પ્રયત્ને મને મળતું હતું, પણ જેમ જેમ હું સમજતો ગયો, તેમ મારા આશ્ચર્યમાં વધારો થયો. આપણા દેશના દુઃખદર્દી તો હું તુરત સમજી ગયો, પણ આખું જગત દુઃખમાં ડૂબેલું છે એ સમજવામાં મને વાર લાગી. મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રો એકબીજાને ગળી જવા માટે તલસી રહ્યાં હોય છે, એ જાણીને મને ભારે આશ્ચર્ય થયું. હું મૂળ આયર્લેન્ડનો વતની હતો છતાં એનો ઇતિહાસ હું પૂરો જાણતો નહોતો, તે જાણીના મિત્રો પાસેથી મેં સાંભળ્યો. સામ્રાજ્યોના ભૂખની અને ભયાનક સંહારની વાતો સાંભળી હું કંપી ઉઠ્યો. ઇસુના પગલાંથી પુનિત થએલી આ પૃથ્વીની આ દશા છે ? એ વિચારે મને ગભરાવી મૂક્યો. ‘જગત આમાથી કયે દિવસે ઉગરશે ?’ મારા એક સાથીને મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો. એણે મને જવાબ આપ્યા કે જે દિવસે જગતમાં તલવારને બદલે પ્રેમના રાજ્યની સ્થાપના થશે, તે દિવસે ! એ સ્થાપના ક્યારે થાય ? મારા મનમાં સ્વભાવિક રીતે જ એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો, પણ મેં કાંઈને પૂછ્યું નહિ. હું વિચારવા લાગ્યો. પ્રેમમૂર્તિ ઇસુનું મેં સ્મરણ કર્યું. એ વધસ્તંભ ઉપર ચડી ગયો હતો. મને પેલી દાંડીની ભવ્ય યાત્રા યાદ આવી. એ યાત્રાનું આખરી ધામ કયું હતું ?

હું સમજ્યો. પ્રેમનું રાજ કેમ સ્થપાય, એની મને ખબર પડી ગઈ. અને પછી મેં પ્રેમમૂર્તિ બાપુજીના આદેશોને જીવનમાં ઉતારવા માડ્યા.

ત્રણેક મહિના પછી હું પકડાયો. સાબરમતીની સામાન્ય જેલ અને યરોડાની ત્રાસ દાયક જેલમાં એક સરખી જ શાંતિ ભોગવીને

હું સધિકાળમા છૂટ્યો માગ દુનનમાં એ પંજી મૂઝવણુ નહોતી રહી અને પ્રમાણ મળી ગયો હતો. દુ ખ એ પ્રાતર્નુ દર્નુ કે એ પ્રકાશને હું પૂરો ઝીની શકતો નહોતો, આજે પણ ઝીવી શકતો નથી પણ એ જ પ્રમાણ છે એ વિશે મને શંકા નથી એ સિવાયનું બધુ ઘોર અધકાર છે એ વિશે પણ શંકા નથી રહી.”

જોમેદ અટખ્યા કે તુરત એ મિત્રે પૂછ્યું, ‘હી જાતિ પ્રત્યેની તમારી માન્યતામા ફેર પડ્યો કે નહિ?’

‘હા’ પણ બદ મોડો પડ્યો ૩૦ની સાલમા તો મને એ વિચારો બહુ આવેના જ નહિ, પણ સધિકાળમાં મેં ખાદીકામ કર્યું, ત્યારે સેપ્ટેબ્રે બહેનોના સસર્ગમાં મારે આવવું પડ્યું એ પછી તો મેં પુરોની દગાખેરી અને વિશ્વાધાતના પણ અનેક કિસ્સા સાંભળ્યા હવે માગ મનમા કાઢી ઓછું વતું નથી’

‘તમને આ લગાઈમા પૂરો વિશ્વાસ છે?’

‘હા, આમા હાજ ચાય, તો મેં માગ વિશ્વાસને આપ્ય આવે એવું નથી. આ માગે જ જગતવાનિ થવાની છે, એવી દ’ પ્રતીતિ મને થઈ ગઈ છે સધિકાળમા અને ત્યાર પછી વિગાળ આમગ્રજમા ફરતા ફરતા મેં જોયું છે કે એમનાં દુ ખનો કાયમી નિમગ્ન આ ગરને જ છે

તમે રટિયાના ગ્રેમી કેમ બની ગયા છો?’

‘કારણ કે એ જ અહિસા સુદનું અમોઘ શસ્ત્ર છે, અને નવીન સમાજનાનું પ્રતીક છે અને એમ લાગ્યું છે કે જો આપણે અહિસક માગે સ્વગજ હોવું હોય, એ જ માગે એને લકાવવું હોય તો પ્રજાને સ્વાશ્રયી કરવી જોઈએ પ્રજા પોતાની મેળે જ

પોતાની રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક વ્યવસ્થા કરી શકે, એવી રચના ઉભી કરવી જોઈએ. એમ કરવા રેટિયો આવશ્યક છે એટલું જ નહિ મને અનિવાર્ય પણ લાગે છે.’

‘હું, જોસેફ ? તમે લગનું શું કરવાના છો.’

‘થઈ ગયાં છે એમ માનું છું.’

અમે એકમેક સામે જોવા લાગ્યા.

‘હું ગંભીરપણે કહું છું. આ જીવનમાં ન તૂટી શકે એવું લગ્ન આ પ્રવૃત્તિ સાથે મેં કરી લીધું છે. અહિંસાને આ જીવન દ્વારા પ્રગટ કરતાં કરતાં આ સફર પૂરી કરવી છે. જીવનમાં બીજી કશું ધ્યાન કે આશા નથી. પ્રેમમૂર્તિ ગાંધીજીના આ મહાન પ્રયોગમાં સાધન બનવાની એક માત્ર તમનાથી જીવી રહ્યો છું. એ રસ જ હવે મારો જીવનરસ છે. એ જ દિવસે સૂકાઈ જશે તે દિવસે હું નહિ હોઉં.’

બોલવાનું પૂરું થયું. જોસેફ બેરેકની દિવાલ ઉપર માથું ટેકવું અને ઉચે જોઈ આંખો બંધ કરી, અમે એક સાચા ખ્રિસ્તીનાં દર્શન કરી પુનિત બન્યા.

એ વૃક્ષ પુરુષ !

પંચોતેર વર્ષના એ વૃદ્ધ નારાણુ પોતની વાન કરતા મને એમ થાય છે, કે એના વીરત્વનો અંતે મૂળા બલિદાનનો ઇતિહાસ કાણુ લખશે ? એને પોતાને તો ઇતિહાસને પાને ચડવાની હોત નથી કે ઇન્છા પણ નથી, પરંતુ મને એમ થાય છે કે સામ્રાજ્યોના ને સમ્રાટોના ઇતિહાસ લખનાર, મોટા સામ્રાજ્યોને ઉચવાતી નાખનાર ક્રાંતિવીરોના ઇતિહાસ લખનારા, આ નારાણુ પોતના જીવનને ઇતિહાસ યોગ્ય ગણે તો કેવું સાદું ! નારાણુ પોતે ઝાઝ રાગ નથી, કોઈ શેડીઓ નથી, કોઈ મોટા જમીનદાર નથી, કોઈ વિદ્વાન કે યોગી નથી, એ તો સામાન્ય ખેડૂત છે થોડાં વીંઘાં જમીન ઉપર પગસેવો નીતારી મુખે જરખાજરો ખાઈ શકે એટલી એની મિત છે આ દેશમાં બધા કરોડો ખેડુતો જમીન વિનાના છે અને જેનાં પેટને મુડી અનાજ કે જેના મચ્છાને પાવડું દૂધ નથી મળી શકતું, એ દેશમાં એ મુખી ગણાય એવો છે એને ત્યાં ગાય બેસનાં દુગાણા છે સત્તમ મજાની બજારની મેં જોડ છે એ જીવવાનજેવ દીકરો છે, દીકરાને ઘરે પણ દીકરો છે અને ઘરમાં કુસુપનું નામ નિશાન નથી એટલે નાગાઓની જમાત વચ્ચે લંબોગીધારી જેમ મુખી ગણાય, અને બૂખ્યાઓની વચ્ચે એટલે પામનારો જેમ નથીગદાર ગણાય, એમ આખા ગામમાં નારાણુ પોતની મુખી અને નથીગદાર

માણસમાં ગણના થાય છે. એની સ્થિતિના અને સાલસ સ્વભાવના કારણે ગામમાં એનું માન પણ સારું છે.

આ નારાણ પટેલને લડાઈમાં કાણુ લઈ આવ્યું એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું કામ કઠણ છે. આપણે બંધાયતી જીવનકથામાંથી એ રહસ્ય પકડવા મથીએ છીએ, કે એ લડાઈમાં શી રીતે આવી ગયો ? નારાણ પટેલના જીવનમાંથી એ રહસ્ય પકડવાનું કામ સહેલું નથી, કારણ કે એ જીવન શાંત સરીતાના જેવું સરલ જીવન છે. એમાં તોફાન નથી, ઉકળાટ નથી, મહત્વાકાંક્ષા નથી, ઊંડા ગામડાંના એક ખૂણામાં એ જન્મ્યા હતા. અને ત્યાં જ સુખે સૂવા ઉપરાંત એનાં જીવનમાં કોઈ અલિલાષા નથી. એક સ્વભાવ એમનામાં દેખાઈ આવે છે; આ જગતમાં એનું કોઈ દુશ્મન નથી. બાણી જોઈએ એમણે કોઈનું કોઈ દિવસ ખૂરું કર્યું નથી. એમનું ખૂરું કરનારને પણ એમણે તો મારી જ આપી છે.

આ નારાણ પટેલ ગુજરાતનાં એક ગામડામાં રહે છે. આજે એ ત્રણ વર્ષની સખત મજૂરી સાથેની જેલ ભોગવે છે. જેલમાં એ પાટીના દોઢા ભરવાનું કે ચરખો ચલાવવાનું કામ કરે છે, ને શાંતિપૂર્વક ભજનો ગાયા કરે છે. સંધીની કે લડાઈની વાતમાં એને બહુ રસ નથી. એના મનમાં શ્રદ્ધા ખેંચી ગઈ છે, કે પોતે જીવનની પાછલી અવસ્થામાં ભવોભવના પાપ ધોવાઈ જાય, એવું પુણ્યકર્મ કરી રહ્યા છે. એનાં દિલમાં લગીર પણ અશાંતિ નથી. રાષ્ટ્રિયતાનો ઉશ્કેરાટ પણ નથી. નવીન રચના કરવાનું, જેમ પણ નથી. એકધારું જીવન ગાળતાં ગાળતાં પારસમણિ લાધી ગયો હોય, એવો આનંદ છે, ને અતરતલમાં મધુર શાંતિ છે.

એ છ મહિના પહેલાં જ પકડાયા છે. આજ સુધી સરકારે એને પકડ્યા નહોતા. સરકારી અમલદારો એમ કહે છે, કે એ જુદું

છે, એના દાન પરી ગયા છે, એ આંખે ઓછું ભાળે છે એ બધી રમ્મુ ધ્યાનમાં લઈને અમે એના ઉપર હાથ નથી ઊપાડતા. ગામ લોકો મોટે છે કે એ ખોળી વાત છે, સરકારે આંધળાને પણ નથી છોડ્યા. જેની પાછળ જૂરી જૂરીને મરે એવું પાગલું કુદબ પડ્યું છે, એમને પણ નથી છોડ્યા. નારાણ પોતે ન પકડનાવું કારણ તો જુદું છે ના. પણ પોતે આ આખા વિશ્વાસમાં મદ પ્રતિનિધિ પામેલા છે એની ઓળખાણો ને સબધો પાગ વિનાના. એના ઉપર સરકારે હાથ નાખે તો ગામમાં ગામ ઉરેગધ જાય, અને સરકારની જેલોમાં જઈ્યા ન ગમે એ તે કારણે હાથ પણ નાગણ પોતે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા ઉપર સ્વીકારી કહેતી હોવા છતાં, એની જમીનની મહેસૂલ ભરવાની સાફ ના પાડેલી હોવા છતાં, એ ના પાડી જમીનની અને હો ગામરની તરફથી થઈ ગયેલી હોવા છતાં, સરકારે એને પાડા નોતેતા સરકારે એનો બધો માલ જપ્તીમાં લઈ લેતા એના દીકરાને ડગલો પડેગવીને એ વચ્ચેની ગીધી દોરી હતી એના ઊભા પા ઉપર એક રખત દીવાલની મૂળી હતી પણ નાગણ પોતેને પાડ્યા નોતેતા નાગણ પોતે રાજ રાહ જોતા હતા અને જેમ જેમ દિવસ પાંતના હતા તેમ તેમ એમને જીવન માં એ અનુપમ હતાવો નોતેતા સમયો તો જોતા હાથ એન અ ગાતા હતા.

આખરે એ વિશ્વ આવી પોતેનો ત્યારે આખા દેશમાં લજાઈતું પૂરું કિત હું હતું, ત્યારે સરકાર વિશ્વનો ના ખરી રાની હતી, ત્યાર મુખી, પોતે તનારી, જમાવાર ફોજદાર કણા દિવસ નુધી નીચા. એના માથાને અડકી પછી મૂળ ઉપર વગ દઈ રહતા હતા ત્યારે નાગણ પોતેનું ગામ રમગાન જેવું લાગતું હતું, ત્યારે એ ગામમાં એકેય માણસ પાતી મળીને ચાવનારો ત્યો નોતેતા એવા હતા તે જેલમાં બેસા હતા એવા દેખાતા હતા.

તે સંતાપ ગયા હતા, અને એવા નહોતા તે ઉગતા મુરજને પૂજવા લાગ્યા હતા. આવા સમયે નારાયણ પટેલ પડકાર્યા. એને એક દેશી ન્યાયાધિશે ત્રણ વરસની સખત કેદની સખ ફટકારી ન્યાયાધિશે એની વૃદ્ધ ઉમર તરફ શા માટે ન જોયું, એની નમી જતી આખો તરફ શા માટે નજર ન રાખી, વગેરે પ્રશ્નો નકામા છે, કારણ કે નારાયણ પટેલનો ગૂનો ભયંકર હતો. એ માણસ ઉતરતાં પૂરને પાછાં વાળવાને મથી રહ્યો હતો. ઠી જતા તણખાઓ એકઠા કરી ફરીને ભડકા કરવા ધડકતો હતો.

આ નારાયણ પટેલ છે કાણ? એ ક્યાં જન્મ્યો છે? એનાં માઆપ કાણ છે? એનામાં સ્વતંત્રતાનું ખમીર અને સાત ક્યાંથી આવ્યું? આ માયાજાળમાંથી એ બહાર શી રીતે નીકળી શક્યો?

એ જન્મ્યો હતો એના જેવા જ માઆપને ઘેર. હા, તે દિવસે એને ત્યાં જમીન વધારે હતી, આવક પણ વધારે હતી. એ વસ્તુઓ ઓછી હતી, એક દુબકાળ અને ખીજ મહેસૂલ. પણ એ વસ્તુઓ ઓછી હતી, માટે જ જમીન અને કમાણી વધારે હતાં, ગામમાં ને આજુબાજુનાં ગામમાં એના આપ માતઆર ખેડૂત ગણાતા. સ્વામીનારાયણના ભગત હતા. ચોરી ન કરવી ને જૂઠું ન આચરવું એવાં એના વ્રતો હતાં. નિશાળનું ભણતર નહોતું, ગામમાં નિશાળ જ નહોતી પણ એક સાધુ પ્રસે નારાયણને થોડુંક ભણાવ્યો હતો. નારાયણ નાનપણથી જ ચક્રાર હતો. ભણવામાં એને વાર નહોતી લાગતી. સ્વભાવે પણ એ તરવરીઓ હતો, કામમાં એ ઝડપથી આગળ વધતો હતો. પિતા ભક્ત ન હોત અથવા નારાયણ ખીજે ઊછર્યો હોત, તો કેવો થાત એ ભગવાન જાણે, પણ પિતાની છાયા નીચે એનાં દિલમાં ધર્મના સંસ્કારો પડતા ગયા. એ સંસ્કારને લઈ એ માયાળ, સાચા બોલો ને નિખાલસ બન્યો. એનો ધધો

મહેનતનો દનો, એને એને જુ, બોલનાના પ્રયોગો એના આવના
દતા એ મહેનતનો ચોર નહોતો, તેમ એને રોગવાની ખિતા નહોતી,
એને એ રીતે પણ સંચાલ ગણવાનું એને રહેતું નહોતું

નારાય આઠ વ નો થયો, ત્યાર પછે એને પગથાની દોઢો
દતો શા માટે નાનપણમાં પગથાની દોધો એનો તમો પ્રશ્ન થો
પણ મે તમને પ્રશ્ન કે નાગણ એના માપા એને એવા મોટો
લોકો જીવનનો ઉપર પોતાના ના હાન નથી ખતતા દલેસા
પણ નથી ગણતા ચાનુ પ્રસાદ ઉપ એની મામ ચાલતી દોષ છે

ના જુ મોટો થયો ગયો એના બાપ જેવો જ થયો
એમ આજુબાજુના લોકો બોલના લાગ્યા નાના નીમ ન સનો થયો
ત્યારે માપાની ઉમર સાદ ન સની થઈ હતી એમને અચાનક મા ગી
આરી, ઓ એ મિત્રની ગયા નારાય ઉપ થો લગ અ ની
પગે નાગણ જુગ દનો થવાનું બાપનામાં એને મુશ્કેલી ન
આવી એ એને એની નુ સંધોગ્ય કામ મળ્યા હતા તેઓ અ
ગમાનથી જો લા હતા, પણ એમનીનો અડુગ દના એનું
સમા જનન આનંદમય હતું

૨

આ ના જુ પોતાની જનના પેચાસ વલના દનિદ નમા
મારે કાવા જેવું કાષ્ટ નથી એ વ મિત્રાગ મુ છે કે 'એને નો
ગોત્રી પદ હતા દના ખાત, પાતુ ને સુષુ એ મિત્ર વ અનો
કેલી ગતામ મ નથી અમારી કાલીમાંથી લાગા એના થતા દના
દના જનીતમાંથી મમ થતા દના, લા નરા મ વે । આવના
દના, પણ અમો મહ અમ પત્ની નોતી મારે એને અમાના
દના, પણ મહ સમ એ નહિ, એને સમસમેને એની નેના દના

અમારું જીવન અમારાં ફળીઆમાં જાંઘિલાં ગાય ભેંસ ને ખજાં કરતાં સારું નહોતું.’ નારાયણ પટેલની આ વાત કોઈની હદ સુધી માનવી એ આપણી મરજીની વાત છે, પણ એમના પચાસ વરસનાં લાંબાં જીવનમાં આપણા દિવસમાં રોજ ને રોજ ઊછળે છે, એવી એક પણ લાગણી નહોતી ઉદભવી. પોતાનાં ગામને અને આજુબાજુનાં ગામને એ જાણતા હતા. અમદાવાદ જેવું એક મોટું શહેર છે એમ એમણે સાંભળ્યું હતું. ત્યાં સુધીની એમની પૃથ્વીમર્યાદા હતી. બે અક્ષર લખતા વાચતા આવડતા હતા પણ એનો કશો ઉપયોગ નહોતો. કાષ્ઠક વખત ધર્મ પુસ્તક કે ભજન વાંચવામાં એ જ્ઞાન કામમાં આવતું હતું.

એ ભલા હતા, પ્રેમાળ હતા, આડોશી પાડોશીની સેવા ચાકરીતો પ્રસંગ આવે, ત્યારે પોતાના કુટુંબીજનની ચાકરી કરતા હોય એટલી મમતાથી સેવા કરતા હતા. આ ઉપરાંત કંઈ કરવાનું છે, એવું એમને સ્વપ્નુ થે નહોતું. એમનાં પ્રેમજીવનની વાતમાં પણ કશું કહેવા જેવું નથી. એ અને સુખી અને પરમ્પર સંતોષી હતાં, એટલું જ એમની વાત ઉપરથી જાણાય છે. એમનાં બે બાળકો ધર્મચરે ઊપાડી લીધા ત્યારે પણ એણે ‘હરિ ધ્યાન’ કરીને જ સંતોષ વાળ્યો.

૧૯૧૭ની સાલ ૧ નારાયણ પટેલને સાઠ વરસ થઈ ગયાં હતાં. નજીકના ખેડા જીલ્લામાં સત્યાગ્રહના મડાણ થતાં હતાં એ વાત વાયુની સાથે આખા ગુજરાતમાં પ્રસરતી જતી હતી. નારાયણ પટેલને વાત સમજવામાં વાર ન લાગી. એણે દુકાળ જોયા હતા. પોતાની સ્થિતિ તો ઠીક હતી, પણ ખીજા ખેડૂતોને કટકે કટકે મરતા જોયા હતા. ખાવામાં અનાજના સાંસા હોય, તો થે મહેસૂલ ભરવાની વાત ને વિગત એ જાણતા હતા. એમનાં હૃદયમાં આ નવી વાતે ટાકે આપી. એને થવા લાગ્યું કે ‘સાચું કહે છે, આપણા

પામ ન હોય તો મ્યાથી આપીએ ? કાયદામાં જ ના લખી છે તો રોના આપીએ ? એમણે દૂર રહ્યા મ્યા સત્યાગ્રહની નાતો સાલ્યા મ્હી થો ! મ્હિના પહેલા હામનવાળા એના ગામમાં લાપગ કરવા આન્યા હતા, પચુ નાગણુ પોન એમાં મઠ મમળ્યા નહોતા આ આખી વાનને એવગર બાપલો સમગ્ર ગરા એ વાન એની પોતાની હતી જે ધની ઉપર પચાસ પચાસ વગસ ગાળ્યા હતા એ ધસ્તીની હતી આ વાનમાં એના રોડનાનો ને ઓડનાનો, ગરીનો ને બાળમનો સ્વાર્થ હતો.

ખે ! હુલ્યામાં આખરે ખેડૂતની વાત માયી હતી, એથી નારાણુ પોતને અપાગ આનદ થયો 'ડિ ડિ એમ થવા લાગ્યું કે 'કા ક િ' માટે ય આવો વખત નહિ આવે ?' તે દિવસે એમને ખમગ નોડોતી. ખે ! હુ નામાં જે તેજ દેખાયુ હતું, તે તો એ પ્રયશ્ચિન્તિનો ઝમકારો માત્ર હતો, એ નારાણુ પોન મ્યાથી સમજે ! આપણે પચુ કયા સમજતા હતા ! અરે આ અર્ધો દુનિય ને દેખાવી એની સમજાર પચુ મ્યા સમજતી હતી !

જીવનનાં સાદ વન પૂા મ્યા પડી જ નાગણુ પોતનુ સાચુ જીવન શરૂ થયુ જેને જીવન મ્હી શખીમે જે પ્રવાહિત હોય, જ આગળ વધુ હોય, જે ખાડા ટે નો સામનો કરતા કા તા ચૂગ થયુ હોય, અથવા એની ઉપજવટ થતે આ પુજનુ હોય, એનુ જીવન તો સાદ વન પડી જ શરૂ થયુ એમનુ જ શરૂ માટે ? આખા દેશનુ એનુ નથી બન્યુ ? ૧૯૫૭માં એ જીવન પૂરુ થયુ એના અવગેતા હતા તે ધીમે ધીમે જાગે કે નાડ પાન્યા અદગ જે તત્ત્વ હતુ તે વાતાવરણમાં જળી ગુ હો નરો અવનાગ રેના માણો એ અવના ની ઉમગ પચુ નારાણુ પોતના જેવો જ હતો ત્યાં સુધી એ જગ પોર અધેશામાં અર્ધોથી તહા અધનાનો હતો. એ

પુરૂષે મુદ્દા જેવા નાગણ પટેલ ઉપર સંજીવની છાતી, અને અહોતર્હી આશ્રિતા એ રાષ્ટ્રીયતાના અવતારને પ્રેરણા ને પ્રકાશ આપ્યા. અને એ ક્ષણથી જ દેશમાં નવા યુગનો આગ લ થયો. નારાણ પટેલ એ નવા યુગનાં કિરણો ઝીલતા ઝીલતા જીવનની પાછલી અવસ્થાનો પ્રવાસ કરવા લાગ્યા.

૩

જીસિયાંવાસા બાગની કતલે ને ખિલાફતના પ્રશ્ને આ નિર્જીવ લાગતા ગાંધી ઉપર પ્રગતિનું જે પ્રયત્ન મોણું ફેરવ્યું, તેમાથી નારાણ પટેલ બાદ ન રહી શક્યા. એ કંઈક નવું ને નવું જેવા લાગ્યા. પ્રથમ તો ‘સ્વરાજ’ શબ્દ સાલણીને જ એમને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું, પણ ધીમે ધીમે એમનું હૈયું ઊઘડવા લાગ્યું, જ્ઞાન ઝીલવાની અંદર તત્પરતા દેખાવા લાગી. પ્રથમ એમને એમ થયેલું કે આ બધું ભણેલા લોકોની વાતો છે, પછી એમને સમજાયું કે આ તો ધરતીના રસકસની ને બરખાજરાની વાત છે. પહેલાં એ એમ સમજ્યા કે રાજ સામે લડાઈ કરી એને ગાદીએથી ઊઠાડી મૂકવો છે, પણ પછી એ સમજ્યા કે ના, ના આ તો આપણું છે એ જ પાછું લેવાનું છે. પહેલાં એમને થયું કે હવે ધીમાણુ થશે ને લોહીની નદીઓ વહેશે, પણ તુરત એમને ખબર પડી કે આ તો લોહી વિનાની લડાઈ છે.

હજારો ને લાખો એડૂતોની પેઠે નારાણ પટેલ અસહકારયુગની તૈયારી નિહાળવા લાગ્યા. શાંતિપૂર્વક જીવન ગાળતા નિત્યના રોગી મનુષ્યને કોઈ ઉપચાર બતાવે, અને પોતાના શરીરમાં એને રોગો દેખાવા માટે, તેવું એડૂતોનું થવા લાગ્યું નારાણ પટેલ પણ ક્યારેક સ્તબ્ધ બની વિચારતા કે ‘આજ લગી આપણને આ દુઃખની

ખચર જ કેમ ન પડી ? આપણે તો ભગવાનને દોષ દહને લમણે હાથ મૂકી બેગી રહેતા આની ખચર હોત તો પહેલેથી જ કંઈક ન હત

એક વખત એના ગામમા નવા યુગનો આપનાર એ પુરુષચર આગ્યો, ત્યારે નારાયણ પોત પાળી પાળી થઈ ગયા એમનો ગારીબના પગ પકડી લેના ગારીબને એમના હાથ છોડાવી લઈને આખા હિન્દુસ્તાનને લાગુ પડેના રોગનુ નિદાન આપ્યું અને ઉપાય મનાયો ગારીબ ગયા પણ નારાયણ પડેને બીજો દિવસે પોતાના મોળ કુળીઆમા આખા ગામને બેઠું કરીને કહ્યું ‘આખા ડાહડો ને જીએ કે આપણા ગામમા કેવળના મેગ પેસી ગયા છે ? અને નાનાણ પડેને મહા મને ગાધીબાએ ગણાવેતા રાગો ગાળી મના ના ‘કેસી નાપડ ખા આ, એટલા તો બદારથી આવેના, અને આખડ છેટ, ઇસ પ, કાય તા એ દાહના રોગો’ એમના જોતવાની લોકો ઉપર કેની અસર થઈ એવું આપણને ધ્રમ નથી પણ નારાયણ પડેના ગાઈ ગયા એમને મધ્ય મળી ગયું હોત વરોની ભક્તિ પકી ભગવાને કાઈ અણમૂન બે આપી દોષ એવો એમને આનંદ થવા લાગ્યો

એ ૧૮૭૧ના દિવસો ! આપણે ત્યારે બાગડો દના નારાયણ પોત પણ ત્યારે બાગડ જ હતા એવી જ એમનામા જિનામા હતી, અને તત્કાલ પ્રવાસને અનુકૂળ પોતાની જીવનનૈકાને મૂક્યા ની મજા હતી એમને મોથી પહોંચા મેગીએથી રેખિયા ઉતાર્યા સોથી પડેનાં ખાદી પોગી, અને મોથી પડેના એમણે ? ને અમાર્યા આગળની વાત તો એ હતી કે એમના પત્નીએ પણ એમાં વાગે ન લેવો જગ ગજનરીમા ર થા ગરેનો રીમ વ મનો ધુ જવની અનુકૂળ ન થયો, પણ ધીમે ધીમે એ પશુ રગાના લાગ્યો

બારડોલીમાં સત્યાગ્રહનો ઘંટારવ થયો. નારાયણ પટેલ બારડોલીના નહોતા, એટલે એમને થયું કે ‘આપણા પુણ્ય ઓછાં, નહિ તો સતના પહેલાં પગલાં અહીં ન થાય ?’ છતાં એમણે આશા રાખી કે એ પગલા પોતાને ત્યાં પણ આવશે. એમની એ આશા ઘણી મોડી પાર પડી, પણ બ્યારે પાર પડી ત્યારે માણસનું હૃદય હર્ષ અને સતોષથી પુલકિત થઈ જાય, એટલા શુદ્ધ અને ઉન્નત સ્વરૂપમાં પાર પડી.

૧૯૨૧ની સાલ ખસાર થઈ. આખા દેશે કોઈ નવા જ જીવનમાં ઝૂકાવી દીધું હતું. કોઈ જાણતું નહોતું કે શું થશે ? શાંત પ્રવાહમાં રાક્ષસી લોહ ઊછળવા લાગ્યા હતા તપોમૂર્તિ ગાંધીજી એ દિવસોમાં તો ‘જડતાની ઝાડીઓ’ બાળીને આખ કરનાર દાવાનળ સમા લાગતા હતા. નારાયણ પટેલ, જે વર્ષ પહેલાંનો એક સીધો, સદો, ભલો, ભોજો ખેડૂત એ દાવાનળની અનીપ જઈને અગ્નિનું પાન કરતો હોય, એમ અતરથી મસ્ત બનતો જતો હતો.

એને શી મહત્વાકાંક્ષા હતી ? એ પોતે જાણતો નહોતો. એના સર્ગમાં આવનાર હું પણ નથી જાણતો. એ કોઈ કોઈ વખત બોલતો કે ‘જીવન સાર્થક થશે. આપણા નશીબ ક્યાંથી કે આવક આત્માનો સાથ પામીએ ?’ અને કોઈક વખત, માત્ર કોઈક જ વખત કહેતો કે ‘હવે લોક જાગી જશે ને પછી દુનિયામાં કોઈ દિ’ કોઈ એને દુ.ખી નહિ કરી શકે, લોક સમજતા જાય છે’ મને થાય છે કે સત્યાગ્રહનું-અહિંસક યુદ્ધનું પરમ રહસ્ય આ ડોસો સમજી ગયો હતો. એ આમાં દૂર દૂરના ભાવીનો વિચાર પણ કરી શકતો હતો. આવા નારાયણ પટેલને ભાન નહોતું, ને તેથી પણ એ એક અનાસક્ત યોદ્ધો છે એમ મારું મન કહ્યાં કરે છે.

બારડોલી સત્યાગ્રહનું મોજું એ દૃશ્ય પરિણામ લાવ્યા

વિના પસાર થઈ ગયું ધીમે ધીમે ગગાના નીચ ઓગળવા લાગ્યાં આખા સમાજ ઉપર એ પેરી છાપ મૂકીને જાણે કોઈ જાન્ય ક પત્તા અદૃશ્ય થઈ ગઈ આ પેરી છાપમા નાગણ્ય પોતનું જીવન આવી જતું હતું એમનાં હૃદયમાં દીવો પ્રગળી ચૂક્યો હતો સમાજમાં બીજો કોઈ ઉત્પાત ન જાણે, ત્યાં સુધી એ દીવો ધૂળાનાનો સબન નડેતો.

સયમદ બધા રહ્યા પડી ગાંધીજી જેલમાં ગયા, અને વાનાવણ હતું પાના લાગ્યું પણ સત્યાગ્રહ પોતાની અશાંતિ તો પાડી આવી જ નહિ અગ્નિ ઉપર ગળ્ય વર્ણી ગઈ હાથ એની સ્થિતિ હતી, અંદર ના છું પોત જેવી કષ્ટક ચિનગારીઓ પોતી હતી, જે કશા ચે ત્રયત્ન વિના પોતાનું અગ્નિ સિધ્ધાવતી હતી, અને કોઈક દિવસ એ અગ્નિનું અપલબ્ધ લેશે, એવો સત્તાવાગીઓને ભય મનાવતી હતી.

નાગણ્ય પોતની એક કોઈ દિવસ અટકી જ નડેતી, એને એને નવો ધંધો જ નવાપડી નહોતું, તેમ ની પાછ યોજના પણ નિચાગવાની નડેતી એમણે જોડુ ધાનીને એ મરના માડી, પણ મનમાં કષ્ટ પેડી ગયું હતું તે બહાર નીચાનાને મધી ગયું હતું વીમે ધીમે એ બહાર નીચાવા લાગ્યું ગામનોએ સાવે નાતો મરતા કરતા રાજના પુખ્તની મધા મધા વિા એ રડી રાખના નડેના, અને જીવનના કોઈ ને પાછ પ્રદેશમાં મુસારો કર્યા વિના એને જ પ વગતો નડેતો.

દિસો, મહિનાઓ, રો પસાર થવા લાગ્યા નાગણ્ય પોતનું હજ એ ખેતરમાં ફેટનીયે મુસાફરી કરી ચૂક્યું ૧૯૦૮ની મા પેનીની લડાઈ આજમાં ગાજવા લાગી હજ પડના જતા નારાણ પોતની

નસોમાં ફરી પાછું લોહી ધમધમવા લાગ્યું. પ્રથમ તો એ સમજ્યા કે આ લડાઇ ૧૯૨૨ નેવી છે, પણ એમને થોડા વખતમાં ખબર પડી કે આ લડાઇ તો ૧૯૧૭ના ખેડા સત્યાગ્રહ નેવી છે. એમનો ઉત્સાહ સહેજ ઓછો થઇ ગયો, પણ રસપૂર્વક ત્યાંની વાતો સાંભળવા લાગ્યા.

લડાઇ આગળ વધતી જતી હતી. સરદારની અગ્નિરસસમી વાણીની પત્રિકાઓ નારાણ પટેલના ગામમાં વચાતી હતી. એ વાચતા, સાંભળતા એમનાં રૂવાડાં ઉભાં થઇ જતાં હતાં. આજ લગી હજી ખેચતા ખેચતાં એમને એમ થતું હતું કે આપણે તો મજૂરી કરવાને જ જન્મ્યા છીએ. આપણે તો બિજળા લોકને દાણા આપવા ને એમના પગરખા આગળ ખેસવું. હવે એમને થવા લાગ્યું કે પૃથ્વીના સાચા માલિક તો આપણે છીએ, આપણે મોટા માધાતાથી પણ શા માટે દયાવું જોઇએ. ગુજરાતના અનેક ખેડૂતોની પેઠે એમને પણ સમજવા લાગ્યું, કે આવડી મોટી રાજસત્તા તો આપણાં ઉપર જ નભેલી છે. આપણે જ એ બધાને દાણો પૂરીએ છીએ.

સરદારની વાણીએ અને બારડોલીના દરેજ આવતા સમાચારે એમને એવા રંગી દીધા, કે એક વખત જોઇ આવવાની ઇચ્છા થઇ. એ જવા તૈયાર થયા, એટલે એમની સાથે ગામના બીજા આઠ પટેલો પણ જવા નીકળ્યા. નારાણ પટેલને મન આ પ્રવાસ યાત્રા સમો હતો. મનમાં એક પ્રકારની ગભીરતા છવાતી જતી હતી, અને શાંત વહી જતા હૃવનમાં કંઇક આવતું હોય એવું લાસતું હતું.

એ બધા બારડોલી ગયા, ત્યારે બારડોલીની પ્રજાને સરકાર તરફનો આખરી હુકમ મળી ગયો હતો. ચૌદ દિવસમાં કાં તો

સાગરે શો જવાનું હતું, અને મા તો સવનાશ માટે તૈયાર થવાનું હતું નારાયણ પોતે બારડોલીમાં પગ મૂકતા જ ધર્મધર્મતા લાવા સ જેનું એક બાણ સાબળ્યું એમના મનમાં એ સમજા પડેલા. 'એકએ તો ખાતરી બહુની ગોળીઓને! અમારા છોડા એનાથી રમશે અમને પણ ખમર પડે કે અમારી મહેમુના પૈસાનું ન થાય છે।' નારાયણ પોતે આ સમજા સાબળતા એક પ્રણામની અનુભવી એ હતું રાત્રિ ન પામે ત્યાં એમણે સાબળ્યું 'એમને એમ વરમાવે નથી આવતો સુધ્ધભગવાન ધર્મ તો ઉપર આગ વરમાવે છે પગ મૂકતા આપણી ચામડી બિતરી જાય છે આખી ધર્મની ત્યારે બહુ બહુ છે ત્યારે ધર્મની કૃપા વધે કે આપણે એવો તાપ સહન કર્યો છે? આપણે બહુ બહુ મમ્મએ ગ્રીએ।' ના જ પોતની આખો મટી દી એ અચર્યિત બની સાબળી - આ 'વા ગમજે કે જીવન-મ બની ચારી તો એનો દંવર લઈ બેઠા છે મનના નામ ઉપર મગવાનું આવે તો કામ ન થતે અને બની જશે મા કે તમે જેન મા બી વાવો હો, તે સગીને મરી જાય છે ત્યારે જ અનાજ પાકે છે ને આખી નિયા જીવતી ન છે આખો બી બનીને મરી જવાનું છે ને દુનિયાને જાનનાની છે ના જ પોતની વધુ ન મલગાયુ સમા ચાનતી હતી અો એના સગાઈત્રો બે। દતા હતા એ બિંધા એમનાં શરીરમાં એક પ્રકારની દુર્ગતી આનંદ લાગી એ દુર્ગતી ગભા રહી ત્યાં એક મએવા પોતાના જના ખેડૂતમ્મ ૧૫। એના લાગ્યા

બીજે વિમે એમણે ફરવા માડ્યું ગામે ગામ ચાલ્યા ૧૧ બીને બેઠ્યા મન્યામનીઓને એમણે વદન પાં લેખની સાથે બળી જઈ એમની વાતો સાબળી નાનડું પોતને સીતે વરને થતા વાડ્યુ કે જીવનમાં માણસ જાણે તો કાંઈ છે તો ખરું મધ કેધ લાયુ

ભરી એ બારડોલીથી પોતાને ગામ આવ્યા. ગામે આવ્યા પછી એમણે જાણ્યું કે બારડોલીના ખેડૂતોનો જય થયો.

૪

૧૯૨૯ની સાલ રચનાત્મક કામની અને ભાવી મહાસંગ્રામની તૈયારીની સાલ. એ સાલમાં નારાણ પટેલના ગામમાં ઘણા ઘણાં આગેવાનો આવી ગયા. નારાણ પટેલને ખચર નહોતી, પણ ધીમે ધીમે એમનું નામ આજીવજીવના પ્રદેશમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવતું હતું. ગુજરાતના આગેવાનો એમની તરફ આશાની નજરે જોતા હતા અને દિલમાં વિશ્વાસ સેવતા હતા, કે મહાસભાની હાકલનો આ ગામ જરૂર જવાબ આપશે.

૧૯૩૦ની સાલ આવી ! આ વરસમાં શું થશે, તે કોઈ જાણતું નહોતું, પણ કંઈક થશે એવો સૌને વિશ્વાસ હતો. નારાણ પટેલ એ દિવસોમાં કહેતા હતા કે ‘મને તો મનમાં થયા કરે છે એ સમો—જેની હું વાટ જોઈને જીવી રહ્યો છું એ—આવી પહોંચ્યો લાગે છે. એ હેસાની વાત કેટલી સાચી હતી ? અનેક જ ખતતા હોય જેની રાહ જોતાં હતા, તે સમય ઘોડાપૂરના વેગે આવતો હતો. અનેક પેઢે નારાણ પટેલ પણ એ સમયને આધીન થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. એમણે પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રને બોલાવીને કહ્યું : ‘જુઓ, હવે પાછું વળીને નહિ જોવાય. તમારે મારી સાથે ન રહેવું હોય તો અત્યારથી ના કહી દો. બંનેમાંથી કોઈએ ના ન પાડી. નારાણ પટેલને એના રધુ માટે થોડીક શંકા હતી, એટલે એને ફરીને પૂછ્યું. ‘જો રધુ, પછી કહીશ મા કે મારા બાપે મને ઘરબાર વિનાનો કર્યો. મારાથી હવે નહિ રહેવાય. હું તો બળતામાં ફૂટી પડીશ. રધુએ નિશ્ચય અવાજે જવાબ આપ્યો : ‘હું તમારી પહેલા છું.’ આમ નારાણ પટેલનું કુટુંબ તૈયાર થઈને બેઠું.

પણ નાગણ પટેલના શરીર ઉપર એક અનદશા બેઠી
૧૯૩૦ની શરૂઆતમાં જ એ માફ પડ્યા આખની પીડા પાશુ
શરૂ થઈ એને મનના વેદના થના લાગી 'ભગવાન આમ ને આમ
તો નહિ ઠપાઈ લ્યે ?' નારાણ પટેલની એ દિવસની એ જ ઝખના
તની કે ગમે તે રીતે જીવાય તો સારુ પચોતેર વસ્ત્રની છ ગીતુ
ફળ એમને મેળવતુ હતુ લાગી સફરને અતે બનિ નની સોદ્ય-
ભૂમિમાં એમની નોખને લગ નાખતુ હતુ, પગ જીવનસાગર તોમને
અહ્યો હાજર રહેવાઓ સાક્ષી પૂરે છે કે નારાણ પટેલ સાધાર આડુએ
રહી પડતા, ઓ મોટેથી પન્માત્માને કહેના હે ભગવાન, માગ
બના ધરમ-પુણ્યને તુ લાઇ લે, પણ મને એક વસ્ત્ર જીવના દે મે
એના તે શા પાપ મ્યાં છે ? સનની લડાઈમાંથી તુ મને વચિત
ગખે ? મને મગવાની બીજ નથી, પણ મને આમ કૃતર ની જેમ
ન માર હુ આખી જીવી દોર હતો હવે માણસ થયો હુ તો
માણસને રોજે એમ મરના દે આવા ભાવાર્થની એ પ્રાચના થા
કરતા ઇશ્વરે એમની પ્રાચના મામળી રોય એમ લાગ્યુ જે મહિના
પડી એમનુ શરીર વળવા લાગ્યુ, હગતા ફરતા તો વાગ લાગી, પણ
એમને વિશ્વાસ બેઠો પોતે જીવશે, અને માણસને ગોમે એ
રીતે મળી શકશે

૪

૧૯૩૦ની સાલનો માવ મહિનો મેરો ત્યારે નારાણ પટેલ
લવું જીવે હતું ફરતુ ચંદ્ર ગયુ હતુ હનામાં જે ચેતના જાગતી હતી
તે પણ એમને સાગ મગામાં મદદ કરતી હતી એમણે મધી
લેવાની તો મરી લીધી હતી, એટલે યતના હતાશનની રાહ જ વેતના
હતા આખરે એ દિવસ આવી પડ્યાઓ સામગમનીના કઠિયો
કૂચ શરૂ થઈ એ પગનાના પડયા આખા દેશમાં સલજાયા કાઢ્યે

ક્યુ નહોતું જતાં ગામડામાં એ વિવિધતો ઉત્સવ ઊજવાવા લાગ્યો. નારાણ પટેલે તે વિશે ગામના ચોરા ઉપર ત્રિરંગી વાવટો ફરડાવ્યો અને હાદારજીની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ વાવટાને અણતમ રાખવા માટે મારા ઘરનાર, બાલબચ્ચા કે જનમાલ-જેવી જરૂર પડશે તે હમને મેંએ આપી દઈશ. આ પ્રતિજ્ઞા ઉચ્ચાનનાર એક સામાન્ય ખેડૂત છે, એમ સમજીને હાથે એનું મૂલ્ય એણે નહિ આંક્યું હોય એમ હું માનું છું. એ પ્રતિજ્ઞા ઉચ્ચારનારનાં હૃદયમાં રાજપૂતોનાં જેવું જ ખમીર હતું, અને પ્રત્યુતે પ્રાપ્ત કરવા ખાતર લાડકા ગાળી દેતા ભક્તોના જેવી જ ઉત્ક્રાંતિ હતી એમ નજીકના ભવિષ્યમાં સામિત થઈ ગયું.

ચપરી મીઠાની લડાઈ શરૂ થઈ. નારાણ પટેલ એખા મેંએ બોલવા લાગ્યા કે ‘આપણામાં મીઠું છે કે નહિ એનું પરબુ પારબુ લઈ રીથે છે.’ એમનામાં તો મીઠું હતું જ, કારણ કે એમના આખા ઘરે ખીનજડાતી મીઠું પડ્યું અને કાયદાનો ભગ ક્યો, પણ સરકારનો કાયદો એમ જલડી ભાગે એવો નહોતો. એ તો નમાણા માણસના સ્વમાન જેવો હતો. કરી કરીને લા ન પડે ત્યાં મુઠ્ઠી એ સ્વમાન જાગે નહિ, અને એ કાયદો ભાગે નહિ.

મીઠાના સત્યાગ્રહની સાથેસાથ સરના, સન્ધસો પ્રભાતફેરીઓ ને ધ્વજવંદનો થવા લાગ્યાં. ગામેગામ સેનિકાની દુકડીઓ ફરવા લાગી. યુદ્ધના ગીનોથી આઠાશ ગાજવા લાગ્યું. જુગજૂતાં બધનો જાણે તૂટતાં હોય, ને કેઈ વિગટ આત્મા બધનમુકત થતો હોય એવું વાતાવરણ વ્યાપી ગયું નાના આગકા નાની ઝડીઓ ફેરવવા લાગ્યા ને ગાવાં લાગ્યાં વહો આશ્ચર્યભરી આંખે જેવા લાગ્યા અને છેવટે જોડાવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓએ આખને અને આત્માને કંધી સહેલા પડદાઓ ચીરીને આવવા માડ્યું, અને જુવાનોની તો એ

ધમશ્રુતિ હતી એને એ તો માની મોખરે આવતી ત્યાં જ્યાં
આ સઘમા નાનગતના બે નાના, ગીમ તવગ ના બે નરોતા,
હોવા ને અભણના બે નરોતા, અને આગ ને માતાના માગ
ને છુના, જીના પુરુષના પછ બે નરોતા એ ત્રિ ગી જી નીને
બધા એમાં મળીને લગ્નના હતા થા સુ વાને તો તને
અને આલના પગ ગાઠ બિના હતા આ ધમીના માનિ
બનેનાઓ વૃદ્ધ બિના હતા

જેની પગપગમા નવસજનનો દુનિવાસ બધો હતો એવા
રિતો પનાથ થતા લાગ્યા અરોધ અને જાજેરી લાગતી પ્રજાની
અગ કાની તામત પડી તાય છે તેના દમે તમે સુન થતા
લાગ્યા મા અધારતે બેઠીને આનયની પ્રિ પુત્રની કપ્પા લા
માનવગતિ નવો અગ્ના લેતી તાય એમ માનનીના મન આ
હુદ્દિ ન તાર્યા લાવતા અને ભગ્નિ મનાયા, આગે ને સારા
બવાયા જાણે પૃથ્વી નના માગ સજગતી તેગરી કાની તાય
એમ પાત્રીસ મેઝ માણુનોને પોતાની છાતી ઉપર માત્રી લા ન
માતાએ યજના પરિત અગ્નિગગનો સાગુ એની ત્રીસ

ના જા પગ વૃદ્ધ હતા, મીતેગ વગવી ગયા હતા દાત ખખડી
ગયા હતા છેલ્લી મા ગીએ હામ્મને લાગી નાખ્યા હતા આમડી
જગ લમડી ગઈ હતી આખર્મા અખપ રાત્રી ગઈ હતી પણ
અતરમા હવ તમા નરોતા દીધ એના નેતનાનાં ગણુ ફગી નીન્યા
હતા દરીરે એ વૃદ્ધ હતા ને બતતા જતા હતા મને એ મિતર
હતા ને જુનાન થતા જતા હતા

મે ત્રણ મહિના સુની તો આ ભ તીનો વેગ એનો મળનાન
થતો ગયો કે નિ ત્રાવાદીએને પણ લાગ નાહ્યુ, કે આ મના

અવાહમાં દોઢમો વર્ષનાં જિંડા પાયા નાખેલી સદનત તણાઈ જશે, પણ એ માન્યતા ખોટી પડી. સત્તાએ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું. ગાંધીજી પકડાયા, નેતાઓ પકડાયા, સેક્રેડે ને હજારો સૈનિકો પકડાયા. પરંતુ એટલેથી ભગ્ની અટકી નહિ, નેતાઓની જગ્યાએ સૈનિકો આવીને ઊભા રહ્યા. હજારો ગયા ત્યાં લાખો આવીને ખડા થયા. સરકારે એનું સુક્રાન બાલાવ્યું. દંડ, જપ્તી ને લાડીમાર હવે નારાણ પટેલનો વારો આવ્યો. આજ સુધી એમને ક્યું નહોતું થયું હવે એમનો રથ પકડાયો, એને જ મહિનાની સજા અને એક હજાર રૂપિયાનો દંડ થયો. યુએ હસતે મોંએ પાંચ હજારની વાડી ઉપર દાય આવવા દીધી. એના ઘરનું એક માનવી આ બનાવથી દુભાયું પણ એ નારાણ પટેલનો ઉત્સાહ જોઈ સમસમીને ખેસી રહ્યું, પૂરા પંદર દિવસ ન થયા ત્યાં નારાણ પટેલ પકડાયા ને બીજે જ દિવસે એમનો સો રૂપિયા દંડ થયો. ફળીઆમાં બાંધેલી બે ભેસો ને એક ગાય જપ્તીમાં ગયાં, નારાણ પટેલ હસતા હતા. અદરનાં ઓરડાનાં બારણામાં ઊભું ઊભું એક માનવી રહ્યું હતું.

ગાય ભેસની જપ્તીની એ રાતે ગામ શાંતિમાં સૂતું હોય એવું લાગતું હતું. આકાશમાં કૃષ્ણપક્ષને લઈ તારાઓની મિજલસ મળી હતી. નારાણ પટેલના ઘરમા દીવો બળતો હતો. બને માણસ જિંડા નિચારમા પોતપોતાના ખાટલા ઉપર ખેડા હતાં. નારાણ પટેલનો દિવસનો ઉલ્લાસ અત્યારે મોઢાં ઉપર નહોતો. ચિંતાથી એમનું મોં ઝાંખું પડી ગયું હતું, ઢીલી આંખો વધુ ઢીલી પડી ગઈ. એક લાંબો શ્વાસ લઈ એમણે ઊંચું જોયું, અને સામે ખેડેલી રથની આને કહ્યું:

“ મેં તમને પેલેથી નોતું કીધું ? ”

“ જન્મ મને આપ્યો જાતી ખરા નોતી મે માન્યુ તુ કે
જેલમા જાતુ પ મે ૧ જડે જડે તો મા આવો પ મે ’

“ જન્મ ને તો પ્રાપ્તુ તુ કે પ માર સ્થાળી જાગે, ને જાતનો પ
ભરુંગો ન, રીને ”

પુત્રી મા મૂળી રી

“ કમ નો તા નથી, જોતો આમા માઇ જોતુ છે : મે
શુને પ પ્રાપ્તુ કે પત્રી મને આગ નો ચાવે ’

“ જન્મ દુઝણા વિના હવે ”

“ માઇ નઇ દુધ વેચાતુ લેશ છ મે નઇ નમે તઇ એમ ને
એમ ખાશુ દાઢું સોક એમ નબવે જ છે ને । ’

“ જન્મ આજ દોર સઇ જા, માર પર ખાતી મગરો

“ માર નઇ આ જે જીવે પ ખાતી મગરો મે તો પેનેથી
તમને નોખુ મા દીડુ તુ ”

“ પાન મારાથી એ મેલન નઇ થાય ’

“ તો દુ આ થા ને ગમ છામિ દ તો થાડે ઉખા
કાંક ગામમા જલ્લિ મારાથી થાગે છ કીચ ’

પરગાંતી ન પોતી ગળ્યા રીસાના અન્નપાત્રમાં એણે
નારાણ પોતી નાંધે દાખડી આખો જોઈ

“ મે વિચાર કોઈ નિ :

“ મે એવું કાલ નથી કે તુ ’

“તો આંસુ નહ પડાય. આ ભગવાનનું કામ છે કે દસતાં દસતાં થાવું જોઈએ.” નારાયણ પોતે જગ અટ્ટીને બોલ્યા. ‘હુઓ, રહુ ઓ છે ને આપણે ય જવું પડશે. આ વડે છે ને, એને ય ધરે નહ રવા થે. જોરડાં હરગજ થઈ જશે ને આટી ગ્ની ધ જર્મીતિ ય પડતર રશે. બોલો, તમથી એ બધું બમાશે ?”

‘હા.’ ધીમે અવાજ આવ્યો.

‘એમ નહ, પછી કાંઈ છું કે આંસુ નહ પડાય. હા બધું રાહપે કરવું પડશે. એનાં ઉપર આસુ પડે એટલે બધું ધોવાઈ જાય.’ ‘નહ પડે’ બોખરા કંઠમાંથી અવાજ આવ્યો.

‘તો સારું. ભગવાનનું નામ લઈને હવે સૂઈ જાવ.’

નારાયણ પોતે પથારીમાં લંગાવ્યું. એની એ રાત ભારે મથામણમાં ગઈ. રહુની બા સૂઈ ગયાં હતાં, છતાં એ ત્રણ વખત પથારીમાં ઊંચા થઈને એમણે જોયું.

૫

નારાયણ પોતેને ઘણી આશા હતી અને ખૂંટી તૈયારી હતી, પણ એમની મુશ્કેલી ન આવી. ‘૩૦ ની લડત ખૂંટી થઈ ત્યાં સુધીમાં એમના ઉપર વધુ કશું ન બન્યું. સંધિ થ્યા પહેલાં એક મહિને રહુ છૂટીને આવ્યો. એ આવ્યો ત્યારે વાનાવરણ દહુ પડતું જતું હતું અને હવામાં સમાધાનની વાતો હતી. નારાયણ પોતેથી આ પલટાયેલી હવાનો ભેદ સમજતો નહોતો. પણ જે થતું હશે તે સારું જ થતું હશે, એમ માની મનમા આવે તે ક્યાં કરતા હતા.

સપ્તિ થઈ આખા દેશ ઉપર વિજયની સુરખી છવાઈ ગઈ પરાધિન ભાગ્યના ઇતિહાસમાં આવેલો પ્રસંગ આ પહેલો જ હતો લોકોમાં આત્મભાન પ્રગટ્યુ પ્રગટ્યકૃતિ એ અનોખી શક્તિ છે એમ માણુમેને લાગવા માડ્યુ હતે નિશ્ચય હોય પણ આખી પ્રજા જો રાજમતાનો ઇકાર મે તો લનભવા મુગટવારીને પણ નમન પડે, એ ગાંધીની વાગીમાં શકારીતોને પણ તથ્ય જણાવા લાગુ નાગણુ પોત સપિમાથી એટલુ સમજ્યા કે 'સરકારને ગાંધીજી વચ્ચે મુનેહ થઈ, હવે નવા મયદા થશે' એમની સમજણુ ખોટી નહોતી, પરંતુ એ મુનેહનો ઉપોગ નવા મયદાઓ ધડવામાં નહિ પણ નવા ઓર્ડનિન્ઓ મનવાઓ ધડવામાં થયો ગાંધીજી ગોળમેહમાં ગયા ત્યાં પછી દેશમાં મનતા બનાવે નાગણુ પોતના સામગ્રવામાં આવતા હતા લાઈ પોતના અમૃત્યુ જેના ગામડાઓ હવે બીજા ગામડાઓ સાથે ને શહેરો સાથે સંધાઈ ગયા હતા મે આગળ મે કોઈ ને કોઈ નવો માણુમ ત્યાં આવી જતો હતો નારાણુ પોતમાં સમજણુ તો હતી એટલે આ બની વાતો ઉપરથી અને પોતાનો દડ કે નાગી પાછા નોતના મત્યા એ ઉપરથી તેઓ એટલુ સમજુ ગયા કે નાગી પાછુ વગન જામશે અને જેનુ નારાણુ પોત અમૃત્યુ સમજતા હતા તેનુ દેશના નાયમે રપટપમે સમજતા હતા

સપ્તિ તરી અને ફરી યુદ્ધના વાવગ ફરમા આ રખતની લડાઈનો ગગ રૂઝઆતથી જ જુદો હતો એમ માણુ બચાવ જેવી ગિયાત હતી કેવળ અમાન અને દેશની આખર મારેની લડાઈ હતી ખીજી બાણુ આ-મણુ હતુ અને જાગૃત થતી શક્તિઓને છુદી નાખવાની તૈયારી હતી નાગણુ પોત આ નવો રગ પાગખી ગયા એમણે જોયુ કે ગામમાં છાન પીઓ ન નખાઈ એમણે જોયુ કે

સલા—સરવસની બંધી થઈ ગઈ. એમણે જોયું કે મોટા મોટા બધા ય જોલમા જઈને બેઠા. ‘હવે શું કરવું?’ નારાણ પટેલના મનમાં સવાલ ઊભો થયો. સલાહ આપનાર કોઈ હતું નહિ, પૂછવા ક્યાં જવું તેની ખચર નહોતી. એકદમ બે દિવસ તો એ મૂંઝાયા. ગામમાં એમ ને એમ ઊભા રહેતા એમને શરમ લાગવા માંડી. એક રાત્રે એમણે રઘુને પૂછ્યું. રઘુ પણ મનમાં એ જ ઘોડા ઘડતો હતો. છ મહિનાની જોલ કાપી આવ્યા પછી અને અનેક રાજકે-દીઓનો સંસર્ગ સેવ્યા પછી, એ નારાણ પટેલના નામને શોભાવે એવો થઈ ગયો હતો. એણે તુરત જવાબ આપ્યો : ‘આપણે મહેસૂલ દેવું નહિ અને ઘર ઉપર વાવટો ચડાવી દેવો.’ નારાણ પટેલને એની સૂચના પસંદ પડી.

બીજે દિવસે ન્હુએ બીજા બેકુતોને પણ આ વાત કરી અને પાત્ર દિવસ પછી દાંડી-દૂતનો દિવસ આવ્યો ત્યારે બસો ધરનાં એ ગામડામાં પચાસ જેટલા ખોરડાં ઉપર ત્રિરંગી ઝંડો ફરકવા લાગ્યો. ગામને પાદર ત્રણચાર પોલિસનું થાણું હતું, તે ચમક્યા; એમાંથી બે ગામમાં આવ્યા અને બે બાબુના મોટા ગામમાં જમાદારને ખચર આપતા દોડ્યા. અધા કલકમાં એક ખટારા સાથે પોલિસ-પાર્ટી આવી પહોંચી. ખોરડા ઉપર ચડી ચડીને ઝડા ઉતારવા માડ્યા. એક બે જગ્યાએ ઘઘણીએ આનાકાની કરી એટલે એમને પકડ્યા અને માર મારી અટકમાં લીધા. થોડી વારમાં નારાણ પટેલનો વારો આવ્યો. નારાણ પટેલ અને એનો રઘુ બારણામાં આવીને ઊભા રહ્યા. જમાદારે આવતાંની સાથે જ રઘુના ગાલ ઉપર તમાચો ખેંચી કાઢ્યો. રઘુની આખ ને મોં લાલ થઈ ગયાં પણ એ કશું બોલ્યા વિના ત્યાં સ્થિર ઊભો રહ્યો. જમાદારે પોલિસોને હશારો કર્યો. ચાર પોલિસો એને વળગ્યા. ન્હુને એક બાબુ હસેરડીને

પકડી રાખ્યો. બે પોલિસે નારાણ પોતને પકડ્યા નારાણ પટેને રાડ પાડી 'વાનટો નઈ જતરે' વીસ ખાતિસ વરસના એ જુનાન પોલિસ એ હાથ નારાણ પોતના મો ઉપર મૂક્યો અને બીજો હાથ એમના માથામા મુક્યો માર્યો રણની આખ લાલ ચોગ બની ગઈ દર બેલા ટોળામા પણ ઉશ્કેરાટ પેદા થયો જમાદારની એ તરફ નજર ગઈ એ સમજી ગયો એણે પોલિસને હુમ્મ કર્યો કે બંનેને થાણા ઉપર લઈ જાવ નારાણ પોત અને રુ ફરફરતા ઝગ સામે જોઈ પોલિસ સાથે થાણા તરફ ગયા.

ખાપ ફીરો થાણા ઉપર જઈને બેઠા બંનેએ માન્યુ કે હવે સજા થશે, દડ થશે અને જપ્તી થશે અતંગની ઇચ્છા આજ પૂરી થશે પણ ઇચ્છા ચોરી અવૂરી ગઈ બધા વગે ઉપરના ઝડા ઉતારી લઈને જમા ૧૦ પોલીસદુશ્કી સાથે થાણે આવી કે તુરત એમણે ધુ નિન ધ મનાખને છોડી મૂક્યાનો હુમ્મ કર્યો છટનાગ મના નારાજ હતા, નાગણુ પોત મોથી વધુ નારાજ હતા, પણ એ કોઈની પાને ઉપાય નહોતો.

રણને ઝોગીએ લઈ ગયા ત્યાં એને બે વગસની સખત મમૂરી સાથે બી જગ થઈ મે હજાર રૂપિયા દડ થયો નાગણુ પોતને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એ વડીલ સ્તબ્ધ મની ગયા બે હજારના દગ્ગા એમનુ મધુ જ ફૂલ થઈ જશે એમનુ એ સમજી ગયા 'આ મરતા મોત હતુ એમ મનમા થવા લાગ્યુ પણ તુરત એમણે મન પાછુ વાળી લીધુ 'એને કીલ લાગે એમ કરે લાગેમાં આપણાથી કેમ કે'વાય કે અદી જ ધા ૩૦' જાતી મણુ મીતે આ મગ્ગો ધા ઝીવના એ તત્પર થયા.

ધુ ગેલના તુરત નાત્યો ગયો, પણ એ મહિના નુરી મોઈ દગ વસૂન મવા ન આધુ નાગણુ પોત હરે-

પણ એમ ધારતા હતા કે હમણાં આવજો, પણ રોજ એ નિરાશ થતા આ સ્થિતિ એમને અકળાવનારી લાગી. એમનાં મનમાં થવા લાગ્યું કે આ કરતાં અમે બધા ય પડાઈ જઈએ તો કેવું સારું ! ભણે પાછળથી બધું ખેદાન મેદાન કરી નાખે ! પણ જોશમાંથી એના રુબુનો સદેશો આવ્યો કે 'તમારે આ અવસ્થાએ જોલમા આવવાનું ન હોય, સામે ચાલીને આવશો મા. ઘેર રહી રેડિયો ફરવજો તે ઇશ્વરનું ભજન કરજો.' નારાયણ પટેલને આ સદેશ ન ગમ્યો પણ માથે ચડાવ્યા વિના છૂટકો નહોતો. એ સદેશ પછી એમના મનનો ઉલ્લાસ ઓછો થઈ ગયો. આખો દિવસ ગમગીનીમાં પસાર થવા લાગ્યો. આનંદનું એક સાધન રુબુનો ત્રણ વરસનો દીકરો હતો. એને આખો દિવસ એ આડ્યા કરતા.

મહેસૂલના ભરણાનો વખત તો વહેલો વીતી ગયો હતો. નોટીસો પણ આવી ગઈ હતી. બીજા દસગાર ખેડૂતોની સાથે નારાયણ પટેલે નોટીસોના કટકા કરી નાખ્યા હતા અને ખેતર જમીમા જવાની રાહ જોતા હતા. આખરે એ વખત આવી પહોંચ્યો. ખાલસાની નોટીસ મળી એને ય નારાયણ પટેલે ફાડી ફેડી દીધી. આ બધાથી એમના મનમાં થોડોક આનંદ પેદા થયો. પોતે કાષ્ટક કરી રહ્યા છે એવો સંતોષ થયો.

જમીનો ખાલસા થઈ ગઈ ત્યાર પછી પેન્ના ખે હજાર રૂપિયાનો દડ વમલ કરવાનું મુદ્દત આવ્યું. બાકી ઘર રહ્યું હતું, ઘરનો સામાન અને ઘરેણા રહ્યાં હતાં. નારાયણ પટેલ જમી અમલદારને જોતા જ એક બાબુ બિલા રહ્યા. રુબુની બાને અને વહુને ય બહાર નીકળી જવાનું કહી દીધું. જમીદારોએ કશું ગણવાનું નહોતું, એમણે લખાયા ઉપાડી ઉપાડીને બહાર કેંકવા માંડ્યા. થોડાક હાંડલા તે વાસણ-કપડાં સિવાય ઘર સાફ કર્યું. નારાયણ પટેલ શાંત મુખે ઘરમાં

દાખલ થયા રઘુની માએ ના પાડી હતી છતાં એની આખમાથી હડ દડ આસુ પડના લાઝ્યાં ધરમા આપ્પા-અદ વાગોડેલી ભીંતો ઉજ્જડ બની ગઈ હતી પટારાઓની હાગ બપડી ગઈ હતી વાસણની માડ પ્પાની પડી હતી ફળીઆમા દોગ તો હતો જ નહિ રઘુની મા ટૂંસકે ટૂંસકે રૂવા લાગી નારાણ પટેને જોયુ કે કદલુ છાતીની રઘુની વહુ પણ ટૂંસકા ભરી રહી હતી નારાણ પટેન એમની સામે જોતા ધડીક વાર ઊભા રહ્યા કાંઈ ખજર ન પડી પણ દલ્ય મૂઝવા લાગ્યુ કંઈ ગુગળામણુ થતી હોય એમ છાતી જશે કે ભરાઈ ગઈ એમને થયુ કે પોતે મ્દાય રડી પાશે પણ પામે રઘુનો દીપ્પો રમનો રનતો તોફાન કરતો હતો, તેના સામે જોઈ મૂઝવણુને ટાળના માટે પ્રયત્ન કર્યો પણ એમા ન ફાંચ્યા છેવટે એ છોકરાને લઈ મહાર જવાનુ થોડ્ય લાગ્યુ દીપ્પરાના દીપ્પરાને લઈ નાગણુ પોલ બહાર નીકળ્યા

આજ એમના જીવનમાં કંઈ અદ્ભૂત બનવાનુ હોય એનુ એમને થયા કંઈ હતું શું હશે તે કાંઈ સમજનું નહોતું પણ પળે મૂઝવણુ વધતી જતી હતી રઘુના છોડાને રમાડના માટે ખોદુ ખોદુ હસના હતા પણ એથી સાચુ હાલ્ય આનંદ નહોતું

નાલતા ચાલતા ચોરા પામે આન્યા ચોરો ઉજ્જડ હતો સાજ પડવા આવી હતી પણ ચોરા પામે કાંઈ જ નહોતું નાગણુ પટેનની નજર, સામેથી આનતા મુખી ઉપર પડી, એ મુખી જ એમને મન સદા ર હતો, એમને એનુ મો ન જોવા સારુ એમણે આડુ જોયુ જે બાણુ જોયુ એ બાણુથી એ ચીમડા વેચનારી બાઈ આવતી હતી બાઈએ ચીમડાની ખૂમ પાડી અને રઘુના દીપ્પરાએ હાથ લાગે કર્યો ના થયુ પટેને એ નાનમ્મદા દાય પાછો વાળ્યો અને એ ભુલાવના માટે શરીમા દોડના ફગ તરફ આગળા ચીંધી, પણ રઘુનો દીપ્પો માન્યો નહિ એજે

રડવા માંડ્યું. નારાણ પટેલ અકળાયા. એના ગળવામાં તો એકેય પસો ન હતો. ઘેર પણ રોકડો પસો નહોતો. એણે ચીલડાંવાળીને ઊભી રાખી અને ઘેર આવી દાણા લઈ જવા કહ્યું. પેલો મુખી નારાણ પટેલની લગોલગ આવી ગયો હતો. એ જરા હસ્યો અને એણે ખિસ્સામાંથી એ પસા કાઢી ચીલડાવાળીના હાથમાં મૂક્યા. નારાણ પટેલ એના સામે જોઈ રહ્યા. હાથમાં રહેલું ચીલડું નીચે પડી ગયું અને ફસકાઈ પડ્યું. મુખીએ પેલી આંખના સૂંડલામાંથી બીજું ચીલડું લઈ હસતા હસતા નારાણ પટેલની સામે ધર્યું. ‘લ્યો, લ્યો કાંઈ વાંધો નઈ, સહિના સમા આવે છે.’ મુખીએ માર્મિક વાણી ઉચ્ચારી.

નારાણ પટેલ એક અક્ષર ન ખોલી શક્યા. રઘુના દીકરાએ ચીલડું લેવા હાથ લાગ્યો ક્યો તે એમણે જોરથી પાછો ખેંચી લીધો અને મૂંગે મોંએ ચાલવા માંડ્યું. મુખીએ પાછળ જોખારો ખાધો. નારાણ પટેલ અટક્યા. એની આંખમાં પાણી ધસી આવ્યાં. રઘુના છોકરાએ ચીલડાં માટે મોટેથી રડવા માંડ્યું. પેલો મુખી ત્યાં ઊભો ઊભો જોવા લાગ્યો. નારાણ પટેલે હાથના ઇશારાથી એને પાસે ખેલાવ્યો :

‘એક મેર્યાની કરશો ?’

મુખીએ હસીને હા પાડી.

‘બેટમાં છરી હોય તો આંધ ખોસી દેશો ?’ નારાણ પટેલ છાતી ઉપર હાથ મૂકીને ખોલ્યા. મુખી ગંભીર બની ગયો. ‘શું કામ વા ઉપર મીઠું લલરાવો છો ?’ ખોલીને નારાણ પટેલે ચાલવા માંડ્યું. મુખી મૂંગે મોંએ જોઈ રહ્યો.

આ કચ્છ પ્રસંગના ખમર નેનના પુને પાન્યા ।
 જુદી ગીતે પોત્યા પુની રાતિ હુટાઈ ગઈ એજો ત્યા માખરુ
 ટે આમ મન્યા પડી બાપા ના પડી ગરા છે ને મનુષ્ય લી
 રેવા તૈયાર થયા છે ગુએ પ્રથમ તો આ ખમર । માન્યા પડ
 આખો પ્રમગ માખત્યા પડી એને લાગુ છે રાજો પ્રનાપે ય
 એક વખત ગીતો પડી ગયો હતો પુના ચત મા વે ના નગી
 'અમારુ આજ લગીનુ મુઠુ ધૂગધા' ની થઈ નગે ગિજળા નામને
 માવે નાનુ વાગુ લાગી નગે' એમ પુને થવા લાગુ એજો
 નાણુ પોતને એ કાગલ લખ્યો એ નાગલમા દિવની વે ન
 દાનની અને પગે પગીને વિનનિ ધી કે 'મારે નગુ પડે એનુ નો
 મરજો છે નર્વા પડી તમે ય પનાગો ને તમને છવનુ લાગ થઈ
 પડો જોટુ આવે એટલુ કુખ મદન મને ગણ્યા પ્રનાપને
 માવે ટેટના , ખ પડ્યા તા ટે એ ગીતો પડી ગયો હતો પડ
 એટલી ધીએ એજો ટે નોતી ડી ટુ નાણુ પ્રનાપનો
 ઇનિકાસ મચુતો હતો એટને એની ટે યા કરી એજો નાણુ
 પોતને બચાવરાનો પ્રામ મ્યો

આ મગલ ટાઈ છૂટના ટી માગફ નાણુ પોતને મચો
 ત્યારે એમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો હવે એમનાથી ન હેરાધુ
 એજો પુને કહેવાયુ કે 'તારી પામે આવી છે છ વાન માન જોગી
 છે માગ ઉપર આજ તૂટી પડે તો યે એનુ નો થાય એનો તું
 વિશ્વાસ રાખજો, હવે માગથી આઈ રેવાતુ નથી ધરમા દાણા
 ખૂળ્યા છે તારી વડે ને તારી બાને પારમ મામ મરવાનો વખત
 આચો છે મારાથી આ જોવાનુ નથી તું આ દિ' પડી પડાઈને
 તારી પામે આવુ છુ તું મને ના પાગીશ મા તું માગ હારે તારી
 બાને અને તારી વડેને ય લેનો આવીય આપણા નવીય પાધરા હને

તો ધ્રુવે જોલમાં આવીને એસશે, પછી ધરતુ ને ખેતરતુ જે થવાનું હોય ધ્રુવ થાય. હા, આપણા ઊભા પાક ઉપર દીવાસળી મુકાણી છે પણ મને એનું દુ.ખ નથી. આપણા મલક સારૂ મારા હાથે જ દીવાસળી મૂકવી પડે તો યશું? તુ મૂઝાઈશ મા. રાણો પરતાપ એક ફેરે ઢીલો પડ્યો તો પણ મારે તો મારા જીવતરમાં એટલો ડાઘેય નથી આવવા દેવો. નેહું ક્યા મારા સવારથ સારું કરું છું? આ ક્યાં કાઢના સ્વારથની લડાઈ છે! આ તો આખી વસ્તીની લડાઈ છે. સૌના સવારથની લડાઈ છે. મારે ક્યાં મેવાડ લેવું છે? મારે ક્યાં રાજ થાવું છે? મારે તો સતની લડાઈમાં આ આયથું પૂરું કરી જીવતરતુ સાર્થક કરવું છે. લાઈ રહુ! આઠ દિ' પછી અમે ત્યાં આવી પહોંચશું.'

અને ખીજે દિવસથી નારાણ પટેલે ગામમાં કાઢ સાથે સાથ જીવતું માણસ રહું હોય તો એને જગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જેના જેના ઉપર એમને આશા હતી એ બધા ઘર ફરી આવ્યા પણ આ ઊતરતા પૂરમાં આવવા માટે કાઢ તૈયાર ન થયું. પોલિસને ખબર પડવા માંડી કે આ ડોસો ફરીને અગ્નિ પેટાવવા મથી રહ્યો છે. પોલિસે એમના ઉપર દેખરેખ રાખવા માંડી, પણ દેખરેખ રાખવા પણ હતું જ નહિ. આઠ દિવસ પછી 'ધરાસણાદિન' આવ્યો. નારાણ પટેલ, એમની વાહુ અને દીકરાવહુ સાથે યાત્રાએ જવાને સામ્રાદ થયા. સવારના આઠેક વાગે લગલગ એક હળ્લર માણસની વસ્તીવાળાં એ ગામમાં ત્રણ-ના, ચાર, કારણ કે રહુનો નાનો છોકરો પણ સાથે હતો માણસોનું ઝંડા ફરકાવતુ સરવસ નીકળ્યું, પોલિસો એમની રાહ જ બેતા હતા. એ બધાને પકડી લીધા અને હાથમાના ઝંડાઓ ઝૂંટવી લેવામાં આવ્યા.

નારાણ પટેલ પોતાના લાખને ધન્યવાદ દેવા લાગ્યા. સૌથી મોટો આનંદ તો એમના મનમાં એ હતો કે એમની વાહુ અને દીકરા-

વધુને પણ પકડી લીધા હતા એ મનમા ઈશ્વરનો અને પોતિસનો આભાર માનવા લાગ્યા.

મે દિવસ પડી કેસ ચાલ્યો નારાણ પટેલને ત્રણ વરસની સખત મજૂરીની અને સાસુનહુને ૭૭ મહિનાની સગ થઈ રહુના છાંશરને વગર સગએ જેતમા લઈ જવાની છૂટ મળી

આમ આ આખુ કુટુંબ તુરંત જાહેર બેઠું

આ ડાસાના દીશરને હું નથી ઓળખતો એની વહુ કે દીપ રાનહુને પણ મે નથી જોયા પરંતુ એ ડાસાને ઓળખુ હુ—મરાઠા ઓળખુ હુ આખે જાણવાજો, જેતનું એક વસ્ત્ર ભોગ-પાથી જેના પગ ધીમા ધીમા પડે છે એવો એ ડાસો વજની છાતી ધરાવે છે એના મનમા ક્રોધનો ભાવ નથી એને કાંઈ વાતની તમા નથી મને હમેશા યાદ કરે છે કે આ ડાસાને જ્યાંહનારુ પ્રેરકમળ કયુ હશે ? સાચે જ, એનું જીવન જાણતો હોવા છતાં એ પ્રેરકમળ વિશે હું શું જ નથી જાણતો આ પ્રયામાથી તમે કાંઈ ગોધી શકો તો ગોધી મારજો

આશાને અજવાળે

એનું નામ રમણલાલ ત્યારે જીવનમ્થા કહેના માટે એનું નામ બોલાયુ ત્યારે અમાગમાના ધણુનિ ભારે આશ્ચર્ય થયુ રમણલાલને છેના એ વર્ષથી અમે સારી રીતે પિઠાનતા હતા. કાઠિયાવાડમા જેના માટે 'ભારાડી' શબ્દ વપરાય છે એ જાનના એ હતા લડાઈ અને જેવના સસ્કારો તીધા પડી પણ એમનું 'ભાડી' પડુ સાન ગયુ નહોતુ આજે પણ અમારા વોડમા 'તિક્કડ ક વામા એ એમ્મા હતા જેલના સખતમા સખત નિયમો વચ્ચે પણ આ બીડીની પોતાની જગરિયાત એ ગમે તે રીતે પૂરી કરી લેના હતા ટાઇપલુ પ્રખરની 'રીત' સામે એમને વાધો જ નહોતો એ સાધનમાં નહિ, પણ સાધ્યમા જ માનનારા હતા

એ પચીસ વર્ષના જીવન હતા એમનો ૨૩ નેજ સ્યામ હતો અને ચામડીની શીકમશને લઈ લુખ્ખો લાગતો હતો આખો હમેશા ચચળ અને વિમળ જ રહેતી આખ નીચે કાશા ડુડાળા પગ થવા માંડ્યા હતા બોનવાની બહુ જ ડેર હતી તતિ અને હોઠે પોતાનો કુદ તી રંગ ખોયો હતો, અને તરૂન પ્રાણા થવાના પ્રયત્નો કરતા હતા

આ રમણલાલ એક ડેખણે ભાગ્યે જ જેવી શખ્તા. એકવા પછુ ન જેવી શખ્તા. કોઈક વખત, માત્ર કોઈ જ વખત એ

જેલ-ખેરેકની બારી પાસે રાત્રે બિભા રહેતા, અને જોનાર કહે છે કે ત્યાં બિભા બિભા એ ધણીવાર રડી પડતા. અમને સાને મોટે લાગે એમના ઉપર રોષ આવતો પણ આવું સાંભળીએ ત્યારે દયા પણ આવી જતી હતી. એમની જીવનકથા માટે સૂચન થયું ત્યારે અમે આશ્ચર્ય પામ્યા પણ અમારા દરેકના મનમાં એમ તો થયું જ કે આ પ્રકારની કથા પણ અમારે સાંભળવી જોઈએ. કારણકે છેલ્લા ચાર વર્ષ થયાં ફરીફરીને જેલમાં આવનાર અમારામાનાં ધણાખરાને આવા અનેક રમણલાલનો પરીચય થયો હતો. એ પ્રકારના માણસો ટાળાબંધ આવતા હતા. અમે એ પણ જોતા હતા કે એવા સૈનિક-મિત્રોને ન્યારે એમના જેવા જ સંગાથીઓ ન મળતા, અને અમારા જેવા ‘સંસ્કારી’ઓની સાથે રહેવાનું એમને પ્રાપ્ત થતું ત્યારે તેઓ ખેંચેન બનતા અને જેમણે જેલની ભૂમિને પોતાનું ‘માદરે વતન’ બનાવી મૂક્યું હોય એવા સામાન્ય કેદીઓ સાથે એમની દોસ્તી બંધાતી. એ સામાન્ય કેદીઓની કથામાં તેઓ રસ પણ લેતા અને પરસ્પર આશ્વાસનનો વ્યવહાર પણ કરતા.

‘રમણલાલનું નામ બોલાયું ત્યારે એ પણ ચમક્યા હતા, પરંતુ પોતાની કથા કહેવાની એમની પૂરી તત્પરતા હતી. રમણલાલ પોતાની કથા છટાદાર રીતે કહી શકશે એ વિષે અમને શંકા નહોતી, કારણકે એ વાચનના શોખીન હતા. કોઈ પણ પુસ્તક કે વિષય તરફ એમને ખાસ પક્ષપાત નહોતો. એમની શરત એક જ હતી કે એ પુસ્તક ઉપદેશનું કે તત્વજ્ઞાનનું ન હોવું જોઈએ, એમાં સત્ય, અહિંસા કે કોઈ સિદ્ધાંતના ચૂંથણાં નહિ હોવા જોઈએ. એમના સદલાગે જે વિષયો એમને પ્રિય હતા તે વિષયોના જ પુસ્તકો આપણે ત્યાં થોડાબંધ હતાં.

રમણુનાલે પોતાના નામની મૂલના તુરત જ સ્વીકારી લીધી અને બોલવાનું શરૂ કર્યું 'હું રાજકોટનો વતની છું આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં રાજકોટ શહેરના એક અધારા ધોવડામાં મારો જન્મ થયો છે મારા જન્મ વખતે મારા માતાપિતાએ મને આશીર્વાદરૂપ માન્યો હતો કે આકસ્મિક તે હું નથી જાણુનો હું એવું જાણુ છું કે હું મોટો થયા પછી તો એમણે મને આકસ્મિક નહિ તો બોનરૂપ તો માન્યો જ છે

તેઓ ગરીબ હતા અત્યંત ગરીબ હતાં તમે હિંદુસ્તાનની ગીબીનું વચું મેં છે એવું એ ગરીબ હતા હા, એ ખેડૂત કે નજૂર નહેના દેડ કે કોળી વાધગી પણ નહેતાં હતા ગરીબ હતા ઈચ્છી ગણાતી નણિ મનના કુચ્છ હતા છતાં એમની ગીમાઈને માધ મીમા નહેતી એ ગરીબ હતા માટે જ રાજકોટ જેવાં મોટાં રાજેના એ ગદા લનાના એ રૂપિયાના લાજની અધાગી ગધાની, ઈર્ષ્ય થઈ ગયેલી એરગીમાં -તેના હતાં એ ગરીબ હતા માટે જ જે એરગીમાં મધા જેતાં હતા એ એરગીમાં જ જરા આત્મ રાખીને નારી માનાની મુલાવડ થઈ હતી

એને આ બીજી મની મ્યાઓમાં તમે જે પ્રેમનો, ધમ મથનનો, પીંતાનો, ત્યાગનો, મૃત્વામૃત્યનો સાત્વાદ લીધો તે તનને મારી યામા નહિ મળી શકે નારી યામા તમને પ્રિયતા પણ નહિ મળી રહે પછુ હું મૂંડું છું કે મારી મ્યા એજ સાચી મ્યા છે તનાની મ્યા તો ભુગી છે માત્ર તમારી મ્યાઓ જ નિધાને જાણવા મળે તો દુનિયા આપણા પેર વિરે શુ ધારે ? દેશની વાન જવા દઈએ, આપણી લગાઈ વિરે શુ ધારે ? એમને તો એન જ વાય કે મેના રિષ્ટ સુર અને મમ્મત ભુગાનો લગાઈમાં ઉતરી પડ્યા છે । એમને એમ પણ થાય કે આ મૃત્યુ લગાઈ

બધા જાનીઓ, ત્યાગીઓ ને વીરો જ પડ્યા હશે, પણ એ વાત કેટલી ખોટી છે ? આપણા દેશમાં તો તમારા કરતાં મારા જેવાની સંખ્યા અનેક ગણી મોટી છે, પરંતુ જેલમાં યે, હા, હા આપણાં રાજકેદીઓની ગણનામાં યે મારા જેવાની સંખ્યા નાનીસૂતી નથી.

તમે તો પરોપકારની વૃત્તિથી, કંઈક છીર્તિની કામનાથી, કંઈક ધર્મ સમજીને આ લડાઈમાં આવ્યા હો. અમે તો સ્વાર્થ-વૃત્તિથી જ આમાં પડ્યા છીએ આમા આવ્યા તે દિવસે તો જીવનની ખેંચેની દૂર કરવા જ આવ્યા હતા. દુનિયાથી અમે થાકી ગયા હતા. જીવન એક મહાન બોજરૂપ લાગતું હતું. હાથ-પગ સાંજીત હતા, મગજ ઠેકાણે હતું. હૃદય પણ પ્રમાણમાં સરગી હતું છતાં અમારું નાનકડું પેટ અધૂરું રહેતું, અને અમે માણસ હતા; તમારા જેવા જ માણસ હતા છતાં સવારથી સાંજ સુધીમા અમારે ગાળો ને અપમાનો સહેવા પડતાં અહીં આવ્યા પછી અમારા-માતાં કેટલાક હતા એવા જ રહ્યા. અમારામાતા કોઈ કોઈને ખચ્ચ પડી ગઈ કે આ લડાઈ સાચી રીતે તો આપણી જ છે. અને એ સમજણથી અમને આમાં રસ આવવા લાગ્યો.

—પણ હવે હું તમને આવી વાતે ન લઈ જાઉં. મારે તો તમને એટલું જ કહેવાનું છે કે મારી કથા તમે ઉપલક્ષ્ય મને ન સાંભળજો, આ લોકો જેવા લાગતા રમણલાલની કથામાં શું હશે એમ માની બેઠકાર પણ ન ગૂંઝે. મારી કથામા ઘણું છે એમ તમે જોઈ શકશો.

જુઓ, મારો જન્મ થયો ત્યારે મારા બાપા એક અનાજના વેપારીને ત્યાં સાત રૂપિયાના પગારથી નોકરી કરતા હતા. ઘરમાં

બધા મળી પાચ માણુમો ખાનારા હતાં આ સાત ઉપિયામા બધાનું રી ગીતે પૂરું થતું એવો પ્રશ્ન ન પૂછે, કારણ કે મહિને બે પિયા તો માગી જા પણ કમાઈ લાનતી ! અમારા પાડોશીના ઘરનું એ ડામ કૂચી હતી આની નવ પિયાની જગી આનકમા પાચ માણુમના કુટુંબનો ગુજારો ચાલતો હતો તમને કાઢીને આવા કુટુંબનો અનુભવ હશે કે કેમ તે હું નથી જાણતો, પણ મેં તો આવા અને આથી વે બહુ દુઃખ ભોગવતા ઘણા કુટુંબો જોયા છે અમારી તો એ નાત ખરીને ! એના કુટુંબોને ઓળખતા અમને વાર ન લાગે ! તમને આશ્ચર્ય થશે પણ આના અમે દીકરા-દીકરીના લગ્ન વખતે મો બધો ઉપિયા ખર્ચો નાખતા આ રકમ ખર્ચી માનતા એ પણ તમને ખી દઉં મ તો થોડા જાણી ધરેલા ગયા હોય તે ખનામ કરતા, કા તો કોઈ એક-શાકાકા પામેથી ઉંચાર લઈ પોતાનું અને પોતાના દીકરાનું ગુનામીખન લખી આપતા અને આની એટલેય મધ્ય રીતમાં ન કાપીએ અને મન મજામૂત હોય તો મેન-દીપ્તીઓના માગ કરતા "

ગમણના ન આટલું બોલીને એક ક્ષણ અમાગામા દાખી રહ્યો તુરંત એણે શે ક્યું "એમા રોમે લગનાની કે નગકારા પુલાનવાની જ ર નથી અમે નાણીઆ લોકો બીજા માગી શકતા નથી અમે વાણીઆ લોકો કુલમ અને હુમ્યા ગણાઈએ છીએ એણે અમને કાંઈ દયાવત શકેને મદ કરતું નથી અમારે અમારા બાપ-મમ્યા અને ભાઈ-ભાડુને પરણાવવાના હોય છે એને સવહારમા ઉમુ રહેતું પરે છે, અને આ બધું કરવા માટે, જ્યારે એકેય રસ્તે નથી કાવતા ત્યારે મળા હાથ પણ મળ્યા પડે છે અને હું તમને જરા આગમ નથીને પણ કહું કે એ વખતકાળા હાથ મર્યા પડી એનો લાભ જોને દેખાઈ આવે છે તે સમજી જાવ છે કે દુનિયામા સુમેથી

રહેવું હોય તો લાભમા પ્રવૃથ્ત છે ને ગેરલાભમા પાપ છે એવું સાદું સીધું સૂત્ર ગોળી રાખવું જોઈએ. એવા લોકો ત્યારપછી કાળા હાથ કરવામાં શરમાતા નથી, કાંઈ એમને શરમાવતું પણ નથી. પેસાની થેલીગોના જોરે સમાજમાં માનભેર કરવામાં કશી પે અડચણ આવતી નથી.

હું જન્મ્યો ત્યારે મારે એક ચૈદ વર્ષની જેન હતી, પણ ત્યાં મુઠ્ઠી મારા આપને કાળા હાથનો છીમિયો લાધ્યો નહોતો. એ જાણુતા હતા પણ એ વિચારથી થરથરતા હતા. એ કરતાં આપઘાત કરવો સારો એવી એમની માન્યતા હતી મેં એમને મોઢેથી ઘણીવાર સાંભળ્યું છે કે એમનો શેઠ એમને 'ન્યાલ' કરી દેવા માટે તૈયાર હતો. પચાસ વર્ષનો એ વિધુર હતો અને ફરી પરણવાના કોડ સેવતો હતો. એને કન્યા આપનારનો તોટો નહોતો, પણ મારા પિતાને મુખી કરવાની એની વૃત્તિ હતી. પિતા માનતા જ નહોતા. એમના શેઠને એ મોટામાં મોટા જેવકુદ અને પોતાના હાથે જ પોતાનું બૂરુ કરનારા લાગતા હતા.

હું જન્મ્યો ત્યારે મારા ગરીબ માતાપિતામાં આટલું ખમીર હતું. એ ખમીર આખર મુઠ્ઠી તો ન ટકી શક્યું, પણ એ માટે મને મારા માતાપિતા ઉપર કાંઈ દિવસ રોપ નથી ઉપજ્યો. 'એ ખીજી શું કરે?' એમ જ મને થયા કર્યું છે મારી જેન અટાર વર્ષની થઈ અને એનાથી જે વર્ષ મોટો લાઇ વીસ વર્ષનો થયો ત્યારથી એ ખનેતી ચિતાએ માતાપિતાનું લોહી સૂકાવા માંડ્યું. મારી જેન સ્વરૂપવાન હતી એટલે એનો હાથ ઝાલનાર તો કાંઈ પણ મજાશે પણ મારા મોટાલાઇ ખીમચંદનું શું ? મારા પિતાના મોઢેથી મેં સાંભળેલી વાત છે કે મારો મોટાલાઇ એક વખત આપઘાત કરવા પણ તૈયાર થઈ ગયો હતો.

મને એ વાનમા નનાઇ નથી લાગતી મ ઇંકે એ દયા હું પગ
બોગવી ચૂંક્યો છું આખરે પિતાએ પોતાનું સવ વેચ્યું અને મારી
બેન નમદાને એ પીઠ્ઠાનીમ વળના નથુ છો રાનાળા નિધુરને
ઝા બે હજારમા આપી આ બે હજારનાથી મસો પિયા એના
લગ્નમા ખ ચામા પ એ મોટાભાઈ મારે આપના પથા અને
બાકી જેવા ત્રણેયો એના લગ્નમા ખચ્યા રિમામ પૂરો થયો
પીઠ્ઠાનીમ વળના ત્રણ માગકોવાળા મુખનાને વીમ વળની
નમ । પિયા બે હજારમા આપી, માવીમ વળ ॥ મારા મોગબાઈ
ખીમવદ મારે તે વળની ચ પા નામની એ મ્યાની ખરીદી મરી ।
વેપારી રીતે આ મોટો કેવો થયો તે તમાગમાથી ને વેપારી હા
તે સમજ લેને

હ, આ તો માગ કુટુંબની વાત મરી હું પાચ ૭ વસ્તો
થયો ત્યા મુધી મારી મા મારી જ હા મરી હતી માદી હતી
એવે ખાટને પડી રેતી હશે એવી જુદી કપના ન મરી બેસના
માદી હતી એટલે કઝકઝી હડીમા આખી ગત ઉધરસ
ખાધને અમને અને અમાગ પાડોશીને ત્રાસ આપતી સવારમા
ચહેલી બી પાડોશીનું ધમ કરતી ત્યારે લના પાડોશી એના
મમથી ક્યારક નારા / ચઈ જતા, કારણકે હડીને વધ આગળીઓ
થીજ જતી અને હાયમાથી વાસથ પડી જતા કોઈ વખત જિધરસ
ઓ નાસને લઈ અર્વા અર્વો કનાક એ ગોગે નળી જતી ત્યારે
નામ રખડી પગ પરતુ પાડોશીઓ ભના હના એટલે થોડક
બોની શાન રહી જતા અને મારી બાને નિશ્ચારી લેતા મારી બા
પથુ એ બ વ એમનો ઉપકાર માનની અને ૧૦૫થુ એળખીના
પાસે એમના મોક્ષ વખાણુ મરી

હું ગેરીઓમા આયડો આયડો મોટો થતો હતો ખાવામા

મેં લાગ્યે જ ફ્લ ધીનાં દર્શન કર્યાં હતાં. લગ્નનાં મારા માટે શીવડાવવા પડતા જ નહિ, પાડોશીના છોકરાના ઉતરેલા પહેરણ મને મળી રહેતાં અને પહેરણ સિવાય બીજા સગડાની તો દિવાળી જેવા પર્વ સિવાય જરૂર પડતી નહિ.

છેલ્લા ચાઠ વર્ષ થયા મારે મોટાભાઈ પણ કમાનો થઈ ગયો હતો. એ ધાસતેલના ખાલી ડબ્બા ઉઘરાવનારને ત્યાં નોકરી કરતો હતો, દશ રૂપિયાનો એને પગાર મળતો હતો, પણ પરણ્યા પછી પાંચ રૂપિયાનું એનું ખાનગી ખર્ચ હતું, ઘરની આવકમાં પાંચ રૂપિયાનો વધારો થયો હતો અને જાવકમાં નવી વહુનું ખર્ચ વધ્યું હતું, ત્રાજવાના બેય પલ્લાં ઇશ્વરે સરખાં જ રાખ્યાં હતાં !

સાતમે વર્ષે મને નિશાળે બેસાડ્યો. હું ગરીબ હતો પણ ગરીબોડો નહોતો એટલે રાજકોટની બજારમાં મારા આપાને જે રીતે હડપૂત થવું પડતું તે રીતે મારે નિશાળમાં નહોતું થવું પડ્યું. નાના ને નબળા છોકરાઓ મારી દોસ્તી રાખતા. મને પણ એમની દોસ્તીનો લાલ હતો. ઘેરથી એક પૈસો મેળવવાની કાંઈ દિવસ આશા નહતી અને સેકડો છોકરા અપોગના વખતે કંઈ ને કંઈ ઉડાવતા હોય ત્યારે એ બોધ શકાતું નહોતું. મારી દોસ્તીએ મને નિશાળમાં તો ગરીબ થતો બચાવી લીધો. સાની પેડે હું પણ કંઈ ને કંઈ ખાવાનું પામી શકતો હતો.

માણસ કદપના કરે છે એટલી ઝડપથી ગરીબો મરતા નથી. એ તો જીંદગી ખેંચે રાખે છે, કાંઈ હડકાયા કૂતરાની જેમ ખેંચે છે, કાંઈ વસુકી ગયેલી ગાયની જેમ ખેંચે છે, કાંઈ માર ખાતા ને ભાર ઉપાડતા ગધેડાની જેમ ખેંચે છે, પણ અનતા સુધી કાંઈ ઝટપટ અટકી જતું નથી. પ્રભુ બાણે કે આ

હુનિયાની ત્રી વિચિત્ર ગ્યતા છે । અમારા વગમા માલગી તો આ-આ
જતી હતી પણ અમે ટાઇ મરના નહોતા ખાવાના સાસા દતા,
નુનિનામા ઉંચા ગઢેવાને કોષ જગ્યા નહોતી, છતનમા છતવનો કોષ
અમ નહોતો હતા અમે છોદગીથી ત્રામી જતા નહોતા કાણુ જાણે
કદ દામનથી પણ આ બધા ચદોને અમે આવીન જ રહેતા હતા

હુ બાગ વ મનો થો ત્યારે હુ ત્રીજી ગૂતરાતી સુરી ભગી
ચૂ થો હતો, પિતાની દબ્બા હવે મને નોકરીએ ચડાવવાની હતી
આપના વગસમા એમના કે મોગભાઈના પગારમા એ પિયાનો
વચાઈ થયા નહોતો તરમા એ નાની જેન વરી હતી અને મારી
માની માલગી વરી હતી માલગીને મારણે વાનુ ખચ વંચુ હરો એમ
તમે રખે મની લેતા । એસા ખોટા ખચ અમાજ ત્યાંના જ ના
માલગી અમાજ ધનમા રાટલા ને લૂગડા જેવી સામાન્ય હતી અમે
એથી ડ તા પણ નહોતા

મને પણ એ નોકરી મળી ગઈ પગાર રૂ, ૬૦૦ મહિને
તથા અપિરા મામ સરા ના સાતથી સાતના દસ સુરી છતા મારા
મામને જાણ્યુ હતુ કે હુ તશિમવાગ હતો કારણુ કે
માગ મોગભાઈને તો તથા વરમ સુરી મફત મામ હતુ
પ યુ હતુ ના જે લાહાણાની દુધનમા દામ વાનુ હતુ તેને ધ
અને દુધન જોગા હતા, એટલે મને બન્ને મામને લાભ મળતો હતો
છોમ । માનવાની, ચામ સમા રાની, ક્યાર આ બનાવવાની તારીખ
પગ ૪ મેડા મળતી હતી અને કોડ વિસ ચાના એમ મ્પતી
આપ્તિ પચ થતી હતી

પા. હુ માવ જોગો નહોતો નિશાળમા થોડુ મલુ રીખ્યો
હવે એ નાન મે અહીં વચાવવા મા યુ દુધનનો હાફો ધડી વાર

નવરો પડી રહેતો હતો, અને એથી એમા હાથ કેન્વવાની તારીખ પણ મને માન્યા કરતી હતી. ત્રણ રૂપિયાનો પગાર હું માર્ગો આપના હાથમાં મૂકતો, લગભગ પંચેક રૂપિયાની હડકાની આવક હું ચા, પાન, ખીડીમાં અને નદી દોસ્તીઓમાં વાપરતો.

મારે તમને જાણી વાત નથી કહેવી પણ દૂકમાં એટલું કંઠી જેવું છે કે અત્યાર મુઠ્ઠીની કથાઓમાં તમે સાંભળી એ અંધી જ કુટેવો મારામા હતી. કેટલીક હજી પણ છે. ક્યારેક મનમાં બહુ મૂઝવણ થાય છે ત્યારે દૈન્ય પણ ભગઈ આવે છે, પરંતુ ત્યારે એ દશા નહોતી. ત્યારે મને લાગતું હતું કે આપા દુનિયાને નથી ઓળખતા, દુનિયામાં કેમ મુખી ગેરુ જોઈએ એ તેઓ નથી જાણતા.

મે ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં. હું સોળ વર્ષનો થયો. મારે પગાર વધીને પાંચ રૂપિયા થયો. હડકાની આવક હતી એથી વધી શકી નહિ, એટલું જ નહિ પણ કંઈક વહેંચ પડી જવાથી એ કામ જરા મુશ્કેલ બન્યું. એકાદ વખત વહેંચને કાગળે મે તમાચા ને થોડીક ગાળો ખાવી પડી હતી, પણ હું રોવાની કળા શીખી ગયો હતો એટલે મારી ગણતરી ગરીબડામાં થઈ જતી અને હું અચી જતો.

મારી માદી મા વધુ માદી પડી. એની ઉધરસ અને દમ વધી પડ્યાં. થોડા દિવસમાં માદગીએ વિકરાળ રૂપ લીધું. મક્ત દવાખાનામાં દવા કરાવવા ગયા પણ કોઈએ ઘાટ ન દીધી. ધરૂપીતાલમાં મૂકાય એમ હતું પણ ત્યાં જવાની હિંમત ન ચાલી. કોઈ ડાહ્યા માણસે એને અનાજનો ખોરાક બંધ કરી દીધ, માખણ અને ફળો આપવાનું કહ્યું, પણ એ માણસ ડાહ્યો નહિ પણ ગાંડો હતો. એના ગાંડાવેડા અમે માન્યા નહિ. મારી બા એકાદ મહિનો

રીવાજને સિવારી ગઈ મેં ॥ પછી ત્રોડ મહિને મારી નાની બેન
મારી પગ અને એ પગુ ઉપડી ગઈ એને મરી ગયાનેચાર દિવસ
નળેતા થયા ત્યા માગ બાબ મા ॥ પડ્યા તથુ મહિનામા બે
મન્યુ ત્રેયા દના એને અને એમની મા ગીથી કપડા લાગ્યા,
પણ એ જલગી મરી જાય એટલા નમીય ॥ નડોતા એ માલ
લા એક નસ મુઠી પથારી વશ ગયા જાજ પેગામ પથ પથા
ગીમા જ મ, સાન લાન પથુ ગુમા યુ ગત દિવસ ગમે તેમ
બમ્બા મે અને એમનાથી ત્રાન્યા, મનમા ઇચ્છ્યા લાગ્યા ॥ હવે
મરે તો મારુ, પણ બાપર એક વચ મુરી એમણે પથારી ન ઠોડી
આખે હથરે એમને પણ બોનારી લીધા

આ મા ગીમા અમારા માથે વીંચે કપીયાડુ મજ થઈ ગયું
અમે મને ભાઈ પિતા ॥ મન્યુ પછી ધનનો વિચાર - ૧ ॥ એ
દિવસ બેઠા વિચા મા મધ મરવા લેતુ જ નહોતુ અમારે એ
બીજા સામે ગખાળા જ મારાના દના પછિામે એ મહિનાનો
પગાર લઈ ટું રાજકોટથી અમ નાદ ભાગી આવ્યો મોગ ભાઈએ
એ વિશે જી તપાસ પથુ ન મી એને એ ગતુ એની એસી જ
છેલ દની

૨

અમ ના આના પછી શરૂઆતમા તો મારી મી દડા
થઈ ડુંકોઈ વિચ ગજાગની જાગ ની જો નહોતો એને એ
સંમન પથુ દતો પ તુ મીથી મોગી મૂજવુ તો મેઘાની મદાર
નીમ્બા પછી મ્યા જતુ એની થઈ રેસાગાઈ ધમચાગામા ટું પથુ
ગોતો હતો પણ મને ત્યા જગ્યા ન મળી બીજા બે ત્રણ ધમ
ચાગામા જઈ આવ્યો પથુ મા ॥ ગજાગી ગખાન માગુમમા થઈ

મને ક્યાય સ્થાન ન મળ્યું. મારા ખિસ્સામાં જે રૂપિયા અને છ આના હતા. પહેરેલાં લગ્નનાં ઉપરાંત એક ઘોતીઉ અને એક પહે-રણ એટલી જ મારી મૂડી હતી. સાજ પડવા આવી તેમ હું મૂકાયો. મને ડર લાગવા માંડ્યો કે પેલો ધર્મશાળાવાળો કહેતો હતો તેમ મને પોલીસ પકડશે તો નહિ ? કંઈ કારણ વિના હું ડરવા લાગ્યો. પોલીસની નજર ચૂકવવા લાગ્યો. મારા મનમાં થવા લાગ્યું કે ન લાગ્યો હોત તો સાફ હતું. પણ થયેલી ભૂલ સુધારવાનો હવે અવકાશ નહોતો.

રાત પડી. રીચી રોડ ઉપરથી જે ગીરદીમાં હું મારી જતને છૂપાવીને આટા મારતો હતો તે ગીરદી ઓછી થવા લાગી. મારી મૂંઝવણ વધવા લાગી. ક્યાં જવું, શું કરવું તે કશું સૂઝતું નહિ. હું રીચીરોડથી ભદ્ર તરફ ચાલ્યો. ચાલ્યો, ચાલ્યો ઠેઠ ભદ્રકાળીના દરવાજા સુધી. દરવાજામા માણસો સૂતાં હતા. હું ક્ષણભર અટકીને એમને જોઈ રહ્યો. કોઈ જાગતા હતા, કોઈ ઉઘતી હતી. કોઈ ખીડી ફૂંકતા હતા કોઈ વાતો કરતા હતા. મને થયું ‘અહીં સૂઈ જઉં ? આ જમાતમા ભણી જઉં ?’ હિંમત ન ચાલી. અણગમે પણ આવ્યો. દરવાજા વટાવીને હું બહાર નીકળ્યો. ચાલતો-ચાલતો એલીસબ્રીજ પાસે આવ્યો. પાછો વળ્યો ઠેઠ ઝેશન મુંઝી ચાલ્યો આવ્યો. સ્ટેશનના કમ્પાઉડમાં દાખલ થયો અને જે છાપરા નીચે મારા જેવા કેટલાક પડ્યા હતા ત્યાં હું પણ મારાં લગ્નનાં ઓસીકે મૂકીને સૂતો. સૂતા પછી દસેક મિનિટ ભૂખનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવ્યો. ખિસ્સામા પૈસા તો હતા જ. પૂરી ભજ્યામાં જે આના નાખી પેટ ભર્યું, અને ચા-સીગારેટથી થોડો ટકાર થયો.

પરંતુ ત્યાં જે શાંતિ ન મળી. સૂતા પછી થોડીકવારે ઉઘી ગયો હતો પણ રાતના ત્રણેક વાગે પોલીસે લાકડીના ગોદાથી

જગાડ્યો 'ક્યા જતુ છે? ના ઉત્તરમા મારી પામે ઢાંઢ જ નેવાનુ નહોતુ પોનીમે મારા ઉપર 'દયા બતાવીને મેશનમાથી ચાલ્યા જવાનુ કહ્યુ હું ખીતો, થરથરતો બહાર નીકળ્યો અને ત્યાં દૂર ન જતા બહારની દુઃપાથ ઉપર સૂઈ ગયો ચામ્યો હતો જના ઉધ ન આરી મના ની દરી લાગતી હતી પણ સંકોચાઈને પડ્યો રહ્યો મનમા ઉઘ વિચારો આવનાનો એ પહેલો જ દિવસ હતો આ ગિધનિ અસલ લાગના માડી આતુનાલુ કલ્યાય માણુમો પાયા હતા પણ માગની માની ગિધિતિ સહન ન થઈ એક પગ તો પડાઈને જોવામા જવાની ઇચ્છા થઈ પણ પોનીમ અને જોઈની કપનાથી મૂતરી આવી ગઈ મનમો નિશ્ચય કર્યો કે સવાર પડે એને ગમે તેમ ક્રીને પણ મેરાનુ સ્થાન તો મેળાવુ જ

સવાર પડી માણુમો હરવા ફરવા લાગ્યા એને હું ઉઠ્યો બરવન્નીમા હું અને સાત એકો લાગવા માગ્યો મન નોની હાર ઉભી હતી, પણ માગ માટે જગ્યા નહોતી મે ફરીને ગ્યામાઈ ધર્મશાળામા પેમવાનો પ્રયત્ન મ્યો, પણ ચોખી ૧૦ બૈયાની વોય મિનાય ખીજો લાભ ન મળ્યો મે ફરીને ચાનવા માયુ હું ઉતુ ધાગીને મારી વૂનમા ચામે જતો હતો, ત્યાં મારી પાછળ બૂમ પડી 'મણુ' હું ચમક્યો આશાની પિગળી ઝમટી મે પાછળ જોયુ માગે એ નાનપણનો દોમ્ન ઉમમાન હતો એ ૧૪ ફાટ ડોડીને બે વગસથી અળી આગ્યો હતો અમારી દોમ્ની બૂમી-ગદી હતી પણ દોસ્તી તો હતી જ એને જોના જ માત્ર હું જોતો હું અત જોઈ ગમ્યો એ પણ ખૂબ મમનાથી મને મળ્યો અમે સ્નાની એ બાલુ ઉભા ગયા મે મારી કથતી એને ક્રી સંભળાવી, એને પોતાની મદી રાત મરી એ 'ગાઈનમર' હતો એ-

મુસલમાની હોટેલમાં વીસ કપિયાના પગારથી નોકરી કરતો હતો. એનું રહેવાનું હોટેલમાં જ હતું.

ઉસમાનની સાથે મેં જવાનું તો સ્વીકાર્યું પણ મારા મનમાં મુસલમાની હોટેલ ખટકવા લાગી. એ ખટકતે મેં દયાવી કારણ કે ગઈ કાલે તો ખાટકાવાડે પણ મારા માટે જગ્યા નહોતી. હું મનમાં ઉસમાનનો ઉપકાર માનતો એની સાથે ગયો. એની હોટેલ એક મિલની પડખે હતી. હોટેલમાં નાના મોટા પદ્ધતિ માણસો ગેડતા હતા. ઘણાખરા સાથે ઉસમાનને સારો સબંધ હતો. મને અંદર લઈ જઈ ઉસમાને સરસ મજાની ચા પીવડાવી અને સીગારેટ આપી. હું સ્તુતિમાં આવી ગયો.

એક દિવસ ઉસમાન સાથે વાતોમાં ને કરવામાં ચાલ્યા ગયા, પણ પછી 'શું કરવું' એ વિચાર સતાવવા લાગ્યો. ઉસમાને મને હોટેલની નોકરી બતાવી; પણ એમ મુસલમાન થઈ જવાનું મને ગમ્યું નહિ. ઉસમાને મને સમજાવ્યો કે 'ધરમ બમ્મ કુછ નહિ હૈ. રોટી જહાં સે મીલે વહાં મે લેલો.' એની વાત સાચી લાગતી હતી. પણ હિંમત ચાલતી નહોતી. હું ધાર્મિક સમ્મારોવાળો નહોતો છતાં મુસલમાન થવા માટે દિલ ન ચાલ્યું. હું એટલું ત્યારે પણ સમજતો હતો કે હું હિંદુ નહોતો કે મુસલમાન નહોતો, એ જ રીતે મારા માતાપિતા પણ હિંદુ કે મુસલમાન નહોતા. અમરે કોઈ ધર્મ જ નહોતો, અમને કોઈને રોટલા સિનાય ખીજ કશાની પડી જ નહોતી. કોઈ દુષ્ટ સરમનહારે અમને કંગાળ બતાવ્યા હતા અને આખી જીંદગી દૂરની પેઢે જીવવાનો અમારો ધર્મ નિર્માણ કર્યો હતો.

પણ તો યે હું મુસલમાની હોટેલમાં રહેવા તૈયાર ન થયો. થોડા દિવસ થયા એટલે ઉસમાન મારાથી અકળાવા લાગ્યો. મારા

પામે કંઈ હતુ જ નહિ એમ ઉસમાન સમજી ગયો એને એજો
 મને ગમ આપી અમારી દેખીતીમા જેટલુ દીવેલ હતુ તેનુ પૂરુ
 થયુ મને આદિ દિવસ થઈ ગયા હતા હું ન્હાનો જાણીનો થઈ
 ગયો હતો. ઉસમાની ત્યાંથી નીચળા મે નોખરીની જોડા મ્હા
 માડી મારા લાજ્ય બગવાન એને મને તે વિષે જ નોખરી મળી
 ગઈ મને એ ગેડે પૂછ્યુ કે 'શુ કામ કરીશ ?' મે ગમે તે
 કામની તૈયારી જતાંની અને અમદાવાદમા મારુ કાંઈ નહીં એમ
 જણુ જણુ થુ એ જણુવાની વખતે મારી આખમા સાચેમાય
 આમુ આની ગયા તો ઉપર એની અચ્ચ થઈ આ પગાંની
 કરીયે વાત ક્યા પિના એમજો મો રાખી લીંગો

મપડની દુખાન હતી મે જૂખ્યા જેટ તામ ફેરવા માગ્યા
 ગમે આદિ નાગે મને એમજો પોતાની મારે ન લીંગો પણ દેખિતમા
 ખાઈ આવવા ચાર આના આધ્યા, આ દુકાનજારના જોખના ઉપર
 સંઈ રહેલાનુ શુ ત્યા સુતો જતનપોજની ગધાની ગેરીના
 જોખના ઉપર મે રાત પમાર કરી, પણ એ ગત સાગી હતી હું
 મને દેખાવામર લાગતો હતો ગઈકાનની પેડે ઉસમાનનો જોડિ-
 યાજો નહોતો તેમ આદિ દિવસ પડેનાની જેમ અમદાવા તો રખડેન
 જણુ નહોતો

સવારે ડહીને મે કામ મ્હા માગ્યુ જ એનુ સમજ
 ગયો હતો કે અખત કામ, ગાગો, માર કે અપમાન જે આવે તે
 સડી નીંચા પિના જુગે નથી ને એમ મ્હાની તૈયારી ન તેમ
 તો જૂખ્યા જે ભમળી ॥ રનાનમાં પડી દેના મિનાય મીને
 જો નથી મારા બ ત્રણ વિષ ॥ કામથી ગેડ જુથ થતા એજો
 મો ॥ મમમ ૧ જન પૂરી લીધી એ પણ નાજિરા નના જનનિ-
 લાન જાગૃત થયો અને મને ઘેર જ રોટના ખાતાની સમજ મળી,

પણ એ સગવડ ભારે પડી ગઇ. મારી નોકરી અખંડ ચોવીસ કલાકની થતી ગઇ. રાત્રે બાગ વાગ્યા મુધી મારે હાજર રહેવું પડતું અને સવારના પાંચથી કામે ચડવું પડતું.

દિવસો ને મહિનાઓ પસાર થવા લાગ્યા. મારા મનની મૂંઝવણો વધવા લાગી. આ ત્રાસમાંથી છૂટાય તો કીક એમ મને થવા લાગ્યું. એમા એક દિવસ શેફાણીએ મને ગાળ દીધી અને હાથમા વાસણ હતું તે મારા તરફ છુટું ફેંક્યું. વાસણ મને વાગ્યું તો નહિ પણ મારા આખા અગમા કોંધ વ્યાપી ગયો. એ સળેકડા જેવી શેફાણીને પીસી નાખવાનું મને મન થઇ ગયું, પણ હું કંઈ ન કરી શક્યો. ખાલી મુઠ્ઠીઓ વાળી હું ત્યાંથી આવ્યો ખસ્યો. અને એ જ દિવસે રાત્રે મારા હાથમાથી શેફનો દીકરો પડી ગયો. એને તો સાધારણ વાગ્યું પણ માગ ગાલ ઉપર એક તમાચો પડ્યો, જે લાતો પડી અને મને ધક્કા મારીને બહાર કાઢ્યો, કરી પાછો અમદાવાદના રીયીરોડ ઉપર હું એકલો આવીને ઉભો રહ્યો.

હું હવે પ્રથમના દિવસો જેવો નહોતો રહ્યો. અમદાવાદનો હું બહુલિતો થઇ ગયો હતો, થોડાક માણસોને હું ઓળખતો પણ થયો હતો. રીયીરોડ ઉપર આવીને મેં લગીર વિચાર કરી નેયો અને એક મિત્રના ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યું એ રાતની મારા મનની સ્થિતિની શી વાત કહું ? રાજકોટમા હું દાદાગીરીને માર્ગે હતો. અમદાવાદમા આવી કદાચ એ જ માર્ગે હું આગળ પગલાં માંડત, પણ નોકરી મળી ગઇ એટલે હું વાણિયાના દીકરાને શોભે એવો સાલસ સ્વભાવનો બનતો જતો હતો, પરંતુ મારા કિસ્મતમાં કંઈક જુદું જ હતું. શેફનું ઘર હોજ્યા પછી મને એ શેફ અને શેફાણી સામે અને એવાં અનેક શેફ-શેફાણીઓ સામે તિગસ્કાર પેદા થવા લાગ્યો. હું ત્યાં સખત કામ કરતો હતો અને એમાંના કેટલાક કામો

તો મને જા થે ગમતા નહોતા. પ્રતિદિનો માણસ મગીને પશુ
જેવો થતો જતો હતો, જા એમો દુ ભારે પળે. રીસીરાની
સડક ઉપર ખમાર થતા માગ મનમા નિચારો ધૂમવા લાગ્યા-
આનાઓની નોખરી જ ન ખવી જોઈએ આ પ્રતા ઉમમાનની
હોગવ સારી, મીનની નોખરી સારી, મેથનની મનૂ પશુ સારી
આ બવા ચોર છે સાળાઓ ધોળા લૂગા પહેરીને જ ગેય છે.
અને જે ના ગૃહમમા ની જોયેની ને સાભજેની વાતો મને તાજી થઈ
ગઈ મે દાત ક્યમમા 'મઈ નથી મઈ પળુ ૪ નામાં પાપ ૩
ગૃનો નથી' એમ બમ નો દુ ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો.

તાના બાળ વાગવા આન્યા હતા જે મિનતા ધર
પામે જઈને દુ Cનો લો એ ધરમા શાનિ હતી બવા
સાઈ ગયા રોય એમ મો લાગ્યુ એક ઠાણુ મને પાજ
વળી જવાનો નિચાર આગો પશુ મે હિમત મરીને નાજી
ખખાન્યુ બાણુ છુગત ઉવન્યુ મારા મિત્રે આશ્વર્
પૂરક માગ સામે જોયુ અને મને પૂન્યુ 'કમ અત્યારે? મે
એને બની વાત મી એના મો Cપર એક પડી એક ચિતાની
કેખાઓ પ્રસ વા લાગી દુ મૂખ એમ અમ નો કે મારી ગિયતિયા
એ દુખી થાય છે પશુ જ્યારે એને મને મ્યુ કે 'મદો તો દુ
તમને નદિ ગખી સડ' ત્યાર મારી આખ ઉવગી ગઈ બે નજ
મિનિતો તો મને મઈ સૂઝયુ નદિ દુ અત્યંત બની એની સામે
જોઈ લો એલો ફરીને મને મ્યુ કે 'માર ધર્મશાળા કે લોનમા
ની જાન પશુ મૂઝવણમા રૂમેનો દુ ત્યાથી ખખો નરિ એને
હજવે દઈને બાજી બમે ક્યા ત્યારે દુ ચોખો આ Cનાવો
પગલે ત્યાથી પારો ફો

આ પ્રમગથી મા. અગમા ચિધિનના ન બાવી પા

એક પ્રકારનો ઉશ્કરાટ પેદા થતા લાગ્યો. મારી નસો ખેંચાતી હોય અને આખો તીણી બની લયાનક થતી હોય એવું મને લાગવા માંડ્યું. મારા ખિસ્સામાં એક પાછ નહોતી. મને થયું કે મારે પેલી હડ્ડે ઠીક કરવાની તાલીમ ચાલુ રાખવી જોઈતી હતી. પણ હવે એ રાડ્યા પછીનું ડહાપણ હતું. તત્કાળનો વિચાર તો ક્યાંક રાત કાઢવાનો હતો. હું આખરે ભદ્રકાળીના દરવાજામાં ગયો અને જ્યાંથી મો મરડીને પાછો ફર્યો હતો ત્યાં મે રાત વીતાવી.

બીજો દિવસે સવારે હું રોડમાં ને રોડમાં મારા ગેડ પાસે ગયો અને મે પગાર માગ્યો. મને એણે ગાળ દીધી અને ધક્કા મારીને કાઢવા માટે લેવાને કહ્યું છતાં હું ત્યાંની ખસ્યો નહિ અને જેમ ફાવે તેમ બોલવા લાગ્યો. આખરે હું જીત્યો. મને પાંચ રૂપિયા આપ્યા પાંચ રૂપિયા ગળવામા મૂકતાં હું એટલું સમજ્યો કે દુનિયા દાદાઓની છે. ગરીબડાને તો સૌ રહેસી નાખવાના છે.

મારા ખિસ્સામાં પાંચ રૂપિયા હતા અને મારા કપડાં કંઈક ઠીક હતાં, ઉપરાત હું અમદાવાદનો જાણીતો હતો એટલે મેં રવાના રાખીને એક ધર્મશાળામાં જગ્યા મેળવી, પણ બીજો જ દિવસે એક નવી જોળખાણ થતા ધર્મશાળા મૂકીને એક બીડી વાળનાર જુવાન સાથે એની ઓરડીમા ભાગીદારીથી રહેવા લાગ્યો. મારે ભાગે દોઢ રૂપિયો ભાડુ આવતું હતું તે મેં એને રોકડું આપી દીધું, આ નવી જોળખાણે મને નવો ધંધો પણ ખતાવ્યો. બીજા દિવસથી એની સાથે હું બીડીઓ વાળવા જવા લાગ્યો. થોડા દિવસમાં મને એ ફાવી ગયું અને રોજના હું આઠ આના કમાવા લાગ્યો.

જમ, આ બીવી વાગવાનું હું નમ ૫ તો હતો અને નરી
નરી દોગતીઓ બાની હું હો બનતો જતો હતો, ત્યા જ આ લક્ષત
શરૂ થઈ વગગ વોરેની તો મને માઈ પડી નમેતી પણ નરીન
ધાધન જે જે તરફ મારુ મન આકાંચુ હું પણ સૌની સાથે
બાલની વાતોમા રમ લેવા લાગ્યો અને મરખરને ગાળો દેવા લાગ્યો

૩

આ નિમોમા એક નરી વાત બની માગ મોગલાઈ જેની
સાથે મારે પત્રનવદાર પણ નહોતો, તેમનો મારા ઉપર કાગળ
આગ્યો એ કાગળમા મારી બની સ્થિતિ રી તેઓ વાકેફ હતા એમ
હું જોઈ શક્યો મને અનગે માગે ચડેનો જોઈ ચિતા અને રોષ
પ્રગમ થ્યા હતા અને હવે જલવી મુરરી જવાનું લખ્યું હતું મને
એ સિખામણતી તો મરી અસર ન થઈ પણ એ માગમર્મા લખ્યું
હતું કે 'ને તુ આમ ને આમ ખડેન બનીને અમદવાદમા સ્વીર
તો તારા ઉપર વિશ્વાસ કાણુ મૂકશે ને દીકરી ગણુ આપશે ? તારે
આખી જીવગી વાળ જ રહેતું હોય તો તું જાણે । આ વાંચ્યોની
માગ ઉપર બહુ અસર થઈ આજ લગી હું ગમે તેમ જીવગી ગુજરતો
હતો, પરંતુ 'મારા ઉપર વિશ્વાસ કાણુ મૂકશે ને મને દીકરી કાણુ
આપશે ? એ બે મદાન મરાનોનો મે વિચાર ખોઈ જ નહોતો મે
મોટાભાઈના મગળનો જવાબ તો ન આપ્યા પણ એ કાગળે મને
વિચારના દરિયામાં ફેળી દીધો હું ગર્બાર બની ગયો માગ નવા
જૂતા મિત્રો મને બહુ પૂજ્યા ત્યા મા પણ હું કોઈને જવાબ આપેનો
ના'નો, મન મનમા આ મૈત્રીઓની ને વાતાવણી અખળામણ
થવા લાગી

મને એક દિવસ ગજકાટ જવાનો વિચાર આગ્યો, અને મૂળ

હતુ એટલે કમાણી ઘટી હતી પરંતુ ધીમે ધીમે જાવણીમાં જવા લાગ્યો હતો એટલે ઓછી કમાણી ખટકતી નહોતી.

એક દિવસ મોટાભાઈએ જરા રોપંથી કહ્યું. ‘આ તો બધા ય શાહુકારના છોકરાના કામ છે. આપણને આ ન પોપાય. લડાઈ કાલ બધ થાશે, પછી શું બીખ માગીશ? અને તને હવે છોકરી કોણ આપવાનું હતું?’

એમની વાત મને હાડોહાડ ઉતરી ગઈ. ‘લડાઈ બંધ થાય પછી?... અને છોકરી કોણ આપશે?’ એ વિચારો કરીને મારા મગજને ખેંચેત બતાવવા માટે આંખી પહોંચ્યા. જેમ જેમ એ વિચારમાં હું ઊંડો ઉતરતો ગયો તેમ તેમ લગ્ન વિતાવું જીવન મને અસહ્ય લાગવા માંડ્યું. વાંટા રહેવાની કલ્પના મને લયંકર લાગી. હું મને આખી દુનિયામાંથી બાતલ થયેલો એકલા કાઢ હુંજ નેવો લાગવા માંડ્યો. મને થયું કે જો હું નહિ પરણી શકું તો આ દુનિયામાં મારો કાઢ વિશ્વાસ કરશે નહિ, મને કાઢ માનભેર ખેસવા કે ખોસવા દેશે નહિ, મારી વાત કાઢ સાંભળશે નહિ. હું આ સંસારમાં નકામો ને ભારરૂપ બનીશ. મારું મન જાવણીમાંથી ને લડાઈમાંથી ખસવા લાગ્યું. મેં પૂછીઓ અને તકલી-ઓને મારી નાનકડી પેટીમાં મૂકી દીધી અને બીજે દિવસે પેલી ચોપડીઓનો થોડકો લઈ ફેરી કરવા ઉપડી ગયો, પણ જ્યાં જ્યાં હું ગયો ત્યાં ત્યાં શેરીના છોકરાઓએ માડ રાષ્ટ્રગીતથી સ્વાગત કર્યું અને હું ત્યાંથી વેચાણ કર્યા વિના પાછો ફર્યો. ચોપડી વેચવાનું માથે લીધા પછી આ પરુલો જ દિવસ એવો બન્યો કે જે દિવસે હું એક પાઈ પણ ન કમાયો.

રાત્રે હું વિચારમાં પડ્યો. મને થયું કે અહીં હવે વેપાર

નહિ થઈ શકે મેં મનમાં અમલવાળા જનાનું નક્કી કરના માડનું સ્નાયુ મોટાભાઈની સનાહ લીધી અને એમની સમતિ મળી એટલે મેં અમલવાળો ગયો પકડ્યો અમલવાળા આયો ત્યારે ત્યાં પણ ધમાન ચાલતી હતી ગજકોટ કરતા એ ધમાલ ધણી જોરદાર અને માગ જોવાને આકર્ષે એવી હતી, પણ મેં જાણે કાનમાં પુમડા માર્યા, અને મારા કામમાં લાગી ગયો મને ચોપડીઓ વેચવાનું કામ ફાની ગયું હતું એટલે અમલવાળા આવીને મેં એ જ શરૂ કર્યું, અને પછે દિવસમાં તો રોજનો એ પથિયો હતો ખાવા લાગ્યો માગ મનમાં એ ગાઠ મજબૂત હતી કે પૈસા વિના ઘર માડી શકશે નહિ એને મેં કરકસર કરીને પૈસા એમાં કરવા માંડ્યા પણ મારો સ્વભાવ અને મારી મૈત્રીઓ મને સચ્ચદ્વરનામાં અતગમ રૂપ બનતા હું છ મહિનામાં માંડ પચાસ રૂપિયા બચાવી રાખ્યો

આ છ મહિનામાં અત્યંત વખત જ નહિ પણ લગભગ દરરોજ હું માગ મનને લગાઈમાં જતું રાખ્યા માટે માગતો હતો લાઈમાં જવાનું આ પણ મને ચાથી હતું તે હું આજે પણ અપ્પટપણે નથી પહોં જમ્તો, પરંતુ એ આપણું અજ્ઞ હતું તે હું જાણુ છું ત્યાં મારું મન મુક્ત થતું હતું અને દુનિયામાં હું કોઈથી નીચો નથી એનું જ્ઞાન હું અનુભવતો હતો આ મારું જ્ઞાન ત્યાં પછી સાન ખોલું નીવડતું, પણ એ હું તમને પછી કહીશ અત્યારે તો એટલું જ કહું કે ૧૯૫૦ની ૧૩તમી આખર મુઘી મેં માંડ મન સાથે લગાઈ જ મ્યાં કરી છે

ધણા મરિના પછી માંડ મોટાભાઈનો મગગઆયો એમાં માગ લમની વત હતી પણ એ વાત મને આનંદે લાગે જ બની શકે એવી અશબ્ય લાગી એજો મને લખ્યું હતું કે 'બે મહેનત મગશુ તો એક

હજારમાં માની જશે. આવું દેકાણું ને આવી સગવડ પડી નહિ મળે અને જેમ ઉમર મોટી થતી જાય તેમ આ કામ કરવું કઠણ થાય એટલી વાતમાં તું સમજી જાજે' હું શું સમજી ? હું સમજતો જ હતો, પણ હજાર રૂપિયા મારે કાઢવા ક્યાંથી ? મારા મનમાં ને દિવસે એ વિચારની તો આછી રેખા પણ નહોતી કે પૈસા આપીને લશ્મ કરવામાં કોઈ પાપ રહ્યું છે.

મેં મોટાભાઈને જવાબ આપ્યો કે મારા પામે બહુ બહુ તો સો રૂપિયા નીકળે એમ છે. વળતી ટપાલે એનો જવાબ આપ્યો કે 'તો લગનની આશા મૂકી દેજે. કમાવાની વેવડ નો હોય તો આ વિચાર ન કરવો' પણ મેં આશા ન મૂકી મેં કમાવા માંડ્યું. ભેટ બાંધીને કમાવા માંડ્યું પણ શું કમાઉં ? ખીજા જ મહિનામાં મેં બમ્બો રૂપિયા ભેળા કર્યા. બધા મળી અઢીસો ત્રણસો થયા પણ એ ચક્રમ મારા લોહીની હતી છતાં કેટલી નાની હતી ? મોટાભાઈને મેં લખ્યું કે 'હજાર મેળવતા ઓછામાં ઓછાં પાંચ વરસ લાગશે' એણે મને જવાબ આપ્યો કે 'યારે વળી પદર સો જે હજાર જશે.' એના આ જવાબથી મારા બારે ય વહાણ ફૂટતાં હોય એવું મને થવા લાગ્યું. હું જે ત્રણ દિવસ સુધી કામ ઉપર ન જઈ શક્યો મારું મન જ કાંઈક બહેર મારી ગયું. મને થવા લાગ્યું કે 'હું જમે તેટલી મહેનત કરું, જમે તેટલું દોડુ તો થે ત્યા સુધી તો નહિ જ પહોંચી શકું.' મન કરવા લાગ્યું ન નિવારી શકાય એવી નિરાશામાંથી કોઈ ભુદા જ પ્રકારની લાપરવાઈ મારામા આવવા લાગી પ્રથમનો રમણલાલ ફરીને જાણે વધુ ઉચ્ચપમાં મારામા પ્રગટ થતો હોય એવું મને થવા લાગ્યું.

હું ચોપડીઓ વેચવા લાગ્યો પણ પૈસા બચાવવામાંથી મારું મન હિંચા લાગ્યું. મને થયું કે મારા સુખને હોમીને જે પૈસા હું.

જયાવી રવો છુ તે કોઈ દમિયામા ૯ ૨૩ છુ મે પૈમા પ્રમાવા
માયા ને ઉજાવવા માગ્યા મનખૂત બંધ બાંધીને અગ્રાવી રાખેનો
પ્રસાદ કોઈ અસાધાગણુ વેગથી વળેના લાગ્યો એમા મારી સ્થિતતા
તણાઈ ગઈ, ખાનદાની ને કુળી કુળી લાગી ગિઓ તણાઈ ગઈ અને
એ જ્યા સાથે મારી મૂડી પણ તણાઈ ગઈ ૬ પ્રથમનો મણુનાન
વધુ અગ્નિ દોરતી, લાલગીરી ને ચાનાડી સારેનો બની ગયો

તમને આ સાલગાને દુખ થયે, મને પણ થાય છે, પણ
૯ શુ મુ ૨ ૯ ચામ્યો ઇતેના વખત મારે પીજા ભોગવતી ૨
મને થયું કે હજા દિમ જેવા થના મતાનો સનનાડ મના ૧ અગ્નિ
ચુ સાડુ એમા મધ્ય મજા આવે છે, કદાં ઉત્તર લાગે છે,
કદાં લાગેનો ગસ લાગે છે

અને આ જ્યા દિવસો સધીના હતા એ દિવસોમા મમા-
સ ક્યો થના હતા પણ જા જ એના પ્રમાણમા પીંચીંગ ચાનુ
નતું પણ મારી દૃષ્ટિએ સાવ દમ વગરનું મને એમા મજા નરોતો
આવતો ૯ મા ૧ મિત્રોના જૂથમા પયો હતો જીવનમા ખૂંડનો
અમ મેજવા માટે એ નતુ જાણુ રોપી કાલુ હતુ એ દિવસોમા
જુગાનો ૯, ગોખીન બનતો જતો હતો મને ખમ હતી અને અમે
જના જાલ અલગ વાનો પણ ના કે લુગા મા અતે પાયમાની
છે પણ ત્યારે જીજુ મુ શુ ૨ મને તો એમ લાગતું કે અમા ૧
માટે તો ગમે તે કવામા પાયમાની જ છે ને જીજુ મુ નવી

૭ ની વડાઈ આવી જા ૧ ત્યાર જુ ગૂમારીને બેસા
હતા ચોપડીના ધરામા પણ કોઈ દમ નહોતો એક ૩ ૧ ના
ચામ્યો જીજી લાગે લાગતી હતી લાઈનુ - મુર્ચીશુ વાગુ કે લોહીમા
જા ગળિ આવી મિન મતૂરો ૧ એક સ્વપ્નમા ગીન ગાનો ૬

પણ નીકળ્યો. પણ કોઈ પકડાયું નહિ, મને કોઈએ કહ્યું કે મુંબઈમાં વધુ ધમાલ ચાલે છે. મને એ તરફ આકર્ષણ થયું અને હું મુંબઈ ઉપડ્યો. ટીકીટભાડાની તો જરૂર જ નહોતી કારણ કે આપણે તો બધા કાયદાના લગ જ કરીને બેઠા હતા.

મુંબઈની એક છાવણીમાં દાખલ થયો. મારા જેવા દોસ્તો ત્યાં મને મળી ગયા. મારી બંધી શક્તિઓ સોળે કળાએ ખીલી ઉઠી. જાની ગોઠવણો કરવામાં હું એકકો બન્યો, લગભગ ત્રણ મહિના સુધી મેં બહાર રહીને કામ કર્યું, અને આખરે છ મહિનાની સગ્ન લઈ પકડાયો.

આ મારી લડાઈમાં જોડાવા સુધીની વાત. હવે ત્યાર પછીની વાત કહું. એ વાત મારે ખાસ કહેવી છે. એ ન કહું તો તમે મને અન્યાય કરો એમ હું માનું છું.

જેલના છ મહિના જેમ તેમ કરીને મેં પસાર કર્યા. મારી મનોદશામાં એ દિવસો દરમ્યાન એક ફેરફાર થયો અને એ ફેરફારે મારા મનની આખી દુનિયાને પલટાવી નાખી.

જે બેરેકમાં હું રહેતો હતો અને જે જગ્યાએ હું કામ કરતો હતો ત્યાં મારા જેવા માણસો પણ હતા અને તમારા જેવા માણસો પણ હતા. મારા નમારાનો ભેદ હું ક્યા અર્થમાં કરું છું તે તમે સમજી શકશો. તમારા જેવા એટલે ધરના અને સસારના સુખી માણસો, દેશસેવાની વૃત્તિથી આવેલા વીરો અને મારા જેવા માણસો એટલે બેકારો, ભૂખડાઓ, મવાલીઓ. હું જેલમાં નહોતો આવ્યો ત્યાં સુધી મને આવા ભેદની ખબર નહોતી પડી આવા ભેદ તો બહાર પણ હતા પણ હું ગમાર ત્યારે બેઠ શક્યો નહોતો. જેલમાં આવ્યો કે મેં જુદા ચોક્કા દોઢ,

ભુદી મણીઓ દીરી, ભુદા મમુદાયો ને ભુગી વાતચીતો દીરી, મને
થવા લાગ્યું કે અમે અહીં નખા છીએ અને મારી આ વાતના
સમયનમા દુઃખવાગ સાલળવા લાગ્યો કે 'મિત્રારા હુ મે,
દાળ રાગી માટે આન્યા છે જેલના વેડરો ને પોલિઓ પામેથી
પણ હું એવું જ સાલળતો અમાગ પ્રત્યેનું તમામ લોગનું વનન
પણ એ પ્રત્યુ હતું મને લગાધમા પતી વખતે સમાનતાનું ભાન
થયેનું તે તુરત જ બૂસાઈ ગયું એવું જ નહિ પણ અસમાનતાનું
ધોર લાઠ માગ હૃદયમા જાગના લાગ્યું

મને નોખરીમા ગાળો કે માગ આવમાર્માં, દુટપાય ઉપર
કે બંદકાળી ॥ ડેનામા સપ્ત ગેવામા, ચોપડીઓની ફેરીનાં કે
બીડી વાળવામા જે નાનપ નંદોતી લાગી તે નાનપ મને હવે
લાગવા માડી દુઃખ ને અદર બળવા લાગ્યો, એમા એમ દિવ્ય
તમારા હા, તમારા જ, માગ નહિ, એ નેતાએ મને પૂછ્યું 'મદાર
શુ મરના હતા ? એના હાસ્ય અને પ્રગક્ષ મને તીરની જેમ
બોકાયા મે દાત પીસીને જવામ આપ્યો ચોગી ને ભુગા ।
મારુ થયું કે એ ચાલ્યા ગયા, નહિ તો હુ કદાચ આગળ
વધી જાત

જેલની સજાના ચાર મહિના સુધી માન મજામાં ધણુની જેમ
આ ઘા વાગના માડ્યા, પણ મારી માનવતાનો ઉલ્લેખ થવાનો તમે
તે એમ ગમે અચાનક મને એમ થવા લાગ્યું કે 'શુ ખેલું છે ?
સાચું જ કહે છે ?' મ્યાં દેલમા માટે આગ્યો છું ? હુ શાનો
અભિમાન મુ ?' અને મારુ માન ગગવા લાગ્યું માગ ગાત્રો
થિથિત થવા લાગ્યા મને તે વિને લાગ્યું કે 'આધમા
ધરમા ધૂમી આગ્યો છું 'ત્યારે શુ મુ ? મ્યાં જાઉં ? હવે ?
છગીને શુ ? શુ ? એ પછી એમ વિચારો મને આવવા લાગ્યા

અને આવી મૂઝવાણમાં જ હું જેલમાંથી છૂટ્યો. છૂટ્યો ત્યારે શું કરવું તેની કશી ગમ નહોતી. હૃદયમાં થોડાં જાતનો ઉલ્લાસ કે આશા નહોતાં. એક ખેપગાળુ ટોર ઘરતી ઉપર ફરતું હોય એવી મારા મનની સ્થિતિ હતી.

મને મુંબઈની ડીપીટ મળી. મારી સાથે બીજા વીસ કેદીઓ છૂટ્યા હતા. એમાંના પંદર તો મારા જેવા જ હતા. પાંચેક તમારા જેવા હતા. એ પાંચ માંહેનાં એકે મને હળવેથી પૂછ્યું : 'હવે શું કરશો ?' મેં રોપથી એની સામે જોયું પણ એની આખમાં નિખાલસતા અને સહાનુભૂતિ જ હતા એટલે મને શરમ આવી ગઈ. મેં ધીમેથી જવાબ આપ્યો : 'કંઈ ખચર નથી.'

'કરીને નથી આવવું ?' એમણે બીજા પ્રશ્ન કર્યો. હું આશ્ચર્યપૂર્વક એમના સામે ટાંપી રહ્યો.

'કેમ, આશ્ચર્ય પામો છો ?' એમણે પૂછ્યું.

'ત્યારે શું કરું ? મારા ત્યાં કંઈ ઉપયોગ છે ?' મેં કહ્યું.

'કેમ નહિ ? ભારતમાતાના એકેએક ખચ્યાંતો આજે ઉપયોગ છે. આજે જે પોતાનો ઉપયોગ ન આપે તે તો કપૂત કહેવાય.'

'પણ હું તો...હું કપૂત જ છું.'

'ના, માતાને ખાતર દુઃખ વેદનાર કપૂત હોઈ શકે જ નહિ.'

'ના, ના, હું દુઃખ વેદનો જ નથી. મેં વેદ્યું જ નથી.' હું ગભરામણમાં ખોલવા લાગ્યો.

'તમે ભલે કહો. તમે દુઃખ વેદ્યું જ છે,'

‘નહિ નહિ દુ તો જીવનથી ના રીતે જ અર્જો આનો હતો
મેં મૃત્યુ

‘અમે પણ એ જ રીતે નાન્યા ડીએ’

‘ના તમે મેવાય’ આન્યા ડો ગીમોનુ ડુ ખ દૂ મૃત્યુ
આન્યા હો

‘તમે બૂનો ડો હા’, તમે ને અમે મધા જ ગુનાનીમાથી મુક્ત
થવા જ આન્યા ડીએ જ્યા નુરી એ ગુનામી મયમ છે ત્યા મુરી
આફશાથી જ પાને મેમાય નહિ

એ મારી સામે તાળી ચા દુ એમની સામે તાળી જો
મારી આખોમા મેનરો અમ્વના જ જોઈ દશે એમની આખોમા
મે અન્વાણુ જોધુ

‘કેમ તનને નથી તારુ’ આનરો દુ ગુનામ જ ડીએ’

મને મમ ખમ પાની નથી’

‘કેમ ખમ ન પડે? તમને જ વજ ખમ પડે અમા ૧૩ ના
તમાની ગત ઉત ગુનામીના નદોર વડુ વાગે જ

‘૨ ૨ હા’ દુ માન જે ની ચ થો

‘હુઓ, તમારી વાન ઉપ થી દુ એમ અન તો હુ કે તમે
જાત નોમરી ધેવા ગિનાના હતા’

‘ના સાવ એમ નરોનુ’

‘ખુ દુ ખી હતા’

મે હા પાતી

‘તમે એ દુ.ખ જલવા માટે આ માર્ગ લીધો.’

‘હા.’

‘હવે આ માર્ગમાં જ એ દુ.ખનો અંત છે એવી તમને ખબર પડે તો ?’

‘એમ ન હોય. આમાં મારું કામ નહિ, હું સેવા માટે નથી આવ્યો.’ હું બોલી ગયો.

‘હું તમને પ્રશ્ન છું એનો જવાબ આપો. આ લગાઈ શા માટે છે ?’

‘હું નથી જાણતો.’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘તમે નથી સાંભળ્યું કે હિંદુસ્તાનની ગરીબી ને ગુલામી દૂર કરવા માટે આ લગાઈ છે.’

‘હા.’

‘ત્યારે કેમ કહે છે કે હું નથી જાણતો ? જે આટલી વાત માનો તો હવે કહે જોઈએ કે આ લગાઈમાં કાણ આવવું જોઈએ ?’

મેં ત્વંમાં આવીને જવાબ આપ્યો : ‘જે ગરીબ હોય અને ગુલામ હોય તેણે.’

‘બોલો તમે છો કે નહિ ?’

મેં હસીને હા પાડી.

‘તો હવે પાછા જેલમાં આવશોને ?’ એ ફરીને મારા સામે ટાપી રહ્યા.

‘પણુ દુ કાઈ અમજતો નથી’

‘તમારુ નામ શુ ?’

‘અણુનાન’

‘મારી સાથે હું ન ચાન્શી ! હું તમને બહુ સમજાવીશ.’

મેં છુગત હા પાડી તોફાની મદામ્માગદમા મને ઓઠ જહાજ
મળ્યુ હોય એટલો આનંદ થયો

૪

ત્યોગજીની વાત મન દૂધી છે હું નું ન ભો તેમની સાથે
એમને ધો બે મહિના ત્યો એ મે મહિનામા એમજો ભાગમા જાન
અને પ્રેમ કેનામા બાબ ન રાગી પણુ દુ ખાતી વાનચુ નહોતો
મારામા જે હતું તે હજી ગયુ નહોતું એમની વાતોથી દુ ધ લીવા
અચ્છન થઈ જતો તેમ કોઈ કે હ વાગ મટાગી પ્યુ જતો પ નુ એ
વાન મા ૧ ૨ મા દુ થઈ ગઈ કે આ લ નમા આવસાનો નેટનો
અધિમા તમને છે તેનો જ, માય વડુ અધિમાર મો અને મા ૧
નેવાને છે ૧ વે તમે મને દુ ‘લિ’ ૩ કરીને બીગી પીડ ૧, ૩ મને
તેમ ક્યા મું છુ એથી બને મરાલીની જમાનમા ગણો પોને તો
મને એ ૧ મેા તજી એગણુ છુ તમને મગે, નો આ નરી દટિ
આપ્તાને ૫ ૩ થાય છે કે નું કેમ સુ પાઢીને મે બે મુ રતન નથી
ગળનો ૧ મને પોતાને ફગુ મે કેન થાય કે એથી જ માગ આનંદ
ધડીવાર લટાઈ જાય છે અને પેની બેગે ની માગી છે ને ત્યાં ઉનો ઉના
મ્યાગે દુ ન આમુના ગીયા પાગી નિ છુ ફગુ રા કું કે દુ મહ આગ
સવા નુ બનેયુ કોઈ મુ ૧ ૩ ૩ દુ તો ૫ ૧ મા વડનો પીપા

ગાંધીજીના જીવનનો નિર્ચોડ નવજીવન

ગુજરાતી ભાષા જાણનાર ભાગ્યે જ
'નવજીવન'ના નામથી અજાણ્યો હશે
જે પત્રમા ગાંધીજીએ પોતાનો પ્રાણ
નિર્ચોડ્યો છે તે 'નવજીવન'ની ફાંલો
અને 'ગાંધીજીનું નવજીવન' નામના
લેખસંગ્રહના પુસ્તકે। અમારા પાસેથી
મળી શકશે યાદ રહે કે 'નવજીવન'ની
સળગ ફાંલો અત્યારે કયા ય પણ
નથી મળી 'શકતી

વિગત માટે પૂછાવો

નૂતન સાહિત્ય ભંડાર

ગમકડા માર્કેટ અમદાવાદ

આટલું યાદ રાખજો

૧. પ્રથમ વર્ષના પુસ્તકો ખલાસ થયા છે.
૨. બીજા વર્ષના ચાર પુસ્તકો : સંજીવની, પચાસ વર્ષ પછી- અને પ્રાર્થાશ્રિતના જે ભાગ અત્યારે ઘેર બેઠાં ચાર રૂપિયામાં મળી શકે છે.
૩. ચાર રૂપિયામાં ઘેર બેઠાં મળતા આ પુસ્તકોની છુટક કિંમત-જે બજાર કિંમત કરતાં વધારે નથી જ-રૂ. સવા સાત છે.
૪. બારસો ઉપરાંત પાનાં છે. પાકું પૂઠું છે. દ્વિરંગી બેકેટ છે. પોસ્ટેજ માફ છે. આ કરતાં આ પ્રકારના પુસ્તકો સસ્તા મળવાનું કઠીન છે.
૫. જરૂર હોય તો મોડું ન કરજો. જે વ્રણ મહિના પછી નહિ મળી શકે.

અંજલિ ગ્રંથમાળા

રમકડાં મારકેટ, અમદાવાદ.

સમાજના ત્યજ્યેના માનવીઓના
જીવન આલેખતી નવલકથા

વસુધરાના વહાણાં દવણાં

લેખક ઝરેરચ દ મેઘાણી

અગમે પાના પાકુ પૂકુ

દિરગા લેકટ દાઠ રૂપિયા

શુજરાની સાહિત્યમા આવી નવલકથા જોવાનું
લાગ્યે જ મળી શક્યે સમાજના નીચલામા
નીચલા થરમા જીવતા માનવીઓની આ ઠયા
દે આ કથા જેટની ઠગ્ગુ છે તેટલી જ
આપણા ઉજાના દેખાના લોકસમુદાયની ભીતગની
બાતુ બનાવનારી છે નવલકથાના શોખીનોએ
જ નહિ પણ સમાજજીવનના અભ્યાસીઓ અને
શુભચિતકોએ પણ આ કથા વાચની જોઈએ

પ્રા મિ આ ન

નૂતન સાહિત્ય ભંડાર

અમકડા મારફેટ અમદાવાદ

હવે થોડી જ નકલો બાકી છે

લગ્ન એક સમસ્યા

લેખક : સોપાન

આ પુસ્તકની યોજનાથી વાંચનાર માહિતગાર હશે. સવા બસો પાનાનું દ્વિરંગી જેકેટવાળું પાકું પૃથ્ઠાનું પુસ્તક ઊર્મિ, નવરચના કે અંજલિના ગ્રાહકોને માત્ર બાર આનામાં ઘેર બેઠાં મળી શકે છે. પણ આ યોજના પ્રથમ આવૃત્તિ પૂરતી જ છે. જેને લાભ ઉઠાવવો હોય તે સત્વર મંગાવી લ્યે. થોડા સમય પછી એ આ કિંમતે નહિ મળી શકે.

પ્રાપ્તિ સ્થાન

નૂતન સાહિત્ય ભંડાર

રમકડાં માર્કેટ : અમદાવાદ